

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ СЕМЕНА КУЗНЕЦЯ

СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2018

УДК 316.3:33(075.034)(477)

C69

Авторський колектив: д-р екон. наук, професор Г. В. Назарова – теми 3, 6; канд. екон. наук, доцент С. Ю. Гончарова – вступ, теми 1, 7; канд. екон. наук, доцент Ю. В. Сотнікова – теми 2, 5; канд. екон. наук, доцент Н. В. Аграмакова – теми 4, 8.

Рецензенти: завідувач кафедри менеджменту та соціальних наук Львівського навчально-наукового інституту ДВНЗ "Університет банківської справи", д-р екон. наук, професор *Л. К. Семів*; професор кафедри економіки підприємства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, д-р екон. наук *О. А. Грішнова*.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 8 від 03.05.2018 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Соціальна економіка [Електронний ресурс] : навчальний посібник / Г. В. Назарова, С. Ю. Гончарова, Ю. В. Сотнікова, Н. В. Аграмакова. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2018. – 285 с.
ISBN 978-966-676-747-2

Розкрито найважливіші та найскладніші проблеми формування соціальної економіки в Україні. Визначено роль і значення соціальної сфери, соціальної політики, соціального захисту, соціального підприємництва, пенсійного забезпечення, соціально-трудових відносин, формування доходів населення тощо.

Рекомендовано для студентів закладів вищої освіти.

УДК 316.3:33(075.034)(477)

© Назарова Г. В., Гончарова С. Ю.,
Сотнікова Ю. В., Аграмакова Н. В., 2018
© Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, 2018

ISBN 978-966-676-747-2

Зміст

Вступ.....	5
Змістовий модуль 1. Соціалізація економіки. Інституційна база соціальної економіки.....	7
Тема 1. Концептуальні основи соціальної економіки.....	7
1.1. Сутність, принципи та функції соціальної економіки.....	7
1.2. Соціальна політика як складова соціальної економіки.	
Суб'єкти і об'єкти соціальної політики.....	12
1.3. Інститути й інструменти соціальної політики.....	17
1.4. Соціальна справедливість у соціальній економіці.....	18
1.5. Діагностика соціальної безпеки.....	20
1.6. Людський розвиток і його оцінювання.....	24
Тема 2. Становлення ринкової економіки та зміни в соціальній економіці. Моделі соціальної політики в різних економічних системах...	30
2.1. Історичні аспекти розвитку соціальної політики та становлення соціальної економіки у світі та в Україні.....	31
2.2. Характеристика моделей соціальної політики в країнах з розвинутою ринковою економікою.....	37
2.3. Соціальна структура українського суспільства.	
Причини загострення соціальних проблем.....	45
2.4. Вплив світового досвіду на побудову ефективної національної моделі соціальної політики.....	51
2.5. Пріоритетні напрями розвитку соціальної політики в Україні.....	59
Тема 3. Державні соціальні стандарти. Проблема бідності.....	65
3.1. Соціальні стандарти та нормативи. Їхня характеристика.....	65
3.2. Прожитковий мінімум як основа реалізації соціальних гарантій.....	76
3.3. Бідність як соціальне явище. Проблеми диференціації населення.....	85
3.4. Напрями боротьби з бідністю. Світовий досвід.....	94
Тема 4. Розвиток соціальної сфери в соціальній економіці.....	100
4.1 Соціальна сфера та її складові у вирішенні соціальних проблем... ..	100
4.2. Планування розвитку соціальної сфери.....	117
4.3. Особливості фінансування соціальної сфери.....	122

Змістовий модуль 2. Система соціального захисту населення в соціальній економіці.....	134
Тема 5. Соціальний захист населення та його категорій.....	134
5.1. Соціальний захист як система. Принципи побудови системи соціального захисту в соціальній економіці.....	134
5.2. Соціальний захист найбільш вразливих верств населення	141
5.3. Пріоритетні напрями вдосконалення форм захисту соціально вразливих верств населення	167
Тема 6. Соціальний захист економічно активного населення	172
6.1. Сутність категорії "економічно активне населення"	172
6.2. Система соціального захисту економічно активного населення	175
6.3. Гарантії в оплаті праці як елемент соціального захисту найманих працівників. Мінімальна заробітна плата.....	178
6.4. Зайнятість населення та безробіття. Мобільність робочої сили	185
6.5. Самостійна зайнятість у соціально орієнтованій економіці. Державна підтримка самостійної зайнятості	190
6.6. Зарубіжний досвід вирішення проблем соціального захисту економічно активного населення	193
Тема 7. Розвиток соціального підприємництва та розроблення соціальних проектів	198
7.1. Соціальне підприємництво як інноваційна модель розвитку економіки.....	198
7.2. Соціальні проекти та соціальне проектування	204
7.3. Соціальна відповідальність у підприємницькій діяльності.....	213
Тема 8. Пенсійна система та пенсійне забезпечення в Україні.....	217
8.1. Пенсійне забезпечення в Україні. Фінансовий стан Пенсійного фонду	218
8.2. Види пенсій як соціально-економічні категорії та критерії їх призначення	231
8.3. Змістовність і завдання реформування пенсійної системи в Україні.....	238
8.4. Зарубіжний досвід пенсійного забезпечення населення	247
Рекомендована література.....	261
Додатки.....	272

Вступ

У сучасному світі все гостріше відчувається потреба у якісно новому підході до вирішення соціальних проблем, більш тісній та глибокій інтеграції соціальної та економічної економіки, що знаходить своє вираження у соціальній економіці.

Соціальна економіка набирає вагомшого значення в розвитку українського суспільства, набуває власного обличчя, стає самостійною наукою. Сьогодні вона акумулює в собі весь спектр економічних проблем і кризових явищ, які загострилися останнім часом в Україні: поглиблюється розшарування між різними верствами населення; зростає рівень безробіття; збільшується соціальна напруга у суспільстві; знецінюються доходи населення тощо.

Соціальна економіка покликана забезпечити громадянам гарантовані Конституцією України права на: життя, безпечні умови праці, винагороду за працю, захист сім'ї, відпочинок, освіту, житло, охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальне забезпечення та сприятливе навколишнє середовище.

Нового значення у сучасних умовах набуває теоретичний аналіз проблем соціальної економіки, коли перед державою постало важливе завдання визначення ефективності шляхів розв'язання суперечностей у соціальній сфері на основі осмислення як світового, так і вітчизняного досвіду. Зазначене суттєво актуалізує розроблення наукових проблем соціального розвитку, їх вивчення та аналіз в навчально-методичному аспекті.

Соціальна економіка – це навчальна дисципліна, що вивчає складний багатогранний і багаторівневий процес взаємовідносин людини та суспільства, людини та держави; систему конкретних заходів, спрямованих на життєзабезпечення населення. Соціальна економіка є системою взаємовідносин між соціальними групами, соціальними шарами, окремими категоріями громадян. У центрі реалізації цілей соціальної економіки завжди знаходиться людина, її добробут, соціальний захист, життєзабезпечення, соціальна безпека.

Метою вивчення навчальної дисципліни "Соціальна економіка" є формування у студентів системних професійних і соціально-особистісних компетентностей і уявлень щодо використання методичного апарату,

інструментарію соціальної економіки; оволодіння навичками прийняття оптимальних управлінських рішень в умовах ринкових відносин.

Метою викладення навчальної дисципліни є формування системи теоретичних знань, прикладних умінь і компетентностей щодо використання методичного апарату та інструментарію соціальної економіки, оволодіння навичками прийняття оптимальних управлінських рішень в умовах ринкових відносин.

Основне завдання навчальної дисципліни: вивчення змістовності, напрямів, основних функцій, принципів і механізмів соціальної економіки як невід'ємної складової функціонування демократичної правової соціальної держави; оволодіння питаннями теорії та практики соціально-політичних процесів; формування глибокого розуміння, цілісного світогляду та навичок системного мислення в галузі соціально-економічного функціонування суспільства, спрямованого на створення умов для розвитку та самореалізації особистості в трансформаційних змінах глобального характеру.

Об'єктом навчальної дисципліни є сукупність соціальних потреб людини, які вона має реалізувати в різних сферах свого життя і які повинні бути захищені з боку держави та суспільства.

Предметом навчальної дисципліни є економічні відносини в їх системній залежності й обумовленості із соціальними, політичними, етнічними, антропологічними елементами, які у цілому зумовлюють створення добробуту людини. За такого підходу основною, відмітною рисою предмета є соціальна складова економіки.

Навчальна дисципліна "Соціальна економіка" є базовою навчальною дисципліною.

У процесі викладання навчальної дисципліни основна увага приділяється оволодінню студентами професійних компетентностей, що наведені в табл. А.1, додатка А.

Змістовий модуль 1

Соціалізація економіки. Інституційна база соціальної економіки

Тема 1. Концептуальні основи соціальної економіки

Мета – розширення та поглиблення знань щодо соціалізації економіки, її функцій; оволодіння методикою розрахунку індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП).

Основні питання

- 1.1. Сутність, принципи та функції соціальної економіки.
- 1.2. Соціальна політика як складова соціальної економіки. Суб'єкти і об'єкти соціальної політики.
- 1.3. Інститути й інструменти соціальної політики.
- 1.4. Соціальна справедливість у соціальній економіці.
- 1.5. Діагностика соціальної безпеки.
- 1.6. Людський розвиток і його оцінювання.

Ключові слова: соціальна економіка, соціальна політика, соціальна справедливість, соціальна безпека, людський розвиток.

1.1. Сутність, принципи та функції соціальної економіки

Сьогодні в розвинутих країнах точаться дискусії про необхідність перетворень якісного характеру в соціальній сфері, пов'язаних із сучасними викликами системної змістовності (глобалізація, масова міграція тощо). Вихід із сучасної кризи системи соціального захисту та соціальної безпеки передбачає пошук нової соціально-економічної моделі та нових соціальних балансів. Тому актуальним стає створення оновленої соціально-економічної доктрини, яка б вирішувала питання регулювання доходів населення.

Ринкова економіка не є незмінною системою економічних відносин. На розвиток економічно розвинених країн з ринковим типом економіки домінуючий вплив здійснюють саме соціальні чинники. Їх дія поширюється на різні сфери економіки, призводить до зміни структури суспільних потреб,

видів економічної діяльності. Це дозволяє говорити про "соціалізацію" економічної системи та трансформацію ринкової економіки за соціально орієнтованим типом.

Соціальна економіка як окремий економічний сектор виникла приблизно у середині XIX століття, що співпадає з початком зародження підприємництва як відповіді на проблеми соціальної сфери, які загострилися саме у цей період.

Концепція "соціальної ринкової економіки" знайшла найбільш послідовне втілення в моделі "соціального ринкового господарства" у післявоєнній Німеччині.

Як напрям наукових досліджень навчальна дисципліна "Соціальна економіка" виникла порівняно недавно – наприкінці XX століття. Тому значна кількість теоретичних і практичних питань перебувають на стадії вивчення.

Особливість соціальної економіки полягає в органічному поєднанні суто економічного з суто соціальним – в їх нерозривних взаємообумовленості та взаємозалежності. Тому соціальна економіка – це економіка, орієнтована на розвиток особистості та досягнення соціального прогресу.

В економічній теорії соціальна економіка трактується як система господарювання, в основу якої закладене забезпечення соціально орієнтованого економічного зростання у взаємозв'язку з економічно орієнтованим соціальним розвитком.

У найбільш загальному вигляді соціальна економіка є системою соціально-економічних відносин, заснованих на різних формах власності, на принципах свободи підприємництва та сумлінної конкуренції, що забезпечує гідне життя населення, гарантію його соціального захисту та соціальної безпеки, на основі високого рівня розвитку економіки.

Формування і розвиток соціальної економіки відбувається за активної участі держави. Переважна більшість цивілізованих країн визначають свій статус як соціальні держави.

Стаття 1 Конституції проголошує, що Україна є суверенна та незалежна, демократична, соціальна, правова держава. У статті 3 Конституції України зазначається, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [33].

Соціальна економіка віддзеркалює кризові явища, що характерні для сучасного етапу розвитку нашої держави, негативно позначаючись на якості життя громадян.

Головною метою соціальної економіки виступає необхідність забезпечення вільного розвитку людини, гідного рівня і якості життя кожного громадянина і населення країни в цілому. Засобом досягнення такої мети є економіка, що динамічно розвивається.

В економічній літературі *виділяють три "чистих типи" соціальної економіки: охлократична, олігархічна та демократична* [28].

Перший тип (охлократичний) характеризується тим, що економіка головним чином працює на нижчі прошарки суспільства.

Другий тип (олігархічний) пов'язаний з орієнтацією на задовільнення інтересів вищих прошарків.

Нарешті, демократична орієнтація надає найбільшу підтримку середнім прошаркам суспільства.

Отже, **найпрогресивнішою є демократична орієнтація економіки**, за якої підтримується середній клас. Це пояснюється тим, що він характеризується високим інноваційним потенціалом. Саме середній клас концентрує найбільш цінний трудовий і інтелектуальний капітал суспільства, його знання, культуру, кваліфікацію, творчість, енергію тощо. Демократична орієнтація соціальної економіки розвиває і зміцнює середній клас, водночас турбуючись про малозабезпечені прошарки.

Для описання соціальної економіки важливим є визначення **принципів**, які відображають ті суттєві ознаки, що відповідають за правильне функціонування системи, без яких вона не виконувала б свого призначення (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Принципи соціальної економіки та їх характеристика

Принципи	Характеристика
1	2
Принцип верховенства права	Полягає у гарантуванні та забезпеченні пріоритету панування права у суспільстві. Соціальна економіка може бути реалізована тільки в правовій державі, де існує загальна повага прийнятих законів, особливо в сфері економіки
Принцип гуманізму	Визнає цінність людини, її гідність, громадянські права, право на щастя, спроможності виявлення своїх особистих здібностей. Його застосування є критерієм прогресивності соціальних інститутів
Принцип свободи економічної діяльності, у т.ч. підприємництва	Означає, що кожен вільний обирати свою справу та працювати на її благо, брати на себе економічну відповідальність за результати (в рамках чинного законодавства)

1	2
Принцип зайнятості населення	Відображає комплексний підхід до вирішення проблем зайнятості та передбачає координацію зусиль органів влади всіх рівнів і відповідальність держави за створення умов для реалізації прав громадян на працю і вільно обрану зайнятість
Принцип соціальної справедливості	Означає справедливе рішення нагальних соціально-економічних проблем, що виникають на різних етапах розвитку суспільства з урахуванням міри рівності (нерівності) життєвого становища людей, соціальних груп, що об'єктивно зумовлюється рівнем матеріального та духовного розвитку суспільства
Принцип соціального партнерства	Забезпечує рівноправність і відповідальні відносини між працедавцями, працівниками та державою (повага та врахування інтересів сторін; обов'язковість виконання колективних договорів, угод; контроль за виконанням прийнятих колективних договорів, угод; відповідальність сторін за невиконання з своєї вини колективних договорів, угод)
Принцип соціального захисту та виконання соціальних гарантій	Передбачає доступність для кожного, адресність, диференціацію для окремих категорій населення, адаптивність у відповідь на мінливість умов зовнішнього середовища

Виходячи з визначених принципів розглянемо **функції соціальної економіки**. Функції соціальної економіки – це зумовлені його природою і цільовим призначенням напрями впливу на суспільство, спрямовані на забезпечення, функціонування та розвиток виробництва, розподіл, обмін та споживання з метою досягнення соціальної ефективності. Функції соціальної економіки та їх характеристика наведені у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Функції соціальної економіки та їх характеристика

Функції	Характеристика
1	2
Підтримувальна	Підтримує і розвиває форми та механізми господарювання, суспільного розподілу праці, що досягається за рахунок відтворення людських ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу найманих працівників. Реалізація цієї функції потребує гнучких механізмів розподілу та перерозподілу кадрів, забезпечення їх мобільності
Стимуляційна	Забезпечує посилення стимулів до праці, економічну (матеріальну) зацікавленість у праці

1	2
Інтеграційна	Спрямована на збереження цілісності соціуму і виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих та їх соціальному партнерстві. Про значення даної функції свідчить соціальна напруга у суспільстві
Інноваційна	Забезпечує оновлення форм та організації виробництва, систем стимулювання. Інноваційні процеси залежать від того, як ставляться суб'єкти виробництва до нового, як сприймають досягнення науки, який рівень і характер їхньої активності
Розподільча	Забезпечує формування соціальних страхових фондів із внесків працедавців, найманих працівників, інших джерел; контролює повне та своєчасне надходження коштів фондів і їх цільове використання
Захисна	Полягає у захисті громадян від негативних наслідків настання життєвих ситуацій (безробіття, хвороба, інвалідність, старість тощо), у підтримці достатнього рівня матеріального добробуту осіб, для яких кошти соціального забезпечення є джерелом існування, у попередженні зубожіння населення
Компенсаційна	Передбачає відшкодування втраченого заробітку або доходу в зв'язку з виходом на пенсію, інвалідності, у разі: втрати годувальника, народження дитини, підвищення роздрібних цін на предмети споживання, безробіття та ін.

Зазначені функції соціальної економіки здійснюються через значну кількість державних соціальних механізмів. Ефективність реалізації соціальних функцій у значній мірі залежить від рівня економічного розвитку суспільства.

Соціалізація економічних відносин – це процес якісних змін у суспільному стані, що характеризується його прогресивним рухом на основі підвищення ролі людини у виробництві, всебічне використання її здібностей і знань.

Соціалізація економіки проявляється у таких напрямках:

1) розвиток інтелектуальних можливостей та інтелектуального капіталу працівників відповідно до нових потреб і вимог суспільного виробництва;

2) якісна трансформація системи інститутів, які забезпечують взаємозв'язок основних суб'єктів господарювання в усіх сферах економічного життя; зміна місця та ролі працівника у системі прийняття рішень через

інститути соціального партнерства, соціальної відповідальності, соціальної конкуренції;

3) соціальна орієнтація економічних основ і матеріальних стандартів існування працівника, що виражається у збільшенні частки сукупного працівника у національному доході, отже, у змінах в розподілі, організації оплати праці, обсязі фонду споживання;

4) соціальна орієнтація ринкового законодавства;

5) поява та розвиток середнього класу, його структури, якості, ваги в економічному та політичному середовищі, у системі відносин власності.

Об'єктивними чинниками для соціалізації є:

зайнятість, її міра та вид;

місце в суспільному розподілі праці (зайнятість – управлінська чи виконавча, аграрна чи індустріальна, фізична чи розумова праця);

особливості праці з погляду ваги: складності, комунікативності, ризику, фізичних і моральних умов;

наймана праця за заробітну плату чи самостійна робота з вільним доходом;

відношення до власності на засоби виробництва; її наявність чи відсутність, міра, форма і вид;

відношення до організації і управління виробництвом і працею: рівень, економічні та правові підстави, формальний чи неформальний характер;

освіта та кваліфікація, їх рівень, відповідність, профіль, престижність.

В основу соціалізації економіки закладена потреба населення у соціальній справедливості, соціальній підтримці та соціальному захисті.

Значення соціальних чинників економічного зростання невпинно зростає, особливо у процесі становлення постіндустріального, постеконічного суспільства.

1.2. Соціальна політика як складова соціальної економіки.

Суб'єкти і об'єкти соціальної політики

Важливою складовою соціальної економіки є **соціальна політика**, яка втілюється в життя через соціальні програми і реалізує на практиці відносини в суспільстві в інтересах і через інтереси основних соціальних груп населення.

У соціальній політиці ключову роль відіграє держава. Соціальна держава – це держава, політика якої спрямована на створення умов, які забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини [110].

Ідеологічною основою "соціальної держави" стали погляди англійського економіста Дж. Кейнса, який обґрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між соціальними групами. Поняття "соціальна держава" було запроваджено до наукового обігу Л. фон Штайном у 1850 р., проте активне теоретичне розроблення цієї дефініції розпочалося в першій половині ХХ ст. [110].

Ідеальним типом соціальної держави вважається "держава загального добробуту", описана К. Еспіном-Андерсоном і Дж. Ейвенном Кольбергом [110]. Сутність функціонування "держави загального добробуту" полягає в тому, що держава бере на себе обов'язок забезпечувати повний добробут населення. До сфери діяльності такої держави входять охорона здоров'я, освіта, соціальні служби, соціальне страхування, політика зайнятості населення.

Ознаки соціальної держави:

ґрунтується на розвиненому громадянському суспільстві, ефективній правовій системі;

має юридичну основу – сучасне соціальне законодавство, що відповідає принципу соціальної справедливості та динамічно реагує на зміни соціально-економічних процесів;

гарантує соціальну безпеку громадян, які самостійно (завдяки своїй активності) забезпечують необхідний/достатній рівень матеріального добробуту для себе та членів своєї сім'ї, тобто створює умови для реалізації права на працю, професійне навчання, рівні стартові можливості для молоді тощо;

надає соціальну допомогу громадянам (на рівні прожиткового мінімуму), які неспроможні нести відповідальність за свій добробут, тобто соціально вразливими верствами населення – старим, непрацездатним, хворим;

проводить соціальну політику, спрямовану на зміцнення соціальної стабільності та злагоди в суспільстві, зведення до мінімуму надмірного майнового розшарування населення, формування "середнього класу" (розумне оподаткування доходів).

Соціальна політика держави – один з напрямів її діяльності з регулювання соціально-економічних умов життя суспільства. Її сутність полягає в підтримці відносин як між соціальними групами, так і всередині них, забезпеченні умов для підвищення добробуту, рівня життя членів суспільства.

Соціальна політика держави спрямована на створення соціальних гарантій щодо формування економічних стимулів для участі в суспільному виробництві. Завдяки такій політиці розвинені держави уникають наростання суперечностей між соціальними групами населення, плекаючи тенденцію до співпраці, до соціального партнерства.

Соціальна політика поряд з економічною, є важливою складовою внутрішньої політики держави. Подеколи неможливо чітко визначити ступінь впливу соціальної та економічної політики щодо багатьох питань. Реалізація соціальних заходів залежить від стабільності функціонування економічної системи. Політика економічного зростання може бути результативною лише за умови істотного посилення дієздатності держави, ефективного виконання нею своїх функцій. Зміцнення держави потрібне для істотного посилення її впливу на розвиток соціальної сфери.

Соціальний підхід передбачає, що суспільство повинно гарантувати кожному громадянину дохід, не нижчий межі малозабезпеченості.

Економічний підхід означає, що суспільство бере на себе зобов'язання створити умови кожному члену суспільства для вияву активності й отримання прибутку. Обидва підходи характеризують показники результативності соціальної політики або характеристики рівня життя населення.

Таким чином, простежується тісний зв'язок між економічною та соціальною політикою держави. Виходячи з нього можна об'єднати ці поняття: *соціально-економічна політика* держави зосереджується на політичній стабільності суспільства, зміцненні демократичних принципів його організації, розгортанні приватної ініціативи та підприємницької активності населення, формуванні надійної соціальної бази для забезпечення високого рівня життя населення.

Роль держави полягає в перерозподілі через бюджет значної частини національного доходу, в спрямуванні коштів на розвиток інфраструктури та надання соціальної підтримки найбільш вразливим верствам населення.

Адміністративно-командна система панувала в СРСР, країнах східної Європи та ряді азійських держав. Її характерними рисами є суспільна власність на економічні ресурси, монополізація, бюрократизація економіки,

централізований розподіл матеріальних благ, трудових і фінансових ресурсів. Розподіл створеної продукції між учасниками виробництва жорстко регламентувався центральними органами за допомогою тарифної системи та централізовано затверджених нормативів, що вело до урівнювального підходу в оплаті праці.

Перехідна економічна система – проміжний стан економіки в зв'язку із зміною принципів господарювання внаслідок соціально-економічних змін. Як правило, соціальна сфера пригнічена.

Ринкова економічна система зумовлена декількома принципами, які відрізняють її від інших економічних систем. Ці принципи засновуються на свободі людини, її підприємницьких талантах і на справедливому ставленні до неї держави.

Соціально орієнтована ринкова економіка – це економічна система, організована на основі ринкової саморегуляції, за якої захист конкуренції та ринкові методи господарювання ефективно поєднуються з державним регулюванням національної економіки, з її соціальною спрямованістю.

У будь-якій економіці соціальна політика є частково адміністративним суб'єктом, частково – інструментом правосуддя, частково – вираженням народної оцінки. Форма та функції соціальної політики визначаються кон'юнктурою соціальних сил і економічними обставинами.

Соціальна політика – це система управлінських, регулятивних, організаційних рішень і дій, а також цілеспрямованої діяльності суб'єктів, що сформувалася в суспільстві на певному історичному етапі його розвитку та знаходить втілення в соціальних програмах і соціальній практиці з метою задовільнення соціальних потреб та інтересів людини в суспільстві [110].

Виходячи з історичного досвіду слід зазначити, що соціальна політика має конкретний історико-еволюційний характер. Кожній суспільно-економічній формації притаманний свій тип соціальної політики.

Узагальнюючи різні підходи, слід уточнити, що **соціальна політика** – це соціально орієнтована система заходів, здійснюваних на макро-, мезо- та мікрорівнях, спрямована на забезпечення права кожного громадянина на гідний життєвий рівень.

Метою соціальної політики є створення умов для розвитку й оптимального функціонування соціальних відносин, всебічного розкриття творчого соціального потенціалу людини, особистості.

Об'єктом соціальної політики є людина з її матеріальними та соціальними потребами. Особливий наголос ставиться на окремих особах або групах осіб, які потребують певної соціальної підтримки (немічні, хворі, інваліди, непрацездатне населення, пенсіонери, діти-сироти та інші соціально вразливі верстви населення).

Суб'єктами соціальної політики є: держава, державні відомства й установи; органи місцевого самоврядування; громадські, релігійні, благодійні чи інші недержавні об'єднання; комерційні структури та бізнес; суспільство, політичні партії, громадські організації тощо.

Головним суб'єктом соціальної політики є держава. Роль держави як суб'єкта соціальної політики полягає в створенні соціальних гарантій, в формуванні економічних стимулів для участі в суспільному виробництві. *Держава як координуючий суб'єкт соціальної політики виконує функції гаранта, регулятора, захисника, контролера тощо.*

Держава є *гарантом* прав і свобод громадян, що є вкрай важливим для реалізації людиною свого трудового потенціалу. Держава гарантує забезпечення основних потреб громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів (прожитковий мінімум, мінімальний розмір заробітної плати, мінімальний розмір пенсії за віком, неоподатковуваний мінімум доходів громадян, розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат).

Держава виступає як незалежний *регулятор соціально-трудових відносин*, встановлюючи правові рамки, які захищають права працівників.

Держава повинна здійснювати свою *регулятивну діяльність* щодо соціального розвитку за допомогою створення відповідних економічних, соціально-політичних і духовних передумов з метою розширення соціального потенціалу як суспільства в цілому, так і кожної людини зокрема.

Держава здійснює *фінансове регулювання* місцевого самоврядування з метою надання державних соціальних гарантій на основі нормативів витрат. Цільова державна підтримка здійснюється з метою вирівнювання можливостей окремих територіальних громад щодо забезпечення державних соціальних гарантій.

Держава *захищає соціальні права громадян*, зокрема право на соціальний захист, що включає право на забезпечення в разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

З метою дотримання державних соціальних гарантій, оцінювання ефективності державної соціальної політики, її впливу на рівень та якість життя в Україні здійснюється постійний *державний моніторинг (контроль)* у сфері застосування та фінансового забезпечення державних соціальних стандартів і нормативів. За результатами моніторингу здійснюється перегляд розмірів державних соціальних гарантій в порядку, що визначається законами.

1.3. Інститути й інструменти соціальної політики

Людина, яка живе в суспільстві, постійно відчуває на собі його вплив завдяки таким **соціальним інститутам**, як *держава, ринок, сім'я*.

Держава є одним із політичних соціальних інститутів як історична форма організації спільної життєдіяльності людей. Головним виконавчим інститутом соціальної політики є уряд.

Ринок як інститут соціальної політики є регулятором багатьох соціальних процесів (безробіття, ціноутворення), механізмом взаємодії між роботодавцями та робітниками (рівень зарплати, соціальний захист активного населення).

Сім'я є інтегральним показником суспільного розвитку, який відображає моральний стан суспільства, і є могутнім чинником формування демографічного потенціалу. Саме сім'я є головним посередником у зв'язку людини з суспільством.

Для ефективного здійснення соціальної політики необхідний певний набір інструментів.

Інструменти соціальної політики – це сукупність важелів, застосування яких спрямоване на комплексне розв'язання соціальних проблем.

Виділяють такі інструменти соціальної політики:

оподаткування – це використання, як головного джерела, формування соціальних фондів; введення податкових пільг (для малозабезпечених сімей, на утриманні яких перебувають важкохворі або інваліди, які потребують постійного догляду; для членів сімей осіб, які загинули або постраждали під час Революції гідності; для учасників АТО та членів їх сімей; для громадян, постраждалих унаслідок Чорнобильської катастрофи в Україні; для сімей, які всиновлюють, беруть на утримання дитину або людину похилого віку; для безробітних, що починають власний бізнес тощо);

фінансові трансферти – передання на безоплатній та безповоротній основі коштів, товарів, послуг, матеріальних цінностей (права власності) в порядку надання фінансової допомоги та компенсації (пенсій, стипендій, допомог, страхових виплат тощо);

безготівкова допомога – безоплатні ліки; часткове зменшення вартості товарів і послуг; субсидії – адресна безготівкова допомога сім'ї, яка надається на відшкодування витрат з оплати житлово-комунальних послуг, користування житлом або його утримання;

послуги – перекваліфікація на більш популярні спеціальності; догляд на дому за самотніми інвалідами та людьми похилого віку;

консультування, рекомендації, інформування – консультаційні та рекомендаційні програми щодо підтримання здорового способу життя, планування сім'ї, профорієнтаційне консультування; інформування про наслідки від небажаної діяльності (вживання наркотиків, тютюну, можливі шляхи отримання ВІЛ). Інформаційної підтримки потребують пенсійна реформа, програма адресної допомоги, медична реформа, програма субсидій;

заборона або обмеження певних дій – заборона будь-якої дискримінації (зокрема під час наймання на роботу); заборона або обмеження реклами тютюну, алкоголю;

спеціальні стягнення у вигляді штрафів за соціально небезпечну поведінку (штрафи за паління в громадських місцях);

правові статуси, що мають надавати певні права та визначати обов'язки держави перед їх носіями (статус ветерана війни, ліквідатора аварії на ЧАЕС, безробітного, біженця тощо).

1.4. Соціальна справедливість у соціальній економіці

Серед характеристик і критеріїв соціальної політики важливе місце посідає **соціальна справедливість**. Сократ вважав, що *справедливість* – це дотримання мудрості, істинного знання, порядку речей, законів. Ф. Бекон стверджував, що справедливість є те, що об'єднує людей і створює основи для права [110].

Сучасні соціологи й економісти, аналізуючи поняття справедливості, зазначають, що справедливість у суспільстві вільних людей недосяжна, що можна говорити лише про рівноправність громадян. **Основа соціальної рівності – це рівність людей перед чинним законом.**

Слід зауважити, що соціально орієнтована держава визнає рівність соціальних прав усіх її громадян, незалежно від їх індивідуальних або соціальних особливостей, та гарантує їм мінімальні соціальні гарантії.

Соціальна справедливість – це соціально-психологічне сприйняття принципів і форм організації суспільства, що відповідає інтересам людей і соціальних груп, тобто узагальнена оцінка суспільних відносин.

У науковій літературі спостерігаються різні погляди на соціальну справедливість [116].

Егалітаристський підхід – рівність, за якою справедливий зрівняльний розподіл доходів, коли всі члени суспільства отримують рівні блага. Логіка міркувань тут така: якщо потрібно розділити визначену кількість благ між людьми, які однаково цього заслуговують, то справедливим був би розподіл порівну. Протилежний йому **елітаристський підхід** – розподіл пропорційно заслугам, здібностям, досягненням [116].

Роулсіанський підхід (пов'язаний з ім'ям Дж. Роулса, сучасного американського філософа). Відповідно до нього справедливою вважається така диференціація доходів, за якої відносна економічна нерівність припустима лише тоді, коли вона сприяє досягненню більш високого абсолютного рівня життя найбільш бідними членами суспільства [116].

Утилітарний підхід походить із вчення І. Бентама, англійського економіста, який вважав, що головним завданням держави є забезпечення найбільшого щастя для можливо більшої кількості членів суспільства. Науковець виходив із того, що функції корисності в різних людей неоднакові, тому отримувати більшу частку суспільного багатства має той, хто корисніший для суспільства [116].

Ринковий підхід до розподілу доходів припускає відповідність доходу кожного власника чинника виробництва граничному продукту, отриманому від цього чинника. Соціальна справедливість устанавлюється ринком і його регуляторами. У цьому випадку припустима значна нерівність у розподілі доходів [116].

Вибір принципів соціальної справедливості в перерозподілі доходів визначається в кожному суспільстві, виходячи з вироблених національних стандартів.

У сучасній трактовці **соціальна справедливість** є моральною цінністю демократичного суспільства. Це поняття пов'язане з уявленнями про невід'ємні права та потреби людини.

Важливим механізмом реалізації соціальної справедливості у суспільстві є соціальне партнерство.

Більшість учених-економістів соціальне партнерство розглядає як систему взаємовідносин, зв'язків між роботодавцями, представниками працівників і державою як її протилежність, що прийшла на зміну класовій боротьбі.

Такий підхід знаходить відображення у визначенні, яке містить усі ознаки названого явища.

Отже, **соціальне партнерство** – це система зв'язків між трудовими колективами, професійними спілками, з одного боку, роботодавцями – з другого, державою – як третьої сторони. Така система реалізується у взаємних консультаціях, переговорах і примиренних процедурах, будується на принципах свободи та трипартизма, багаторівневої співпраці, обов'язковості виконання угод з метою захисту прав працівників, роботодавців і держави.

В Україні сьогодні існують **об'єктивні передумови розвитку системи соціального партнерства**, спрямованої на досягнення оптимального балансу інтересів працівників, роботодавців і суспільства.

Такими передумовами слід вважати:

зміну природи власності (процес приватизації у всіх сферах);

створення базового законодавства для колективно-договірного регулювання соціально-трудова відносин;

зростання незалежності організацій працівників від держави і роботодавців;

зниження рівня централізованого (державного) регулювання трудових відносин;

формування базових інститутів і механізмів проведення колективних переговорів.

1.5. Діагностика соціальної безпеки

Термін "**соціальна безпека**" порівняно недавно увійшов в науковий і політичний обіг. У 1995 р. прийнята Всесвітня соціальна декларація, в якій зазначається: "Ми пропонуємо побудувати таке суспільство, де право на їжу настільки ж священне, як і право голосу, де право на початкову освіту настільки ж шановане, як і право на свободу друку, і де право на розвиток розглядається як одне з фундаментальних прав людини" [35].

У Декларації були сформульовані мінімальні завдання забезпечення соціальної безпеки:

загальна початкова освіта, як для дівчаток, так і для хлопчиків;
скорочення вдвічі рівня неписьменності серед дорослого населення;
елементарна медична допомога для всіх з пріоритетною вакцинацією дітей;
ліквідація випадків гострого недоїдання;
надання послуг з планування сім'ї для всіх бажаючих;
безпечна питна вода та санітарія для всіх;
кредити для всіх у цілях забезпечення можливостей самозайнятості.

ООН розробила **Концепцію** безпеки людини, яка складається з *восьми основних категорій*: економічної, продовольчої, екологічної, особистої, соціальної, громадської, політичної безпеки, безпеки здоров'я. У реальному житті всі ці категорії тісно взаємопов'язані. Боротьба з бідністю, злочинністю, захист робочих місць, доходів, безпека здоров'я – все це включає в себе поняття соціальної безпеки.

Декларація про державний суверенітет України трактує соціальну безпеку як "стан гарантованої правової та інституціональної захищеності життєво важливих соціальних інтересів особи та суспільства від внутрішніх і зовнішніх загроз" [17]. У Законі України "Про основи національної безпеки України" безпека визначається як "захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства та держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам" [91].

Підходи до визначення поняття "соціальна безпека" сформульовані таким чином:

це стан суспільства, за якого забезпечується нормальне відтворення суспільства як демографічної популяції, як нації, як народу [68];

це стан і характеристика міри досягнення оптимального рівня безпеки функціонування, відтворення і розвитку соціальної системи, яке забезпечується сукупністю здійснюваних державою і суспільством політичних, правових, економічних, ідеологічних, організаційних і соціально-психологічних заходів, що дають змогу зберегти чинні в суспільстві конституційний устрій, соціальну стабільність, не допускаючи їх послаблення [113];

це стан гарантованості правової та інституційної захищеності життєво важливих соціальних інтересів людини, суспільства та держави від зовнішніх та внутрішніх загроз [115];

це одна з найважливіших внутрішніх складових національної безпеки, характеристика ступеня соціальної стабільності суспільства [1].

Поняття соціальної безпеки – один з визначальних параметрів національної безпеки, концептуально покладений в основу здійснення соціальної політики. Соціальна безпека є категорією, що означає стан захищеності особистості, її життєво важливих цінностей, прав і свобод від будь-яких загроз.

У широкому розумінні поняття "соціальна безпека" може визначатися як складна система зовнішніх і внутрішніх зв'язків особистості, суспільства та держави, стан яких визначає:

- соціальну незалежність держави;
- стабільність і стійкість системи соціального захисту населення;
- здатність системи соціального захисту до системного саморегулювання, розвитку та вдосконалення;
- рівень і якість життя;
- рівень безробіття;
- стабільність заробітної мінімальної плати і її відповідність прожитковому мінімуму;
- безпека праці;
- соціальне партнерство;
- рівень соціального забезпечення та соціального страхування;
- ступінь розвитку соціальної сфери тощо.

Система соціальної безпеки передбачає наявність такого законодавства і такої системи соціальних і нормативних цінностей, а також особливу систему відповідальності та контролю, які сприяли б як максимально ефективному соціальному забезпеченню окремих громадян, так і сталому розвитку суспільства в цілому.

Загрози соціально безпеки розподіляють на чотири групи:

- 1) соціальні загрози, пов'язані з насильством, розгулом злочинності в суспільстві, його криміналізацією;
- 2) поширення таких негативних соціальних явищ як наркоманія, пияцтво, зростання смертності та скорочення тривалості життя;
- 3) криза медичної сфери і охорони здоров'я;
- 4) низький рівень соціальної захищеності населення.

У ході побудови системи показників соціальної безпеки слід ураховувати, що процес діагностики рівня соціальної безпеки багато в чому визначається рівнем дослідження. Макра, меза, мікроекономічний рівень, рівень сім'ї та особистості вимагає використання різних систем показників і принципів діагностики.

Для оцінювання стану соціальної безпеки застосовується офіційна методика. *Методика визначення рівня соціальної безпеки* як складової економічної безпеки затверджена наказом № 1277 Міністерства економічного розвитку і торгівлі України у 2013 році. Ця методика передбачає оцінювання стану соціальної безпеки за такими критеріями [82]:

частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими 75 % медіанного рівня загальних доходів, %;

відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, разів;

відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, разів;

співвідношення загальних доходів 10 % найбільш і найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів), разів;

частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств, %;

обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, % ВВП;

обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, % ВВП;

чисельність ВІЛ-інфікованих осіб з діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення;

чисельність хворих на активний туберкульоз із діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення;

загальна чисельність учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів, % до загальної чисельності постійного населення у віці 6 – 17 років;

сума невиплаченої заробітної плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року, %;

рівень злочинності (кількість злочинів на 100 тис. осіб населення);

рівень зайнятості населення у віці 15 – 70 років, % населення відповідної вікової групи;

відношення середньомісячної заробітної плати, нарахованої в середньому за годину, у країнах ЄС – 27 і в Україні, разів;

відношення середньої вартості 1 кв метра загальної площі житла до середньомісячної заробітної плати, разів.

Додатковою перевагою оптимізованої стратегії є наявність вагового коефіцієнта кожного показника.

Посилення взаємообумовленості соціальної та економічної складових розвитку зумовлене рядом тенденцій.

По-перше, економічна безпека як комплексна характеристика розвитку та функціонування економічної системи синтезує в собі всі форми проявів суспільних відносин, здатних викликати реальний або потенційний конфлікт інтересів. Соціальна сфера в умовах кризи перетворюється на дестабілізаційний чинник і вимагає об'єктивної діагностики та моніторингу в системі критеріїв національної економічної безпеки.

По-друге, характер процесів, які протікають у структурі соціуму, дозволяє віднести суперечності в розглядувальній сфері до стратегічних загроз економічної безпеки, що торкаються ключового компонента національного багатства – людського капіталу. Водночас соціальний аспект забезпечення економічної безпеки починає переважати як на тактичному, так і на стратегічному рівні системи безпеки держави. За цих умов правомірним є твердження, що економічна безпека органічно переростає в соціально-економічну.

Таким чином, соціальна домінанта стає найважливішою метою процесів забезпечення національної безпеки на всіх суб'єктних рівнях і функціональних напрямках такої діяльності.

1.6. Людський розвиток і його оцінювання

Глобальна концепція **людського розвитку** в історичному та логічному аспектах виникла на базі теорії людського капіталу, ставши одним з видатних досягнень людської цивілізації. На відміну від теорії *людського капіталу*, яка доводить економічну доцільність удосконалення людини саме як чинника виробництва, *концепція людського розвитку* виходить з первинної самоцінності розвитку людини, з того, що виробництво існує заради розвитку людей, а не люди – заради розвитку виробництва.

Концепція людського розвитку (розвитку людського потенціалу) зародилась і набула бурхливого розвитку в глобальному масштабі в останнє десятиріччя ХХ ст. Теорія людського капіталу стала саме тією ланкою, що ефективно поєднала домінуючий у минулому столітті прагматизм – "доходоцентризм" з традиційно привабливими для цивілізованих країн

гуманітарними ідеями демократії – "людиноцентризмом". Теорія людського капіталу стала тим підґрунтям, яке створило надійну економічну основу для швидкого й логічного поширення у світі ідей людського розвитку.

Відповідно до концепції людського розвитку розширення пропозиції товарів і послуг у результаті зростання їх виробництва не завжди може сприяти розширенню можливостей людини. Тому обсяг валового національного продукту не може бути основним і єдиним показником рівня розвитку країни. Більше того, зростання виробництва та доходів сприяє розвитку людського потенціалу дедалі повільніше, тобто здатність матеріального збагачення розширювати можливості людей дає все меншу віддачу. Витрати на освіту, зміцнення здоров'я, інші аспекти розвитку людей надають економічну віддачу, яка нерідко перевищує віддачу від інвестицій у фізичний капітал, тому ці види витрат також слід визнавати інвестиціями. Отже, за логікою концепції людського розвитку саме люди стають центром, фокусом теорії розвитку, оскільки вони є одночасно і головною метою суспільного розвитку, і найважливішим його чинником, і інструментом власного розвитку [15].

Концепція людського розвитку ґрунтується на соціально-економічних показниках, а запропонований Програмою розвитку ООН **індекс людського розвитку** визнаний у всьому світі як інтегральний показник стану соціально-економічного розвитку країни, що відображає досконалість соціально-трудова відносин [43]. Він є стандартним інструментом для загального порівняння рівня життя різних країн і регіонів. Індекс публікується в рамках програми розвитку ООН у звітах про розвиток людського потенціалу і був розроблений в 1990 р. групою економістів на чолі з пакистанцем Махбубом-уль-Хаком. Однак концептуальна структура індексу була створена завдяки роботі Амартія Сена.

Індекс людського розвитку (ІЛР) (до 2013 р. "Індекс розвитку людського потенціалу" – ІРЛП) – інтегральний показник, що розраховується щорічно для міждержавного порівняння і вимірювання рівня життя, освіченості й очікуваного довголіття як основних характеристик людського потенціалу.

У деяких перекладах оригінального терміна Human Development Index (HDI) його також називають Індекс гуманітарного розвитку (ІГР).

ІЛР обчислюється на основі трьох складових: **очікуваного довголіття, досягнутого рівня освіти та рівня життя**.

ІЛР розраховується за формулою:

$$ІЛР = \sqrt[3]{I_{од} \times I_o \times I_{рж}}, \quad (1.1)$$

де $I_{од}$ – індекс очікуваного довголіття. *Очікуване довголіття* – це оцінка тривалості майбутнього життя від народження, яка визначається демографічними таблицями смертності;

I_o – індекс досягнутого рівня освіти. *Рівень освіти* відображає здатність до отримання накопичених знань, спілкування, обміну інформацією;

$I_{рж}$ – індекс реального ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності ПКС у доларах США, що відображує рівень життя населення.

Індекс очікуваного довголіття розраховують за формулою:

$$I_{од} = \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}}, \quad (1.2)$$

де X_i – фактичне значення тривалості життя;

X_{\min} – мінімально можливе значення показника, що прийняте за еталон у міжнародній практиці. Для всього населення це – 20 років;

X_{\max} – максимально можливе значення показника, що прийняте за еталон у міжнародній практиці. Для всього населення це – 83,2 років.

Індекс досягнутого рівня освіти розраховується за формулою:

$$I_o = \frac{\sqrt{I_{стн} \times I_{отн}}}{0,951}, \quad (1.3)$$

де $I_{стн}$ – індекс середньої тривалості навчання населення;

$I_{отн}$ – індекс очікуваної тривалості навчання населення;

0,951 – комбінований індекс освіти;

Індекс середньої тривалості навчання населення ($I_{стн}$), який відображує середню кількість років, витрачених на навчання населенням у віці від 15 років і старше, розраховується за формулою:

$$I_{стн} = \frac{Y_i - Y_{\min}}{Y_{\max} - Y_{\min}}, \quad (1.4)$$

де Y_i – середня тривалість навчання населення (фактична), років ;

Y_{\min} – мінімальне значення середньої тривалості навчання (0 років);

Y_{\max} – максимальне значення середньої тривалості навчання (13,2 років).

Індекс очікуваної тривалості навчання $I_{\text{отн}}$, який вимірює середню тривалість навчання для дорослих у віці до 25 років:

$$I_{\text{отн}} = \frac{Z_i - Z_{\text{min}}}{Z_{\text{max}} - Z_{\text{min}}}, \quad (1.5)$$

де Z_i – очікувана тривалість навчання населення, яке у поточному часі отримує освіту, років;

Z_{min} – мінімальне значення очікуваної тривалості навчання (0 років);

Z_{max} – максимальне значення очікуваної тривалості навчання (20,6 років).

Рівень життя оцінюється як частка ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС) за формулою:

$$I_{\text{ВВП}} = \frac{\ln W_i - \ln W_{\text{min}}}{\ln W_{\text{max}} - \ln W_{\text{min}}}, \quad (1.6)$$

де W_i – фактичний рівень ВВП на душу населення за ПКС, дол. США;

W_{min} – мінімальний рівень ВВП на душу населення за ПКС (163 дол. США);

W_{max} – максимальний рівень ВВП на душу населення за ПКС (108 211 дол. США).

ІЛР є основою для класифікації країн з розбивкою на три групи: країни з високим рівнем людського розвитку (ІЛР $\geq 0,8$), середнім (від 0,5 до 0,79) і низьким – ІЛР $< 0,5$.

Для вимірювання знедоленості серед населення в міжнародній практиці використовуються індекси злиденності для країн, що розвиваються (ІЗН-1) і для розвинених країн (ІЗН-2).

Розрахунок ІЗН-1 (індекс абсолютної злиденності у країнах, що розвиваються) здійснюється за формулою:

$$\text{ІЗН} - 1 = \left[\frac{P_1^3 + P_2^3 + P_3^3}{3} \right]^{1/3}, \quad (1.7)$$

де P_1 – частка осіб, які не дожили до 40 років;

P_2 – частка неграмотних у загальній чисельності дорослого населення;

P_3 – незважене середнє, що враховує два компоненти: (1) частку населення, що не має доступу до питної води; (2) частку дітей з недостатньою вагою у віці до 5 років.

Розрахунок ІЗН-2 здійснюється за формулою:

$$\text{ІЗН} - 2 = \left[\frac{R_1^3 + R_2^3 + R_3^3 + R_4^3}{3} \right]^{1/3}, \quad (1.8)$$

де R_1 – частка осіб, які не дожили до 60 років;

R_2 – частка функціонально неграмотного дорослого населення в загальній чисельності дорослого населення;

R_3 – частка населення, що живе за межею бідності (для межі бідності – 50 % медіанного доходу);

R_4 – рівень застійного безробіття (12 і більше місяців).

За даними 2016 р. Україна втратила кілька позицій у рейтингу країни за ІЛР, і тепер її місце – одне з найнижчих серед країн регіону та Європи. Так, ІЛР в Україні становить 0,743. Вона посідає 84-те місце серед 188 країн і територій, тоді як у 2015 р. була на 81-му місці. Ця оцінка відображає реальний стан справ у країні, на території якої триває збройний конфлікт та яка важко працює над модернізацією своїх економічних, політичних і соціальних інститутів.

Література: [1, 15, 17, 28, 33, 35, 43, 68, 82, 110, 115, 116].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Що означає соціальна справедливість як критерій соціальної економіки?
2. У чому полягають національні інтереси України в соціальній сфері?
3. Які основні напрями соціалізації економічних відносин?
4. Розкрийте роль держави в реалізації соціальної політики.
5. Що таке соціальна стратифікація суспільства?
6. Людина у світі соціальної економіки. Як взаємодіють людина та соціальна економіка?
7. Які форми прояву людської особистості в соціальній економіці: людина як споживач, як виробник, як продавець своєї робочої сили, як підприємець?

8. Роль громадських, благодійних та інших недержавних організацій як суб'єктів соціальної політики.

9. Охарактеризуйте соціальне партнерство та його роль у вирішенні соціальних проблем.

10. Охарактеризуйте показники та індикатори соціальної безпеки держави в Україні та в світі.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття і визначення термінів "соціальні потреби" та "соціальні відносини".

2. Що таке соціалізація економіки як напрям розвитку сучасної держави?

3. Яка сутність категорій "соціальна економіка" й "соціальна політика"?

4. Визначте принципи та функції соціальної економіки.

5. Визначте етапи генезису соціальної держави.

6. Що таке соціальна економіка та її зв'язок з економічною політикою держави?

7. Охарактеризуйте об'єкти та суб'єкти соціальної політики в економічній системі соціально орієнтованого спрямування.

8. Визначте роль держави та її інститутів у розробленні та реалізації соціальної політики.

9. Охарактеризуйте соціальне партнерство та його роль у вирішенні соціальних проблем.

10. Що таке соціальна безпека держави? Визначте її особистості: сутність, складові, оцінка.

Тестові завдання

1. *Основою соціальної рівності є:*

а) централізований розподіл матеріальних благ за принципом "кожному – за потребою";

б) централізований розподіл матеріальних благ за принципом "кожному – за працею";

в) ліквідація приватної власності;

г) рівність всіх перед законом.

2. Соціальне партнерство передбачає:

- а) двосторонню співпрацю роботодавців і державних органів влади в регулюванні соціально-трудових відносин;
- б) боротьбу профспілок і найманих працівників за соціальні, економічні та професійні права;
- в) тристоронню співпрацю роботодавців, найманих працівників і державних органів влади в регулюванні соціально-трудових відносин;
- г) двосторонню співпрацю роботодавців та найманих працівників у регулюванні соціально-трудових відносин.

3. Індекс людського розвитку розраховують на основі таких показників:

- а) рівня грамотності населення країни та показника якості життя;
- б) рівня народжуваності та смертності;
- в) тривалості майбутнього життя та очікуваного довголіття;
- г) очікуваного довголіття, досягнутого рівня освіти та рівня життя.

4. До об'єктів соціальної політики належать:

- а) пенсіонери, непрацездатне населення;
- б) працездатне населення, яке втратило засоби для існування;
- в) працездатне населення;
- г) суспільні організації.

5. До переліку інструментів соціальної політики входять:

- а) оподаткування та фінансові трансферти;
- б) безготівкова допомога, житлові субсидії;
- в) державне ліцензування діяльності;
- г) захист від дискримінації під час наймання на роботу.

Тема 2. Становлення ринкової економіки та зміни в соціальній економіці. Моделі соціальної політики в різних економічних системах

Мета – аналіз історичних етапів розвитку соціальної економіки та політики в Україні та світі, виявлення основних існуючих моделей соціальної політики в сучасному світі, здійснення аналізу соціальної стратифікації українського суспільства та визначення існуючих проблем в цій сфері та шляхи їх вирішення.

Основні питання

2.1. Історичні аспекти розвитку соціальної політики та становлення соціальної економіки у світі та в Україні.

2.2. Характеристика моделей соціальної політики в країнах з розвинутою економікою.

2.3. Соціальна структура українського суспільства. Причини загострення соціальних проблем.

2.4. Вплив світового досвіду на побудову ефективної національної моделі соціальної політики.

2.5. Пріоритетні напрями розвитку соціальної політики в Україні.

Ключові слова: соціальна політика, соціальна економіка, модель соціальної політики, соціальна стратифікація.

2.1. Історичні аспекти розвитку соціальної політики та становлення соціальної економіки у світі та в Україні

Наприкінці XIX ст. зроблено перші спроби наукового підходу до з'ясування причин такого соціального зла, як злидні, окрім самої їх констатації. На початку XX ст. Канада та деякі європейські країни запровадили більш централізовані системи державного ексклюзивного фонду, відповідні адміністративні структури та соціальні допомоги. Із розвитком економічних систем виробничі можливості особи поступово вивільнялися з-під різного виду обмежень (природних чи майнових). На межі XIX – XX ст. у деяких індустріально розвинених країнах почали впроваджуватися нові соціальні програми, а саме: безкоштовні освіта та лікування, розвиток системи соціальної допомоги та страхування тощо.

Уперше пенсійне забезпечення шляхом соціального страхування запровадив канцлер Німеччини О. Бісмарк у 1889 р. Саме в цей період почали вивчати потреби громадян, тобто проводити тестування бідності. Прибуткоперевірені чи потребоперевірені пенсії для людей похилого віку з'явилися на початку XX ст. і поширилися в усіх індустріальних країнах. Слід зауважити, що царська Росія також не стояла осторонь питань пенсійного забезпечення. Перший російський закон про "допоміжні товариства" у гірничій галузі з'явився ще в 1861 р. Низкою законодавчих актів 1901, 1903 і 1912 рр. у Росії було започатковано соціальне страхування, аналогічне до чинного в європейських країнах.

Розвиток і поширення системи соціального пенсійного страхування зумовлені створенням у межах Версальського договору (1919 р.) Міжнародної організації праці (МОП), яка перебрала на себе вирішення багатьох соціальних питань. Першими конвенціями МОП були конвенції про: робочий час у промисловості (№ 1), охорону материнства (№ 3), працю жінок у нічний час (№ 4), мінімальний вік прийому на роботу в промисловості (№ 5), нічну працю підлітків у промисловості (№ 6). Запроваджене у 1928 р. пенсійне забезпечення у Радянському Союзі з незначними змінами дійшло до наших часів. Сучасна світова система пенсійного забезпечення сформувалася до завершення Другої світової війни.

Теорія та практика соціальної економіки, зокрема соціального захисту, що є продуктами новітньої доби, найбільш інтенсивного розвитку набули наприкінці XIX ст. На межі XIX і XX ст. відбулася зміна самої концепції соціального захисту. Стара ліберальна система, яка ґрунтувалася на засадах індивідуалізму, самопомоги та добродійності, втратила сенс, поступившись місцем новій парадигмі, яка декларувала певну соціальну відповідальність держави за добробут своїх громадян. В економічній думці з'являється потужний соціальний напрям, представники якого – члени "Союзу соціальної політики" – значну увагу акцентували на розвитку соціальних реформ і державної соціальної політики, що, в свою чергу, спрямовувалися на поліпшення умов життя людей та впровадження революційних збурень. Прихильниками такої позиції були М. Вебер, В. Зюмбарт, Г. Шпенглер та інші західні економісти та соціологи [111].

Розвиток західноєвропейських країн у 50 – 70 рр. XX ст. супроводжувався посиленням ролі держави у формуванні соціальної економіки, зокрема розгалуженого й ефективного соціального захисту. Соціальне буття починає базуватися на паритетній взаємодії держави, працедавців і громадських організацій. Держава, спираючись на міцну податкову систему, активно впливає на інвестиційну та торговельну здатність, організовує диференційовану систему адресних соціальних витрат і безпосередньо бере в ній участь. Відіграючи активну роль у впровадженні соціальної економіки, держава за умов ринкової чи перехідної економіки не перетворюється на звичайний великий відділ соціального забезпечення. Ефективна організація окремих елементів і всієї системи соціального захисту створює умови для узалежнення якості та кількості соціальних послуг від продуктивності та результативності праці окремого члена суспільства, загальних економічних результатів суспільного виробництва.

Швидке економічне зростання Старого та Нового Світу дає підстави для висновку про те, що рівень соціального захисту та соціальної економіки у цілому – це не лише наслідок, а й чинник прискорення чи вповільнення економічного розвитку.

Розвиток соціальної економіки в Україні у ХХ ст. безпосередньо пов'язаний та заснований на ідеологічних постулатах про переваги соціалізму над капіталізмом. Увесь комплекс явищ, пов'язаних із соціальною економікою, вивчався в радянські часи лише через призму діяльності комуністичної партії. І це, зокрема, зробило провідним напрямом наукових досліджень "партійне керівництво" в галузі розвитку соціальної сфери. До того ж у радянський період різнобічні аспекти проблеми висвітлювалися переважно в позитивному плані. Основними соціальними достоїнствами побудованого суспільства вважалися насамперед відсутність безробіття і соціальна захищеність людей, яка давала їм "впевненість у завтрашньому дні". Відповідно, соціальний розвиток республіки був орієнтований на створення нових робочих місць, підвищення трудових доходів громадян, збільшення розмірів соціальних допомог і виплат і поліпшення забезпечення населення товарами та послугами у галузях соціальної сфери.

Союзні міністерства та відомства, готуючи та виконуючи директивні рішення щодо соціального розвитку, адресували їх усім республікам, які входили до складу СРСР. Найбільш характерними у цьому плані є рішення, пов'язані зі встановленням мінімальних розмірів заробітної плати та пенсій, нормативів забезпечення житловою площею тощо. Деякі з цих показників, які обслуговували переважання ідеологічні потреби, мали жорсткий характер і не підлягали коригуванню на республіканському рівні. Водночас інша їх частина розглядалася як нижня межа соціальної забезпеченості громадян і могла збільшуватися органами законодавчої та виконавчої влади в союзних республіках.

Функції профспілок у системі управління соціальним розвитком були чисто формальними, проте на підприємствах і в організаціях профспілкові структури здійснювали виплату коштів з державного соціального страхування, розподіл пільгових путівок і дефіцитних товарів народного вжитку. Основними недоліками системи управління соціальним розвитком в Україні в радянський період була її некомплексність, надмірна жорсткість і несприйнятливість до зовнішніх умов, що особливо яскраво проявилось у перших спробах економічного реформування, вжитих в 1987 – 1988 рр. [111].

Українська держава після проголошення незалежності отримала у спадщину соціалізовану соціальну систему, яка з переходом до ринкових умов одразу ж почала давати збої. Раніше соціальна політика вирішувала два завдання: з одного боку, визначала темпи та пропорції економічного розвитку, з іншого – забезпечувала формування фондів суспільного споживання. Фактично держава сприяла утвердженню патерналістських очікувань у населення, до мінімуму звівши особисту відповідальність людини за самозабезпечення та економічний самозахист.

Саме тому більшість населення виявилася не готовою до соціально-економічних змін, що відбулися з розвалом Союзу. Втрата заощаджень, поява безробіття, сплеск інфляції, заборгованість із виплати заробітної плати, пенсій, інших соціальних виплат викликали невдоволення в суспільстві, призводили до соціального напруження. Тож з перших років державотворення перед Україною постала проблема формування нових соціальних інститутів захисту населення. Обмежені фінансові можливості держави не дозволяли здійснити потужний соціальний маневр. Усе це викликало справедливе невдоволення населення.

За роки незалежності закладено основу, по суті, нової системи соціального захисту населення, яка характеризується певними особливостями:

1) *позитивним зрушенням стала кардинальна зміна політики держави щодо зайнятості населення.* Істотно змінилися змістовність зайнятості та її організаційні форми. Зайнятість набула добровільного характеру; держава відмовилась від монопольного права на виробниче використання робочої сили. Зайнятість нині базується на новій системі механізмів, заснованих на власних інтересах людини, їх узгодженні з інтересами інших учасників виробництва. Забезпечується вільний вибір джерела доходів (у рамках чинного законодавства), що дозволяє людині здобути економічну самостійність, а це суттєво змінює ставлення до праці. Через структурні зрушення зросла мобільність робочої сили; підвищились вимоги до професійного рівня зайнятих, якості робочої сили.

Результатом усіх цих змін стало поступове формування ефективного ринку праці в Україні. На початку перехідного періоду населення найважче сприймало кардинальні зміни на ринку праці, пов'язані з втраченою роботою, зростанням офіційного та вимушеного безробіття. Для зміни ситуації потрібен був не лише час, а й відповідні фінансові ресурси, тісна

взаємодія всіх гілок влади й учасників соціального партнерства. Цього вдалося досягти шляхом створення державної служби зайнятості та формування механізмів фінансової підтримки безробітних;

2) з урахуванням світового досвіду в країні розпочалося впровадження нової пенсійної системи, яка зможе захистити від бідності населення похилого віку, забезпечити громадян пенсіями залежно від їх трудового стажу та розміру внесків до Пенсійного фонду; надасть можливість отримувати вищі пенсії за рахунок сплати внесків у добровільній системі недержавного страхування;

3) внутрішня суперечливість здійснюваної політики реформ, особливо в перші роки незалежності, у найбільшій мірі позначалася на зростанні бідності та поглибленні майнової диференціації. Україна відкрито заявила про проблему бідності, необхідність її подолання [122].

Аналіз і порівняння основних тенденцій та особливостей сучасної соціальної економіки європейських країн з вітчизняними реаліями засвідчують орієнтацію нашої держави на ті заходи, які вже тривалий час з успіхом функціонують у розвинених країнах Західної Європи та Північної Америки. Попри законодавчо-нормативну базу та наявність відповідних концепцій розвитку вітчизняної соціальної економіки – цілісної програми розвитку дотепер не існувало: були лише окремі спроби розроблення і впровадження її елементів, часто без достатнього ресурсного забезпечення і соціально-економічного обґрунтування, без урахування територіальних особливостей суспільного буття та менталітету народу.

Уряд робив спроби реформувати напрями соціальної політики, що були спрямовані на пом'якшення негативних наслідків падіння рівня життя населення, які найбільше її потребують. Створені певні механізми захисту доходів працівників бюджетної сфери, соціальної підтримки малозабезпечених сімей з дітьми, інвалідів, ветеранів, безробітних громадян. В основному вдалося зберегти загальнодоступність і безоплатність освіти, охорони здоров'я та культурного обслуговування населення.

Водночас ці заходи були недостатньо ефективними. Компенсація доходів шляхом індексації заробітної плати працівників бюджетної сфери, як правило, була запізною. Численні пільги, соціальні виплати та допомоги досить часто надавалися без урахування матеріального становища сімей і реальних можливостей людей забезпечити власне благополуччя.

У суспільстві почали зростати соціальна апатія, соціальне утриманство; допомога не надходила до тих, хто реально її потребував. Загостренню соціальних проблем додало військове протистояння в Донецькій та Луганській областях, а також анексія АР Крим. Почав формуватися новий контингент осіб, які потребують соціальної допомоги, – вимушених переселенців.

Окрім того, самі методи впровадження реформ інколи не відповідали соціальним, етичним і науковим критеріям. Однак послідовність цих процесів дала поштовх для впровадження більш ефективної соціальної економіки, яка вимагає концентрації зусиль на вирішенні найгостріших соціальних проблем, розробленні нових механізмів реалізації із забезпеченням більш раціонального використання фінансових, матеріальних і трудових ресурсів. Життєво необхідно стало переорієнтувати вітчизняну соціальну економіку на активізацію чинників, які стимулюють високоефективну та продуктивну працю, зростання на цій основі матеріального рівня та умов життя українського народу.

Стратегічними напрямками розвитку сучасної соціальної економіки є:

призупинення падіння життєвого рівня, суттєве поліпшення матеріального стану й умов життя усіх верств населення;

забезпечення ефективної зайнятості населення, поліпшення якості та конкурентоспроможності робочої сили на вітчизняному ринку праці;

гарантія конституційних прав громадян на працю, соціальний захист, освіту, охорону здоров'я, культуру, забезпечення житлом;

нормалізація і поліпшення демографічної ситуації, зниження смертності населення;

суттєве вдосконалення соціальної інфраструктури суспільства на основі розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки;

розширення та поглиблення суспільного поля для реалізації творчого соціального потенціалу людини і, як наслідок, зростання її соціального самозахисту та соціальної безпеки;

формування у суспільстві нової соціальної культури та розвиток соціально-економічних і етнонаціональних відносин;

досягнення соціальної злагоди та соціальної справедливості у суспільстві [111].

2.2. Характеристика моделей соціальної політики в країнах з розвинутою ринковою економікою

Сьогодні виділяють декілька класифікацій моделей (або типів) соціальної політики, які враховують специфіку різних країн.

Комісія Європейського Співтовариства (КЄС) пропонує дві основні моделі соціальної політики:

"бісмаркова" модель (її засновник – канцлер О. Бісмарк) установлює жорстокий зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності. Соціальні права прямо залежать від тих відрахувань, які виплачувались протягом усього активного життя. Таким чином, соціальний захист населення є принципово незалежним від державного бюджету. Основою цієї моделі є колективний договір, в якому вказуються розміри відрахувань із заробітної плати (з них формуються професійні страхові фонди та здійснюються соціальні виплати). Для малозабезпечених верств населення існують муніципальні служби та благодійність, які слід вважати допоміжними механізмами, а не базовими принципами;

"бевериджська" модель виходить з протилежних принципів: будь-яка людина (як в активному, так і в не активному віці) має право на мінімальну соціальну захищеність. Пенсійна система має забезпечувати мінімальні доходи ("соціальні" пенсії) всім людям похилого віку незалежно від тривалості та якості їх трудового життя. Така система соціального захисту будується на принципі національної солідарності та фінансується через податки з державного бюджету.

З точки зору здатності подолання бідності, використання механізмів податкового перерозподілу та вирішення проблем зайнятості виділяють: ліберальну, соціал-демократичну, консервативну (інституціональну) та католицьку модель. Розглянемо їх докладніше.

Соціал-демократична модель. Основний принцип – соціальний захист усіх громадян, який повинна забезпечити держава шляхом координації ефективного функціонування різних соціальних служб. Фінансування соціальної політики відбувається із держбюджету через систему оподаткування. Ставки податків є досить високими, лягаючи тягарем переважно на підприємців. Для існування цієї моделі необхідною умовою є наявність стабільної гнучкої економічної системи, високоорганізованого виробництва, сильних профспілок тощо.

Соціал-демократичну модель соціальної політики нерідко називають *патерналістською*, а соціал-демократію часто ототожнюють з розвинутою соціальною політикою, потужною системою соціального захисту. Із перебуванням соціал-демократичних партій при владі в Західній Європі пов'язане створення дієвого державного сектора економіки, збільшення частки національного доходу в соціальних витратах і формування соціальної державності в цілому.

Чільне місце в соціал-демократичній ідеології надане проблемам *соціальної справедливості, солідарності, рівності та свободи*.

Згідно з соціал-демократичними поглядами, соціальна політика повинна гарантувати надійну безпеку індивіда від: негараздів, неминуче пов'язаних із ринковою економікою; злиднів; безробіття; бідності з незалежних від людини причин. Саме через таку систему можна втілити уявлення про соціальну справедливість, рівність і солідарність.

Наявні спільні риси соціал-демократичних і соціалістичних поглядів на соціальний захист. Більш зважена позиція соціал-демократів порівняно з соціалістами відображається в концепції "третього шляху", що полягає у поєднанні соціальної солідарності з динамічним розвитком економіки.

Консервативна (континентально-європейська, або інституціональна) модель. Головний принцип – необхідність дії гнучкої страхової системи, яка б урахувала страхові внески кожної людини, якість та тривалість її трудового життя. Основою організації такої страхової системи є соціальне партнерство між наймачами та найманими працівниками. Таким чином, модель базується на принципі досягнень, де праця визначає можливості та розміри соціального захисту. Для людей з низькими доходами існують місцеві благодійні органи та громадська допомога.

Треба відмітити, що розвиток економіки та реформування системи соціального захисту привели до виникнення нових соціальних нормативів – таких, як пенсія по старості, через безробіття, дострокова пенсія тощо. Змінилася роль держави – можливим стало використання державних фінансових дотацій.

За консервативними поглядами, перерозподіл ресурсів, притаманний соціальній політиці, є несумісним із соціальною справедливістю, а нерівність, навпаки, відповідає цілям суспільного розвитку. Суспільство, яке прагне забезпечити швидке економічне зростання за допомогою ринкових механізмів, повинно надати відповідне винагородження тим, хто примножує національне багатство, тобто, заохочує нерівність.

Консерватори виступають за скорочення соціальних витрат на користь нагромадження капіталу та відновлення дії законів ринкової економіки "в чистому вигляді". Вони впевнені, що у таких принципах зацікавлені як багаті, так і бідні, оскільки швидкі темпи зростання економіки, характерні для ринкових відносин, сприяли б зростанню загального добробуту.

За таким світоглядом, лише ринкова економіка, позбавлена надмірного державного втручання, надає всім громадянам рівні можливості. Такі проблеми людства, як жебрацтво та безробіття, є невід'ємними складовими існування суспільства. Запобігти їм неможливо в принципі, закони ринкової економіки незмінні, а створення "режимів соціального захисту" вступає у суперечність із природним порядком. На думку консерваторів, державні соціальні програми скоріше шкідливі для суспільства, ніж корисні, оскільки об'єктивно призводять до зловживання соціальною допомогою. Так, страхування з безробіття не сприяє наполегливим пошукам праці з боку тих, хто її позбавлений; кожна людина повинна сама поліпшувати та дбати про власний добробут, не перекладаючи цю відповідальність на державу. Завжди існує небезпека, що в надії на допомогу з боку держави люди прикладатимуть менше зусиль для досягнення життєвого успіху. Прихильники такої позиції впевнені, що надмірне розростання соціального захисту виховуватиме утриманські настрої, орієнтацію на споживання та інші настанови, що підривають індивідуалістичні та вільні ринкові принципи – принципи індивідуалізму, вільної конкуренції, опори індивіда на власні сили, орієнтації на успіх та наполегливу працю.

Разом з тим пріоритет такого політичного змісту не означає, що в консерватизмі немає соціального елемента. Головне, що в його основу закладене заохочення особистих досягнень і приватної ініціативи. Це заохочення полягає в такому: держава, вважають неоконсерватори, має допомагати лише тим, хто "хоче сам собі допомогти", тобто повинна створювати сприятливі умови для діяльності дрібних і середніх власників.

Ліберальна модель. Найважливіший принцип – можливість існування людини без системи соціального забезпечення, тобто необхідність самозабезпечення.

Держава є обмежено відповідальною за соціальне забезпечення громадян. Державна соціальна допомога фінансується із бюджетів різних рівнів (федерального, федерально-штатного, штатного, муніципального, місцевого). Існують також види соціальної допомоги, які формуються з попередньо виплачених внесків – страховок громадян.

Ліберальна економічна доктрина дотримується мінімального державного втручання соціальної сфери – "**laissez-fair**", **концепція держави – "нічного сторожа"**. Властивим для цієї моделі є помірковане, вкрай дозоване втручання держави в соціальну сферу; вибірковість, адресність, а не універсалізм у розподілі соціальних виплат; посилення співробітництва між суспільним і приватним секторами в реалізації соціальних програм; розширення системи соціального страхування; активна та динамічна політика прибутків.

Така політика спрямована на створення системи, яка б, з одного боку, дещо пом'якшувала соціальну нерівність, а з іншого – робила це таким чином, щоб не нівелювати трудову мотивацію населення. Розмір допомог нужденним не повинен перевищувати певної межі з тим, щоб сприяти бажанню працювати як з боку отримувачів цих допомог, так і взагалі всього населення.

Свобода як основна цінність цивілізованого суспільства залишається наріжним каменем лібералізму, і саме з цією цінністю пов'язане негативне ставлення лібералів до надмірного зростання соціальних витрат. Базовими цінностями, які можуть забезпечити цю "позитивну свободу" громадянина, з неоліберальної точки зору є: гарантія громадянських свобод і політичних прав людини; відсутність дрібної опіки держави та будь-якого примушення щодо громадянина; рівність громадян не тільки перед законом, але й стосовно економічних, соціальних, духовних благ.

З урахуванням рівня розвитку суспільства ці принципи свободи та рівності передбачають, що кожен член демократичного суспільства повинен мати право на отримання мінімальної кількості благ і послуг, необхідних для свободи та рівності особистості.

Католицька модель. Основа моделі – "папські листи", які були видані Ватиканом. Головним принципом моделі є допоміжність, яка означає, що проблеми повинна завжди намагатися вирішувати найближча інстанція. Природно, що індивідуум сам для себе є найближчою інстанцією. Якщо він не може допомогти, то звертається до сім'ї та родичів. Наступною інстанцією буде місцева громада, включаючи сусідів, церкву та громадські організації. Якщо і це не допоможе, то індивідууму слід скористатися послугами страхування. Останньою інстанцією в католицькій моделі є державні (але ніяк не приватні) організації та органи державного управління.

Розглянуті моделі соціальної політики суттєво відрізняються між собою за такими важливими показниками соціального життя, як: функціонування пенсійної системи, системи соціального захисту, системи страхування, роль державної підтримки населення тощо. Крім названих, існують інші моделі соціальної політики, які мають як власні, так і змішані характеристики відомих моделей (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Загальна характеристика моделей соціальної політики

Моделі	Країни, що її використовують	Характеристика
Соціал-демократична (скандинавська, патерналістська)	Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія	Соціальні послуги гарантуються всім незалежно від страхового стажу. Система соціального захисту на 80 % профінансована за рахунок податкових надходжень і на 20 % за допомогою страхових внесків. Через державний бюджет перерозподіляється 50 – 60 % ВВП, частка соціальних видатків становить 35%
Консервативна (континентальна)	Австрія, Нідерланди, Німеччина, Франція, Бельгія, Люксембург	Установлює жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності. На 90 % фінансується за рахунок внесків роботодавців і найманих працівників. Рівень централізації ВВП у державному бюджеті становить 25 – 40 %
Ліберальна (англосаксонська)	Австралія, Великобританія, Ірландія, США, Японія	Модель ґрунтується на слаборозвиненому соціальному страхуванні та досить ефективній системі соціальних допомог. Держава гарантує захист мінімальних соціальних гарантій. Через державний бюджет перерозподіляється в середньому 20 –30 % ВВП
Католицька	Ватикан, Бразилія, Мексика, Філіппіни, Італія, Конго	Пропагандуються принципи: солідарності, який регулює взаємовідносини особистості та суспільства; крайнього колективізму; взаємодопомоги, який означає, що найближче оточення людини завжди повинне намагатися вирішити проблеми людини

Кожна модель соціальної політики враховує особливості розвитку соціального й економічного середовища, в якому вона сформувалась, і має свої переваги та недоліки (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

**Переваги та недоліки соціального страхування
в моделях соціальної політики**

Переваги моделі соціальної політики	Недоліки моделі соціальної політики
1	2
Соціал-демократична (скандинавська) модель	
Розвинений державний сектор економіки. Високий рівень якості та загальнодоступності соціальних послуг. Широке охоплення соціальною підтримкою різних верств населення. Активна перерозподільча політика спрямована на мінімізацію в стратифікації доходів населення	Дорожнеча системи соціального страхування, що створює значний податковий тиск (прогресивна шкала) на платників податків. Зловживання та утриманські настрої населення, відсутність конкуренції на ринку праці, безробіття
Консервативна (континентальна) модель	
Високо організоване суспільство та політична прихильність суспільства принципам добробуту. Широкий спектр соціальних послуг. Ефективне поєднання принципів професійної солідарності та соціальної допомоги	Низький рівень добровільного соціального страхування – 10 %
Ліберальна (англосаксонська) модель	
Розвинений рівень соціального партнерства між усіма суб'єктами соціального страхування. Висока підприємницька активність. Високі темпи економічного зростання, які розширюють фінансові можливості системи соціального страхування	Модель є ефективною в умовах економічного зростання, але зі спадом виробництва та зниженням макроекономічних показників спостерігається урізування соціальних програм, страждають незахищені верстви населення

1	2
Вітчизняна модель	
<p>Базується на принципах соціального партнерства (паритетності), солідарності, всезагальності й обов'язковості.</p> <p>Фінансова підтримка з боку держави (соціальні трансферти).</p> <p>Порівняно з середньоєвропейськими показниками, невисокий рівень безробіття</p>	<p>Неефективність фінансового механізму соціального страхування.</p> <p>Низькі макроекономічні показники розвитку.</p> <p>Зловживання соціальними програмами, соціальна стратифікація.</p> <p>Відсутність досвіду ефективного соціального партнерства між суб'єктами соціального страхування; добровільне соціальне страхування менше 5 %</p>

Частина науковців-економістів вважає, що скільки країн, стільки існує моделей соціальної політики. Проте окремо виділяють такі моделі соціальної політики: американська, шведська, німецька, японська, англосаксонська, загальноєвропейська (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Характеристика моделей соціальної політики [116]

Моделі	Характеристика
1	2
Американська	<p>Головний принцип – відокремлення соціального захисту від вільного ринку й обмеження захистом лише тих, хто не має інших доходів, крім соціальних виплат. Забезпечується досить високий рівень і якість життя основної частини населення.</p> <p>Відмінні риси: відсутність уніфікованої системи соціального захисту, мінімалістський підхід до розв'язання соціальних проблем; реалізація федеральних програм на рівні штатів із подвійним фінансуванням із бюджетів обох рівнів; обов'язкове солідарне соціальне страхування, за рахунок якого виплачують пенсії, допомогу малозабезпеченим тощо; використання перевірки нужденності в усіх програмах соціальної допомоги; розгалужена мережа добровільного медичного страхування, частково регульованого державою</p>
Шведська	<p>Характеризується надзвичайно високою часткою ВВП, яка розподіляється через бюджет (понад 50 %); соціальна політика тісно пов'язана з державним регулюванням економіки, що має чітко виражену соціальну спрямованість</p>

1	2
Японська	Передбачає проведення політики вирівнювання доходів, особливу політику використання робочої сили (система довічного найму з певними сучасними модифікаціями), домінування психології колективізму, солідарності в доходах, досягнення консенсусу між різними суб'єктами у розв'язанні соціально-економічних проблем, виділення питань підвищення життєвого рівня населення в ранг національних пріоритетів
Англосаксонська	Притаманна країнам Великої Британії, Ірландії, Канади. Виступає як проміжна між ліберальною американською та соціально орієнтованою шведською та німецькою моделями. Для неї характерним є активніше, ніж для американської моделі, регулювання соціальних процесів з боку держави, проте нижчий рівень оподаткування і перерозподіл ВВП через держбюджет (не більше 40 %)
Загально-європейська	Основою є принцип поєднання економічної ефективності та соціальної солідарності. Наголос робиться на збалансований розвиток соціальної політики Європи, транспарентність і дотримання інтересів усіх країн-членів ЄС. Відбувається процес переорієнтації соціальних програм з універсального рівня на індивідуальний. Це значно дешевше й ефективніше, тому що адресна допомога надається тільки тим, хто її дійсно потребує

Досить поширеним є термін *"європейська соціальна модель"* (European Social Model). Її можна визначити як набір принципів, цінностей, спільних для європейських країн і заснованих на переконанні, що стабільне економічне зростання має поєднуватися з постійним покращенням умов життя та праці громадян. На практиці це означає повну зайнятість, розвинуте трудове законодавство, якісні робочі місця, рівні можливості, соціальний захист для всіх, боротьбу з бідністю та соціальним відторгненням, заохочення громадян до прийняття рішень, які впливають на суспільство.

Важливою рисою європейської соціальної моделі, також є вагома роль середнього класу як основи соціальної стабільності, згладжування суспільної напруги та сталого людського розвитку.

У цілому для виокремлення моделей соціальної політики використовують такі критерії, як: кількісні ("екстенсивні") та якісні ("інтенсивні") показники соціального захисту, його ідеологічне підґрунтя; розмір виплат; ступінь і перерозподіл адміністрування соціального захисту з боку різних інститутів – таких, як: держава, недержавний сектор, приватні агенції та ін.

Виділення та опис різних моделей допомагає у порівнянні й аналізі конкретних прикладів практичного здійснення соціальної політики. Будь-яка модель соціальної політики може бути дієвою лише за умов відповідного організаційного та фінансового забезпечення. Фінансування соціальних програм та інших заходів, пов'язаних із соціальною політикою, перебуває в прямій залежності від частки витрат на цю сферу у внутрішньому валовому продукті (ВВП) країни, а також від рівня доходів населення.

2.3. Соціальна структура українського суспільства. Причини загострення соціальних проблем

Соціальною структурою суспільства є система соціально-класових, соціально-групових відносин. Основний елемент соціальної структури – система соціальних спільнот, що реалізується в системі соціальних відносин. Основними елементами соціальної структури є люди (індивіди, особистості), які займають певні соціальні позиції (статуси) в системі соціальних відносин, виконуючи певні соціальні функції [23].

Соціальна стратифікація – розподіл суспільства на вертикально розташовані соціальні групи та верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо. Найбільш відомі та впливові теорії стратифікації розвивалися К. Марксом і М. Вебером. К. Маркс визначив місце класу як об'єктивно надані характеристики економічної структури суспільства. М. Вебер установлював два інших аспекти – статус і партію [23]. Статус співвідноситься з повагою або "соціальним престижем" індивідів і груп, партія – з активною мобілізацією груп для забезпечення певної мети. Клас має найважливіше значення в сучасних суспільствах. Більшість західних учених підтримує точку зору, що населення розмежовується в рамках вищого, середнього та нижчого класу і що класова свідомість сильно розвинена.

Вищий клас. До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів; усіх, хто володіє виробничими потужностями та контролює їх, має високий майновий ценз тощо.

Середній клас. Цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному. Це порівняно високо забезпечена частина суспільства, яка володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності (наукові й інженерно-технічні працівники; управлінський, адміністративний персонал, який не обіймає

високих посад; інтелектуали, які працюють за наймом; працівники сфери обслуговування; дрібні власники; фермери; робітники високої кваліфікації).

Нижчий клас. До нього належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації.

Маргінали. Люди, які не визнають загальноприйнятих норм і цінностей і повністю втратили зв'язок з будь-якими соціальними інститутами.

Еліта. До еліти належать не тільки ті особи, які мають владу або гроші, а і ті, хто характеризується необхідним набором громадських і етичних цінностей, які дозволяють іменувати людей як носіїв всього кращого, що накопичило людство у процесі свого розвитку.

У добре структурованому розвинутому суспільстві співвідношення вищого, середнього та нижчого класів повинно складати, відповідно, 1 – 3 %, 80 – 90 %, 8 – 10 %.

Сучасна соціальна структура українського суспільства обумовлена реаліями радянських часів. Соціальна структура суспільства трактувалася спрощено та підрозділялася на два класи та соціальний прошарок. Суперечності між ними вважались неантагоністичними, чим вихолощувалася сутність розвитку соціальних відносин. У Радянському Союзі існувала специфічна структура тоталітарного суспільства, яка не допускала інших форм власності, крім державної чи одержавленої; іншої ідеології, крім комуністичної. Разом з іншими чинниками це вибудувало вертикаль ієрархічних відносин, за яких володіння владою передбачало право розпоряджатися власністю і брати участь у її розподілі. У такому суспільстві відсутні класи через відсутність економічних основ для їх існування. У табл. 2.4 наведено порівняльний аналіз соціальної стратифікації західного та пострадянського суспільств.

Таблиця 2.4

Соціальна стратифікація західного та пострадянського суспільства [23]

Американське суспільство	Пострадянське суспільство
1	2
Найвищий клас. Головні керівники крупних корпорацій, власники престижних юридичних фірм, вищі воєначальники, федеральні судді, архієпископи, крупні фінансисти, медичні світила	Вища політична еліта різної природи (державна, партійна, дипломатична, військова, юридична, господарська, культурна: вчені, письменники, художники)

1	2
Вищий клас. Керівник середньої фірми, інженер-механік, видавець періодики, лікар або юрист з приватною практикою, викладач вищого навчального закладу	Середні прошарки правлячого апарату
Середній вищий клас. Банківський касир, викладач коледжу, керівник середньої ланки, учитель середньої школи	Низові працівники правлячого апарату
Середній середній клас. Банківський службовець, дантист, вчитель початкової школи, начальник зміни на підприємстві, керівник магазину, кваліфікований тесляр	Провідні господарські керівники об'єднань, підприємств, фірм. Господарські керівники середнього рангу
Середній нижчий клас. Автомеханік, перукар, бармен, продавець, кваліфікований робітник фізичної праці, службовець готелю, працівник пошти, поліцейський, водій вантажівки	Низові начальники. Фахівці, службовці різних рівнів і професій
Нижчий середній клас. Водій таксі середньої кваліфікації, бензозаправник, офіціантка, швейцар	Робочі різної кваліфікації
Найнижчий клас. Посудомийка, домашня прислуга, шахтар, дворник	Члени колективних господарств, пенсіонери, інваліди

Сучасна структура українського суспільства також складається з трьох основних прошарків – вищого, середнього та нижчого класу.

Вищий клас. Правлячою політичною та економічною силою в нашій країні є олігархія. Класичне визначення цього соціального феномена було дане ще в Давній Греції Платоном і Арістотелем, які визначили її як деформацію державної влади; як невелику групу багатих людей, яка у своїй діяльності керується суто корисливими мотивами. У сучасному розумінні під "олігархією" розуміють зрощення приватного капіталу з державою і з управлінською бюрократією в суто корисливих цілях.

За сучасних умов олігархія в Україні набуває інституційного статусу, економічною основою панування котрої є: процес тіньової приватизації; банківсько-кредитна діяльність; тіньова економіка; політична влада як головний економічний ресурс, що дає можливість витягувати надлишковий прибуток.

Генетичною основою нашої олігархії стала в основному колишня партійно-радянська номенклатура, яка змогла на початку процесу трансформації утримати доступ до фінансових ресурсів і здійснювати контроль

за ключовими сферами економічної діяльності. Морально-психологічна основа олігархії – це, по-перше, зарозуміле ставлення до громадян, уседозволеність і нехтування законами; по-друге, прагнення збагачення як головний сенс життя.

У рамках дослідження соціальної структури суспільства заслуговує на серйозну увагу проблема формування **середнього класу**. Адже існування потужного "середнього" класу є гарантією політичної стабільності, дає змогу вибирати та проводити поміркований курс в економіці, соціальній та політичній сфері суспільства. Можна стверджувати, що до початку загальної трансформації соціальної структури в нашій країні існувала широка база середнього класу. Її складали різноманітні групи масової гуманітарної інтелігенції, інженерно-технічних робітників, висококваліфіковані прошарки робітничого класу, військові, частина еліти, торгово-сервісні працівники. Але в результаті зміни соціально-економічної системи значна частина цих людей опинилася у стані нижчого класу. Проте зараз спостерігається утворення різноманітних маргінальних соціальних груп (офісні працівники, менеджери середнього та нижчого рівня, малі підприємці та інші), матеріальний рівень яких є достатньо прийнятним і яких важко віднести до нижчого класу.

Розмірковуючи про середній клас, треба усвідомлювати, що у західному розумінні цього соціально прошарку, як потужної основи суспільства, в Україні говорити не можна, оскільки чисельне відношення еліти, нижчих верств населення і самого середнього класу не відповідає необхідним пропорціям. У США середній клас становить більшу частину населення, тоді як в нашій країні цей реальний показник не перевищує 15 %.

Нижчий клас. Нижчі щаблі, на жаль, становлять основу українського суспільства; цей прошарок найчастіше називають робітничим класом. За своїм складом він дуже різноманітний, до нього можуть входити представники інтелігенції, тобто люди з достатньо високим рівнем освіти, не кваліфіковані робітники фізичної праці, безробітні, широке коло громадян "соціального дна" ті інші. Слід урахувати високий рівень низхідної мобільності сучасного суспільства (не тільки українського), що дозволяє постійно поповнювати цей прошарок.

Таким чином, нинішня соціальна структура України недосконала, в певному значенні безструктурна, суперечлива. Для неї характерне переважання маргінальних шарів (безробітних, біженців, злиденних).

Спостерігаються дві протилежні в матеріальному відношенні групи: багаті та бідні, за даними різних джерел, співвідношення за рівнем доходів складає приблизно 1:20 ÷ 1:50 [58; 59].

Як зазначають сучасні дослідники (В. Скуратівський, Е. Лібанова), сучасне українське суспільство характеризується невизначеністю моральних і духовних цінностей. Старі цінності – соціальна однорідність, колективізм, пріоритет держави над правами індивіда – вже відкинуті. А нові – свобода, рівність можливостей, диференціація доходів – ще не сформовані та "не працюють" у свідомості людей. Саме відсутність сформованих у свідомості чітких критеріїв нових цінностей призводить до відсутності соціальної консолідації [23].

Здійснювані ринкові перетворення обумовлюють у країні надзвичайно високу поляризацію суспільства, викликану помітною нерівністю прибутків, структурним безробіттям і бідністю. Тобто відбувається "вимивання" середнього класу за рахунок збіднілих, проте найбільш соціально значущих його прошарків (науково-технічної інтелігенції, вчителів, лікарів, висококваліфікованих робітників), тобто тих, хто визначає інтелектуальне обличчя нації і її можливості у сфері науково-технічного прогресу. Саме тому однією з актуальних проблем сучасної економічної теорії та головною запорукою успішного розвитку підприємництва в Україні та її окремих регіонах є подальший розвиток бізнесу та формування середнього класу. Це повинно здійснюватися шляхом: створення стабільного прошарку представників середнього класу (власників нерухомого майна, земельних ділянок і акцій); прискореного розвитку малого та середнього бізнесу, фермерських господарств; посилення законодавчого захисту інтелектуальної власності і зміцнення на цій основі соціальної позиції представників науково-технічної інтелігенції, вчених, діячів культури й освіти, спеціалістів середньої ланки управління, фінансистів і менеджерів. Цьому повинна також сприяти політика подолання диспропорцій, що створилися, яка має здійснюватися не шляхом штучного обмеження верхнього рівня прибутків, а навпаки, через їх легалізацію та виведення з тіні, збільшення кількості людей, що користуються приватною власністю.

Висвітлені проблеми стратифікації вітчизняного суспільства призвели до того, що в Україні склалася **надполярна модель соціальної диференціації**. Така модель розвитку для сучасних умов є вкрай нестійкою. У соціальному плані – це незабезпеченість більшості населення,

часто у формі відвертої бідності та злиденності, та соціальна незадоволеність. В економічному плані – це падіння ефективності, дестимулювання і демотивація продуктивної діяльності, різке розмежування інтересів еліти, роботодавців і працівників, що, в свою чергу, провокує загострення соціальних проблем [3, с. 91], серед яких слід зазначити:

1) уповільнення темпів зростання реальної заробітної плати через прискорення інфляційних процесів. Реальна вартість життя в умовах кризи та інфляції значно зросла, тому встановлена мінімальна заробітна плата не задовільняє навіть найнеобхідніших потреб. Таке ж можна сказати і про мінімальний розмір пенсій, який не в змозі забезпечити необхідні потреби непрацюючих пенсіонерів, оскільки встановлений прожитковий мінімум не враховує вартість життя.

Україна завершила перелік рейтингу рівня середньомісячних заробітних плат у Європі (у євро), складеного наприкінці 2014 р.: Україна – 178 євро, Молдова – 190, Росія – 370, Білорусь – 426, Німеччина – 2 720, Англія – 3 065, Люксембург – 4 089 євро [130]. Така ситуація відображає типовий для бідного суспільства процес знецінення робочої сили;

2) значну диференціацію заробітної плати в регіональному вимірюванні та за видами економічної діяльності (жителі регіонів із найнижчою заробітною платою одержують у 2,2 рази менше жителів м. Києва).

У 2015 р. вищою за середній рівень в Україні заробітна плата була зареєстрована в м. Києві, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій областях. Найнижчий рівень спостерігався у Тернопільській, Чернівецькій, Херсонській областях. Помітною утримується відмінність в оплаті праці за видами економічної діяльності – найвищий рівень був зафіксований на підприємствах авіаційного транспорту й у фінансових установах. Водночас середня заробітна плата у таких соціально важливих сферах, як охорона здоров'я та освіта, залишається на значно нижчому від середнього рівні [18];

3) гальмування пенсійної реформи через погіршення фінансового стану чинної пенсійної системи: Пенсійний фонд практично наполовину переведений на дотації з Державного бюджету, які становлять близько 30 млрд грн.

Однією з важливих соціальних проблем є бідність пенсіонерів. Так, 90 % пенсій, що призначаються на загальних підставах (тобто недержавним службовцям, працівникам суду, прокуратури, військовим), нижчі за реальний поріг бідності. У результаті основна частина населення пенсійного віку використовує всі можливості для трудової діяльності;

- 4) різке погіршення становища на ринку праці, тенденції до активного вивільнення працівників і погіршення в оплаті праці робітників;
- 5) недосконалість нормативно-правового забезпечення у сфері соціального захисту, відсутність єдиної системи соціального права;
- 6) надмірна кількість задекларованих соціальних пільг за умови фактичного недотримання принципів їх цільового призначення.

2.4. Вплив світового досвіду на побудову ефективної національної моделі соціальної політики

Крім зазначених проблем, для сучасної української соціальної політики характерні:

відсутність чіткої міжвідомчої координації різних структур у процесі формування та реалізації соціальної політики;

низька ефективність соціальних програм, обумовлена, зокрема, перехресною реалізацією окремих з них, дублюванням соціальної допомоги;

неврегульований розподіл відповідальності між органами державної, регіональної виконавчої влади та місцевого самоврядування за здійснення соціальної політики. Це пов'язано з відсутністю чіткого механізму відносин місцевих і державного бюджетів, а також із невирішеністю принципового питання про функції державної та місцевої влади у здійсненні соціальної політики;

неадекватне економічній ситуації податкове навантаження;

відсутність обґрунтованих і чітких концептуальних підходів до формування соціальної політики в нових умовах;

втрата балансу між цілями макроекономічної та соціальної політики;

зведення соціальної політики до переважання заходів компенсаційного характеру відносно окремих верств населення, різних регіонів, здійснення заходів на рівні грошово-компенсаційних механізмів;

безадресність розподілу значної частини державних коштів, спрямованих на соціальний захист населення.

Держава фактично втратила контроль за процесами, які відбуваються в соціальній сфері, що посилює економічні та політичні труднощі, звужує соціальну базу реформ.

Наявність значної кількості неврегульованих питань в соціальній сфері в Україні робить доцільним аналіз зарубіжного досвіду розв'язання соціальних проблем.

2.4.1. Досвід соціального забезпечення Японії

Японія пізніше, ніж західні країни, вступила на демократичний шлях розвитку. Відповідно, її система соціальної політики тривалий час перебувала на неналежному рівні.

Демократичні реформи, які почали здійснюватися в Японії в 70-х рр. ХХ ст., спрямовувались на посилення соціального забезпечення населення. Саме в цей період була розроблена Перша Концепція соціального забезпечення, яка гарантувала мінімальний рівень і стабільне життя для всіх членів суспільства.

У соціальній сфері сучасної Японії існує багато проблем, проте японці відчують себе достатньо соціально захищеними. *Були прийняті закони із соціального забезпечення, а саме закони: про національну допомогу потребуючим, про добробут дітей, про забезпечення непрацездатних, про профспілки, про трудові стандарти, про страхування після безробіття та страхування найнятих робітників.* Прийняття цих нормативних актів гарантувало працівникам мінімальні умови життя.

У 80-х рр. стійкий економічний стан Японії забезпечив початок реформування всієї системи соціальної політики країни. Необхідність цих змін була викликана демографічними причинами: старінням населення та виходом жінок на ринок праці.

Тому, реформуючи систему соціальної політики, уряд уніфікував різні форми страхування здоров'я і пенсійного забезпечення з метою створення приблизно однакових умов для різних категорій населення Японії. Найбільша увага була приділена особам похилого віку та дітям.

Першим елементом системи соціального захисту в державі є захист дитинства та створення належних умов для підвищення народжуваності. Низький рівень народжуваності мав багато причин, серед яких бажання багатьох японських жінок здобути вищу освіту, відкласти створення сім'ї на пізніший термін, бажання кар'єрного росту в роботі, а не лише підвищення свого матеріального рівня. Ось чому необхідною для вирішення стала соціальна проблема щодо забезпечення жінці умов, що б дозволяли їй народжувати та виховувати дітей, не залишаючи роботи.

Був прийнятий Закон щодо забезпечення рівних можливостей наймання для чоловіків і жінок, який формально створив юридичну базу для вирішення цього питання. У 1991 р. набув чинності закон про відпуски з догляду за дітьми, в якому передбачалося надання такої відпустки

батьку або матері до досягнення дитиною одного року та виплати в розмірі 25 % заробітної плати. Також працівники звільнялися від внесків у страхові фонди на період відпустки з догляду за дітьми, що складало 12 % від загальної суми заробітної плати робітників. Пріоритет у суспільній взаємодопомозі віддається *захисту материнства та дитинства*, для чого існують спеціальні центри. Ця система призначена і для розумово відсталих дітей та дітей з фізичними вадами – інвалідів.

Другим вагомим елементом соціальної політики є розроблення на державному рівні програми вдосконалення *системи соціальної політики та забезпечення гідних умов життя для людей похилого віку*. Були створені спеціальні центри перепідготовки для людей, яким необхідно змінити свою професію у зв'язку з віком. Багато літніх людей після перекваліфікації знаходять роботу на малих підприємствах, у сфері громадського харчування, роздрібній торгівлі, в ремонтних майстернях.

Високі пенсії отримує незначна кількість людей. У середньому розмір пенсії складає \$770 (наприклад, у Данії середня пенсія – \$2 800). Решта виплат на надання допомоги людям старшого віку, дітям та з безробіття незначні порівняно з європейськими країнами.

В Японії існує *двошарова система пенсійного забезпечення*, яка складається з національної пенсійної системи (основна пенсія, що охоплює все населення країни), і пенсій, що виплачуються найманим робітникам компаніями за контрактом.

Основна пенсія виплачується у зв'язку зі старістю, інвалідністю, а також усім, хто її потребує. Третина її забезпечується з державного бюджету, інша частина – різними страховими пенсійними фондами (такими, як фонд базової пенсії через старість або фонд тих, хто втратив годувальника). Для створення відповідних пенсійних фондів працює практично все населення Японії у віці від двадцяти до сімдесяти років.

Для отримання основної пенсії у зв'язку зі старістю необхідно мати 25-річний страховий стаж і 65-річний вік. Розмір такої пенсії може бути скорочений до 58 % встановленого рівня в разі виходу на пенсію в 60 років і збільшений до 188 % з виходом на пенсію в 70 і більше років. 88 % загальної суми, яка виділяється на соціальне забезпечення населення, спрямовувалось **на соціальне страхування**, яке включає: страхування здоров'я, страхування осіб похилого віку за повторного найму, пенсії найманих працівників і компенсації у разі нещасних випадків.

Наступний елемент системи соціального забезпечення Японії – **страхування здоров'я**. Існують шість альтернативних систем, які охоплюють усе населення країни: страхування здоров'я найманих робітників приватного сектора; страхування моряків; асоціації взаємодопомоги зі страхування працівників державних підприємств і установ; асоціації взаємодопомоги зі страхування працівників муніципальних підприємств і установ; асоціації взаємодопомоги зі страхування вчителів і працівників приватних шкіл; національне страхування здоров'я осіб, які зайняті індивідуальною працею, а також непрацюючих, що здійснюється муніципалітетами.

Важливий елемент системи – **суспільна взаємодопомога**. Вона поширюється на тих, хто не може самостійно забезпечити собі мінімального рівня життя. Така допомога надається на основі Закону про гарантії прожиткового мінімуму та виплачується за сімома пунктами: на щоденні потреби, освіту, житло, медичне обслуговування, материнство, з безробіття, на похорон. Кошти для виплат надаються державними (75 %) і місцевими органами влади (25 %).

Фінансова база витрат на соціальне забезпечення складається із таких компонентів: 60 % – страхові внески найманих робітників і підприємців, 20 % – державні кошти, 20 % – доходів від активних фінансових операцій та ін. Така структура фінансових баз практично не змінюється вже тривалий час, окрім збільшення доходів від активних фінансових операцій (за рахунок збільшення пенсійного фонду) та зменшення частини коштів державного бюджету.

2.4.2. Досвід соціального забезпечення США

Сполучені Штати Америки – це не тільки одна з найбільших країн світу. Сьогодні США є країною з найбільшою в світі економікою, найбільшою кількістю емігрантів і переселенців і достатньо незвичайним адміністративним поділом. Економічно США вважається потужною світовою державою через величезну кількість природних ресурсів і високотехнологічне виробництво. У складі США знаходиться п'ятдесят штатів, кожен з яких має свою конституцію, законодавчу, виконавчу та судову влади.

Американську економічну систему засновано на приватному, вільному підприємстві; цінується у людях здатність розраховувати на власні сили. Водночас тим, хто опинився тимчасово або постійно у скрутному становищі, держава пропонує різні форми допомоги. Федеральний уряд

установив загальнонаціональні стандарти, що визначають мінімальний почасовий заробіток і офіційний рівень бідності. З державного бюджету фінансуються такі загальнонаціональні програми, як: "Соціальне забезпечення", "Допомога сім'ям з дітьми-утриманцями (AFDC)", "Видавання продуктових талонів", "Страховка із безробіття та компенсації працівникам", "Додатковий дохід із соціального забезпечення", "Медичне обслуговування" і "Медична допомога". Ці програми полегшують матеріальні труднощі людей похилого віку, непрацездатних та ін.

У США соціальна допомога виявляється в рамках федеральних і регіональних програм боротьби із бідністю. Її отримують близько 15 % населення, багатодітні та неповні сім'ї, іммігранти, безробітні, інваліди, чиї доходи нижчі за прожитковий мінімум (15 дол. у день). Форми допомоги можуть бути грошовими (пенсії, соціальна допомога, разові виплати) або натуральні (талони на харчування, придбання продуктів зі знижками). Талони виділяються сім'ям, сукупний дохід яких перевищує рівень бідності не більше ніж на 30 %. Безробітні, іммігранти та інваліди мають право на отримання грошової основної (welfare) і додаткової допомоги (supplemental security income, SSI).

У США всі громадяни старші 65 років мають право на медичну допомогу за федеральною програмою Medicaid ("Медікейд") безкоштовно або з великими знижками. Програма "Медікейд" здійснюється спільно федеральним урядом і урядами штатів і забезпечує фінансування надання медичного обслуговування бідним верствам населення. Умови для отримання допомоги за цією програмою і сам обсяг допомоги значно різняться від штату до штату. "Медікейд" обходиться в 156 млрд дол. на рік і є найбільшою програмою надання соціальної допомоги в країні. Наприклад, на транспорті пенсіонер показує картку "Медікейд" і автоматично отримує знижку на проїзд 50,0 %. Програма забезпечує медичні потреби осіб, які досягли віку 65 років і старших незалежно від рівня їх доходу. Дія цієї програми останніми роками стикалася з критикою з боку пенсіонерів: через постійне зростання цін на ліки їм ставало все складніше придбавати їх. У результаті у 2003 р. було внесено доповнення до цієї програми, і частку коштів, необхідних для придбання медикаментів, пенсіонерам почав надавати федеральний уряд.

Пільги із соціального забезпечення отримують усі громадяни, які легально перебувають у країні. У кожної особи, народженої або яка легально

прибула до країни, обов'язково є картка з номером соціального страхування.

Зарплату у США отримують у чеках з відривними талонами, на яких детально пояснюються всі нарахування і відрахування за відпрацьований час. Усі зобов'язані платити податки. Якщо особа працює за наймом, вона сплачує податок на соціальне забезпечення – 6,2 % і на медичну страховку – 1,45 %. Роботодавець відраховує ту саму суму – 7,65 %. Весь податок (15,3 %) спрямовується до податкового управління. Існує ліміт на податок на соціальне забезпечення (у 2011 р. він становив 6 826 дол.). Приватні підприємці сплачують податок із свого доходу в розмірі 15,3 %, проте можуть виключати з прибутку певні бізнес-витрати для того, щоб зменшити суму податку (витрати на телефон, бензин тощо).

Ті, хто отримує допомогу за програмою для малозабезпечених або у зв'язку із хворобою, теж мають знижку на проїзд – 50,0 %. Крім того, малозабезпечені отримують продуктові талони. Існує так звана "восьма програма", що допомагає людям з обмеженим доходом оплачувати квартиру, а також спеціальні будинки, квартири в яких спонсоруються з міського бюджету.

У 2010 р. федеральну допомогу отримали 7,6 млн мешканців США, у тому числі 1,1 млн – за віком (65 років і старші), 6,5 млн – сліпих та інвалідів. Загальні фонди програми SSI склали \$46,6 млрд: на федеральні допомоги – \$43,3 млрд: на штатні надбавки – \$0,2 млрд, на інші потреби – \$3,1 млрд. Сюди входять адміністративні витрати, реабілітація інвалідів за програмою "Ticket-to-Work", оплата послуг представників клієнтів, наукові дослідження, аналіз і тестування пропозицій щодо реформування програми.

Протягом останніх сорока років уряд щорічно проводить автоматичний перегляд розміру пенсій соціальної безпеки та допомоги з програми SSI відповідно до рівня інфляції. На початку поточного десятиріччя федеральні витрати на подібні програми (у тому числі малозабезпеченим пенсіонерам, інвалідам, сім'ям із дітьми) склали близько 20,0 % від загальної суми витрат федерального бюджету на допомогу. На програми негрошових видів допомоги припадає 80,0 %. Уряди штатів мають право виділяти за рахунок свого бюджету допомогу певним групам інвалідів, які не підпадають під федеральні вимоги.

У США певні переваги надаються громадянам, які закінчили несення військової служби або виконання військових обов'язків. Програми включають такі складові: пенсійне забезпечення осіб, звільнених за віком і вислугою років; пенсії ветеранам з інвалідності внаслідок проходження військової служби; надання допомоги у здобутті цивільної освіти самими військовослужбовцями, а також членами їх сімей; надання позик, страховок на будівництво житла або його ремонт; страхування життя; медичне забезпечення військовослужбовців і членів їх сімей; психотерапевтична допомога; надання допомоги у працевлаштуванні; виплати допомоги з безробіття після звільнення з військової служби.

Деякими *пільгами у США користуються студенти*. Так, вони мають знижки на оплату проїзду в міському транспорті. Ці знижки залежать від штату та міста, але є загальними. Наприклад, у м. Портленд (штат Мен) знижка стандартна 50,0 %. Ціни для студентів понижено і щодо поїздок на літаках або автобусах. Студенти також можуть розраховувати на освітні кредити до 7,5 тис. дол. на рік, аспіранти – до 54 тис. дол. на рік із поверненням протягом десяти років. Відсотки за кредитами складають 5 – 10 % річних. Під час навчання та протягом першого півріччя після закінчення ВНЗ у студент не виплачує кредит, а відсотки оплачуються федеральним урядом. Після закінчення навчання виплати для сплати кредиту, наприклад, у 10 тис. дол., складуть від 106 до 127 дол. щомісяця.

У США розглядається можливість відмови від грошових виплат і повернення до системи послуг. Особа, яка отримує послуги замість грошових компенсацій, більш захищена – її не можуть пограбувати на вулиці, члени власної сім'ї не можуть відібрати у неї гроші. Подібні негативні наслідки виплати грошових компенсацій характерні переважно для мешканців соціально неблагополучних районів американських міст.

2.4.3. Досвід соціального забезпечення Швеції

Соціальний захист у Швеції забезпечується відповідно до європейських соціальних стандартів. Це означає, що за несприятливих обставин кожна сім'я може розраховувати на життєвий рівень, не нижчий від звичайного.

Шведська модель *соціального забезпечення* передбачає:

високий відсоток національного прибутку, акумульованого у держави, місцевих органів влади чи спеціальних інститутів;
високий рівень ефективності національної економіки;

високий рівень зайнятості та інвестицій, спрямованих на одночасне забезпечення певної зайнятості та стабілізації цін.

Медичне страхування передбачає:

система охорони здоров'я на 95 % є державною;

збереження доходів у розмірі 75 – 85 % від зарплати у випадку хвороби дорослого або за відпусткою для нагляду за хворою дитиною;

безкоштовна стоматологічна допомога до 19 років і 25 – 70 % компенсації витрат, що перевищують 5 тис. крон у рік, для інших вікових категорій;

100 % компенсації доходу в результаті отриманого на виробництві важкого каліцтва або повної втрати працездатності.

Страхування від безробіття передбачає:

зі втратою роботи компенсація до 80 % від заробітної плати на не-обмежений термін за умови активного пошуку роботи;

у середньому допомога фонду профспілкових страхових кас з безробіття складає 9 тис. крон (з максимумом у 12 тис.) на місяць;

Загальне пенсійне забезпечення передбачає:

пенсії нараховуються з досягненням 65 років і складаються з основної і додаткової часток;

пенсія складає 60 – 65 % від колишнього доходу (2/3 усередненої зарплати працюючого за 15 років його найбільш високооплачуваної роботи).

Частка валового внутрішнього продукту, яку уряд виділяє на догляд за людьми похилого віку, майже вп'ятеро більша ніж середній показник у Європейському Союзі (ЄС).

Соціальні пільги родинам з дітьми, які отримують:

з народженням дитини 12-місячну оплачувану відпустку;

не оподатковувану податками щомісячну допомогу до досягнення дитиною 16 років;

аліменти на утримання дітей до 18 років (половина оплачується державою);

родини з доходом нижче 25 тис. крон – житлову дотацію, а малозабезпечені – ще і соціальну допомогу;

комунальні органи влади субсидіюють дитячі сади, цілком оплачують початкову та середню шкільну освіту;

для здобуття вищої освіти держава надає пільгові позики тощо.

2.5. Пріоритетні напрями розвитку соціальної політики в Україні

Урахування світового досвіду з формування якісно нової соціальної стратегії в Україні дозволяє позначити ряд пріоритетних завдань:

розширення соціальної бази (зокрема охорони здоров'я, освіти та культури), для мобілізації соціальних чинників з метою розвитку економіки;

удосконалення структури та вартості споживчого кошика з урахуванням споживання соціально значущих послуг, необхідних для відтворення робочої сили; встановлення мінімального розміру оплати праці на рівні споживчого кошика;

активізація соціальної політики через фінансування соціальної сфери підприємствами, оскільки якісне споживання послуг, наприклад охорони здоров'я та освіти, безпосередньо впливає на продуктивність праці;

збільшення соціальних витрат на підприємствах через установавання нормативів розподілу прибутку з урахуванням формування фонду соціального розвитку;

посилення соціальних принципів, перехід від соціальної підтримки до соціального страхування населення з диференціацією залежно від соціальних ризиків, розмірів страхових виплат, страхових внесків;

посилення адресності та цільового використання бюджетних коштів, забезпечення справедливого їх перерозподілу.

Модель адресної соціальної політики держави має зайняти провідне місце в регулюванні соціального розвитку суспільства. Нову модель соціальної політики держави необхідно засновувати на диференційованому підході відносно різних верств населення. Для забезпечення дієвості такого підходу треба проводити коректне визначення окремих категорій одержувачів.

У вітчизняній практиці в умовах формування соціальної моделі основоположною має стати роль держави. Проте для тих груп, які не потребують мінімальних гарантій або їх не влаштовує якість надання соціальних послуг, може бути відкритий недержавний ринок – як доповнення або навіть альтернатива.

Найважливіший аспект зміни моделі соціальної політики пов'язаний із переходом від соціальної підтримки до переважно соціального страхування з диференціацією ризиків і незалежністю розмірів страхових виплат від страхових внесків.

Ще одна риса системної зміни соціальної політики – це її **регіоналізація**. Будь-який регіон повинен задовільнювати суспільно обґрунтовані потреби населення у сфері соціальних послуг, які виникають у жителів конкретної території. Природно, не всі регіони в змозі це зробити самі. Для цього необхідна система міжбюджетних відносин. Тим самим виконуватиметься функція держави як гаранта єдиної соціальної політики. Регіоналізація соціальної політики дозволить підвищити витрачання бюджетних коштів.

Невід'ємною складовою удосконалення системи соціального захисту в Україні є вирішення завдань пенсійної реформи. Основою пенсійної реформи є те, що вона дасть змогу громадянам України отримувати пенсії не на рівні 30 – 35 % від середньої заробітної плати, а перейти до загальноєвропейського рівня – не менше 50 % від середньої заробітної плати. Перспективи розвитку пенсійної системи пов'язані із забезпеченням її фінансової стабільності, посиленням дії страхових принципів у солідарній системі, запровадженням накопичувальної страхової складової та розвитком недержавного пенсійного забезпечення.

Недосконалість гарантованого державою рівня прожиткового мінімуму провокує збіднення населення. За міжнародними стандартами, сім'ї, в бюджеті яких витрати на харчування перевищують половину сукупних витрат, вважаються бідними. За даними держкомстату України, в структурі сукупних витрат населення нашої держави витрати на харчування (не враховуючи тютюнові вироби та алкогольні напої) стабільно перевищують 50 – відсотковий рівень. Саме на бідний прошарок населення орієнтовано державну політику щодо соціального захисту, надання пільг, виплату соціальних допомог і підвищення рівня пенсійного забезпечення тощо. Проте вагомих позитивних зрушень у зниженні масштабів бідності в Україні не спостерігається, а заходів, спрямованих власне на зростання добробуту та якості життя населення України, на жаль, вкрай недостатньо.

Для побудови нової моделі соціальної політики необхідно забезпечити такі умови:

- здійснення превентивних заходів для забезпечення певного життєвого рівня;

- узгодженість (несуперечність) різних компонентів соціального забезпечення;

- розвиненість ринку;

досконалість системи оподаткування;
інституціоналізація соціальної політики.

Найважливіші завдання соціальної політики в Україні такі:

стимулювання економічного зростання і підпорядкування виробництва інтересам не стільки споживання, скільки створення умов для розширення відтворення;

посилення соціальної та економічної активності населення;

удосконалення системи соціальних гарантій;

збереження культурної та природної спадщини, національної самобутності;

реалізація принципів соціальної справедливості;

забезпечення єдності соціальної політики на державному, регіональному, місцевому, корпоративному рівнях.

Формування такої моделі забезпечить реальне підвищення рівня життя населення, дотримання гарантованих конституційних прав і соціальних гарантій, подолання бідності й ефективну зайнятість.

Реалізація стратегічного курсу на досягнення в Україні європейських стандартів життя має ґрунтуватися насамперед не на екстенсивному збільшенні обсягів соціальних видатків бюджету та розширенні спектра соціального забезпечення, а на радикальному підвищенні якості й ефективності надання послуг соціальної сфери, створенні та впровадженні правових і організаційних умов недопущення зниження рівня життя населення України.

Розглядаючи напрями соціальної політики, необхідно визначитися з функціями державної та місцевої влади в соціальній сфері. Перерозподіл відповідальності з центру на місця, що відбувається зараз, багато в чому є закономірним, але стихійним і потребує чіткого методичного та юридичного забезпечення і підкріплення відповідними бюджетними угодами.

Державна влада повинна:

визначати і законодавчо встановлювати мінімальні, гарантовані усім громадянам країни соціальні стандарти;

макроекономічну координацію основ політики, яка здійснюється в галузях соціальної сфери;

фінансувати обмежену кількість пріоритетних соціальних програм і розпоряджень фондом соціальних субвенцій, призначених для цільової

підтримки територій, що перебувають в особливо несприятливій ситуації (наприклад, Донбас).

Сучасна система мінімальних соціальних стандартів має бути дво-рівневою:

перший рівень – мінімум, який є обов'язковим по всій території України (це сфера відповідальності державної влади);

другий рівень – регіональні соціальні стандарти, які є вищими за державні. Це перевищення забезпечується (якщо для цього є можливості) за рахунок місцевих бюджетів, позабюджетних та інших джерел.

Система соціального захисту повинна мати адресний характер, включаючи активні та пасивні заходи. Активні заходи спрямовуються на допомогу особам, які здатні поліпшити свій матеріальний стан за рахунок власної праці.

До активних заходів належать:

створення і надання робочих місць, зокрема, спеціально розрахованих на людей з обмеженими можливостями (інваліди, жінки з малолітніми дітьми тощо);

масове розгортання системи підготовки та перепідготовки кадрів за спеціальностями, які є дефіцитними на ринку праці;

довгострокове кредитування сімей для їх побутового облаштування; усебічне заохочення малого та середнього бізнесу.

До пасивних заходів належать:

виплата допомог, компенсацій, установлення соціальних пільг;

безоплатне забезпечення продуктами харчування, одягом, взуттям, окремими послугами.

Надання коштів має бути жорстко пов'язане з матеріальним станом кожної сім'ї. Для цього необхідно:

перейти на заявницьку форму надання більшості видів соціального захисту;

надати переважне право звертатися по допомогу тим сім'ям, дохід яких не забезпечує їм прожиткового мінімуму;

надавати соціальну допомогу тільки після ретельної перевірки матеріального стану сімей, які на неї претендують;

значно розширити практику безоплатного (а також такого, що надається за соціально низькими цінами) забезпечення деякими товарами

першої необхідності найбільш вразливих категорій населення (дитяче харчування, медикаменти, набори одягу та взуття тощо) [3, с. 162].

Здійснення ефективних заходів соціальної політики в Україні за вказаними напрямками є запорукою суспільного розвитку, збагачення соціального потенціалу та підвищення добробуту людей, а також інтеграції у європейське співтовариство, чий досвід у формуванні та реалізації соціальної політики є надзвичайно цінним для України.

Література: [3, 11, 18, 23, 58, 59, 116, 122].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Яка з моделей соціальної політики притаманна Україні? Чому?
2. Соціальна стратифікація – закономірний етап становлення суспільства чи прояв соціальної несправедливості?
3. Сформуйте соціальну стратифікацію, яка, на вашу думку, буде найбільш ефективною в Україні.
4. Яким чином підвищення мінімальної заробітної плати відобразилось на добробуті населення?
5. На чому, на вашу думку, необхідно акцентувати увагу в розробленні сучасної моделі соціальної політики для України?

Запитання для самоконтролю

1. Визначте основні етапи становлення соціальної політики у світі.
2. Охарактеризуйте розвиток соціальної політики в Україні в ХХ столітті.
3. Наведіть особливості сучасної системи соціального захисту в Україні.
4. Що таке соціальна стратифікація?
5. Охарактеризуйте класову структуру сучасного суспільства.
6. Визначте основні соціальні проблеми, що виникають у результаті диспропорцій в стратифікації українського суспільства.

7. Проведіть аналіз зарубіжного досвіду вирішення соціальних проблем. Які шляхи їх подолання доцільні за сучасних українських реалій?

8. Визначте основні пріоритетні напрями розвитку соціальної політики в Україні.

Тестові завдання

1. В якому році були прийняті перші соціально орієнтовані закони:

- а) 1349;
- б) 1783;
- в) 1838?

2. Які моделі соціальної політики ви знаєте:

- а) соціал-демократична;
- б) католицька;
- в) республіканська;
- г) рудиментарна;
- д) федеральна?

3. Розподіл суспільства на вертикально розташовані соціальні групи – це:

- а) консолідація;
- б) стратифікація;
- в) диференціація;
- г) соціальне розмежування.

4. Згідно з американською моделлю соціальної стратифікації до вищого класу належать:

- а) власники фірм, судді, фінансисти, медичні світила;
- б) прошарки правлячого апарату;
- в) викладачі вищих навчальних закладів, дантисти, лікарі, юристи.

5. Скільки відсотків має припадати на середній клас у добре структурованому суспільстві:

- а) 50 – 70 %;
- б) 80 – 90 %;
- в) 60 – 80 %?

Тема 3. Державні соціальні стандарти. Проблема бідності

Мета – опрацювання змісту та ролі соціальних стандартів та нормативів, бідності, споживчого кошика, нормативно-правового забезпечення, державних соціальних гарантій.

Основні питання

- 3.1. Соціальні стандарти та нормативи. Їхня характеристика.
- 3.2. Прожитковий мінімум як основа реалізації соціальних гарантій.
- 3.3. Бідність як соціальне явище. Проблеми диференціації населення.
- 3.4. Напрями боротьби з бідністю. Світовий досвід.

Ключові слова: соціальні стандарти, соціальні нормативи, прожитковий мінімум, бідність, диференціація населення.

3.1. Соціальні стандарти та нормативи. Їхня характеристика

Відправною точкою формування та наукового обґрунтування заходів соціальної економіки слід вважати **соціальні стандарти та нормативи**.

Соціальні стандарти розробляються для забезпечення в країні стабільності та мінімізації соціального ризику, що повинно сприяти зниженню соціальної напруги.

Стандарт (від англійського "норма") – певний зразок, еталон, модель, які сприймають як основний у співставленні з ними подібних об'єктів. "Соціальний" можливо також трактувати як життєво необхідний.

Соціальні стандарти – це норми, правила, характеристики, розроблені на основі узгодження суттєвих питань з соціальної політики між більшістю зацікавлених сторін, прийняті та затверджені відповідним органом. Це певний мінімум благ цивілізації, які гарантує держава своїм громадянам. Він характеризує рівень споживання тих чи інших соціальних благ, що визнається більшістю населення або представниками певної групи людей прийнятними (нормальними) для себе.

Державні соціальні стандарти та нормативи встановлюються з метою визначення: механізму реалізації соціальних прав і державних соціальних; гарантій для громадян; пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах та послугах і фінансових ресурсів для їх реалізації.

Процес формування системи державних соціальних стандартів, гарантій та нормативів розпочався в Україні із прийняттям законів України "Про прожитковий мінімум" (1999 р.), "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" (2000 р.) та основи – наказу Міністерства праці та соціальної політики України (2002 р.), яким затверджено Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів.

Основні соціальні норми та нормативи зафіксовані у Законі України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії", який було прийнято 05.10.2000 р. (редакція від 07.04.2012) [70].

Згідно зі ст. 1 Закону:

державні соціальні стандарти – встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми та нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій;

державні соціальні гарантії – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розміри інших видів соціальних виплат, установлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму;

прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів і мінімального набору послуг, необхідних для задовільнення основних соціальних і культурних потреб особистості;

соціальні норми та нормативи – показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами;

нормативи витрат (фінансування) – показники поточних і капітальних витрат з бюджетів усіх рівнів на забезпечення задовільнення потреб на рівні, не нижчому від державних соціальних стандартів і нормативів.

Державні соціальні стандарти і нормативи встановлюються з метою:

визначення механізму реалізації соціальних прав і державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України;

визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах та послугах і фінансових ресурсів для їх реалізації;

визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.

На основі соціальних стандартів визначаються розміри основних соціальних гарантій: мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком, інших видів соціальних виплат і допомоги.

Формування державних соціальних стандартів і нормативів здійснюється за такими принципами:

забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав і державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного;

законодавче встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів;

диференційований за соціально-демографічними ознаками підхід до визначення нормативів;

наукові обґрунтованості норм споживання та забезпечення;

соціальне партнерство;

гласність та громадській контроль щодо їх визначення та застосування;

урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального захисту та трудових відносин.

За характером задовільнення соціальних потреб соціальні нормативи розподіляють на:

нормативи споживання – розміри споживання в натуральному виразі за певний проміжок часу (за рік, за місяць, за день) продуктів харчування, непродовольчих товарів поточного споживання та деяких видів послуг;

нормативи забезпечення – визначена кількість наявних в особистому споживанні предметів довгострокового користування; забезпечення певної території мережею закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, установ, організацій соціально-культурного, побутового, транспортного обслуговування та житлово-комунальних послуг;

нормативи доходу – розмір особистого доходу громадянина або сім'ї, який гарантує їм достатній рівень задовільнення потреб, що обраховується на основі визначення вартісної величини набору нормативів споживання та забезпечення.

За рівнем задовільнення соціальних потреб соціальні нормативи розмежовують на:

нормативи раціонального споживання – рівень, що гарантує оптимальне задовільнення потреб;

нормативи мінімального споживання – соціально прийнятний рівень споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг виходячи з соціальних або фізіологічних потреб;

статистичні нормативи – нормативи, що визначаються на основі показників фактичного споживання або забезпеченості для всього населення чи його окремих соціально-демографічних груп.

Державні соціальні стандарти у сфері доходів населення встановлюються з метою:

визначення розмірів державних соціальних гарантій у сфері оплати праці;

виплат за обов'язковим державним соціальним страхуванням;

права на отримання інших видів соціальних виплат і державної соціальної допомоги та їх розмірів;

визначення пріоритетності напрямів державної соціальної політики.

Державні соціальні нормативи у сфері надання соціальних послуг встановлюються для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах.

З цією метою визначаються:

перелік, види й обсяги соціальних послуг, які надаються за рахунок державного та місцевого бюджетів і страхових фондів;

норми та нормативи надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах;

показники якості соціальних послуг.

Державні соціальні нормативи у сфері житлово-комунального обслуговування встановлюються з метою визначення державних гарантій щодо надання житлово-комунальних послуг і розмірів плати за житло та житлово-комунальні послуги, які забезпечують реалізацію конституційного права громадянина на житло.

До них відносять:

граничну норму оплати послуг з утримання житла, житлово-комунальних послуг залежно від отримуваного доходу;

соціальну норму житла та нормативи користування житлово-комунальними послугами, щодо оплати яких держава надає пільги та встановлює субсидії малозабезпеченим громадянам;
показники якості надання житлово-комунальних послуг.

Державні соціальні нормативи у сфері транспортного обслуговування та зв'язку включають:

норми забезпечення транспортом загального користування;
показники якості транспортного обслуговування;
норми забезпеченості населення послугами зв'язку.

До державних соціальних нормативів у сфері охорони здоров'я включають:

перелік та обсяг гарантованого рівня медичної допомоги громадянам у державних і комунальних закладах охорони здоров'я;
нормативи надання медичної допомоги, що включають обсяг діагностичних, лікувальних і профілактичних процедур;
показники якості надання медичної допомоги;
нормативи пільгового забезпечення окремих категорій населення лікарськими та іншими спеціальними засобами;
нормативи забезпечення стаціонарною медичною допомогою;
нормативи забезпечення медикаментами державних і комунальних закладів охорони здоров'я;
нормативи санаторно-курортного забезпечення;
нормативи забезпечення харчуванням у державних і комунальних закладах охорони здоров'я.

До державних соціальних нормативів у сфері забезпечення навчальними закладами включаються:

перелік та обсяг послуг, що надаються державними та комунальними закладами дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти;
нормативи граничного наповнювання класів, груп і співвідношення вихованців, учнів, студентів і педагогічних працівників у навчальних закладах;
норми матеріального забезпечення навчальних закладів та додаткових видів соціального та матеріального забезпечення учнів.

До державних соціальних нормативів у сфері обслуговування закладами культури включають:

перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню закладами, підприємствами, організаціями та установами культури;

показники якості надання населенню послуг закладами, підприємствами, організаціями й установами культури;

нормативи, забезпечення населення закладами, підприємствами, організаціями й установами культури.

До державних соціальних нормативів у сфері обслуговування закладами фізичної культури та спорту включають:

перелік та обсяг безоплатних послуг, які надаються населенню закладами фізичної культури, спорту, а також дитячо-юнацькими спортивними школами;

нормативи забезпечення населення закладами фізичної культури та спорту.

До державних соціальних нормативів у сфері побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування включають:

нормативи забезпечення населення побутовими послугами;

показники якості надання побутових послуг;

нормативи забезпечення торговельною площею та місцями у закладах громадського харчування;

показники якості та безпеки товарів і послуг підприємств громадського харчування.

Основні державні соціальні гарантії встановлюються законами з метою забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень.

До основних державних соціальних гарантій включають:

мінімальний розмір заробітної плати;

мінімальний розмір пенсії за віком;

неоподатковуваний мінімум доходів громадян;

розміри державної соціальної допомоги й інших соціальних виплат.

Основні державні соціальні гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

З метою надання соціальної підтримки населенню України в цілому й окремим категоріям громадян устанавлюються державні гарантії щодо:

рівня життя населення, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;

стипендій учням професійно-технічних і студентам вищих державних навчальних закладів;

індексації доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін;

надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування та обслуговування у сфері освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, торгівлі та громадського харчування;

забезпечення пільгових умов задовільнення потреб у товарах і послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки.

Виключно законами України визначаються:

мінімальний розмір заробітної плати;

мінімальний розмір пенсії за віком;

неоподатковуваний мінімум доходів громадян;

величина порогу індексації грошових доходів громадян;

пільги щодо оплати житлово-комунальних, транспортних послуг і послуг зв'язку та критерії їх надання.

Державні соціальні гарантії є обов'язковими для всіх державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності. Органи місцевого самоврядування у процесі розроблення та реалізації місцевих соціально-економічних програм можуть передбачати додаткові соціальні гарантії за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Надання державних соціальних гарантій здійснюється за рахунок бюджетів усіх рівнів, коштів підприємств, установ і організацій та соціальних фондів на засадах адресності та цільового використання.

Державні соціальні гарантії, державні соціальні стандарти та нормативи є основою для розрахунку видатків на соціальні цілі та формування на їх основі бюджетів усіх рівнів і соціальних фондів, міжбюджетних відносин, розроблення загальнодержавних і місцевих програм економічного та соціального розвитку.

З метою забезпечення надання державних соціальних гарантій обраховуються такі види нормативів витрат (фінансування):

нормативи фінансування поточних витрат на одного мешканця, а для окремих видів соціальних послуг – на одну особу, яка підлягає цьому виду обслуговування;

нормативи фінансування поточних витрат на утримання мережі закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, організацій, установ соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування;

нормативи державних капітальних вкладень на будівництво закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, установ соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування.

Окремо визначаються **нормативи коштів Державного бюджету** України та місцевих бюджетів, що спрямовуються на покриття витрат підприємств, установ і організацій соціально-культурного, житлово-комунального та побутового обслуговування, які не покриваються виплатами населення.

Нормативи фінансування встановлюються під час прийняття Закону України про Державний бюджет України на поточний рік, а також під час формування бюджетів соціальних фондів.

Держава здійснює фінансову підтримку місцевого самоврядування з метою забезпечення надання державних соціальних гарантій на основі нормативів витрат (фінансування). Цільова державна підтримка здійснюється з метою вирівнювання можливостей окремих територіальних громад щодо забезпечення надання державних соціальних гарантій.

З метою дотримання державних соціальних гарантій, оцінювання ефективності державної соціальної політики, її впливу на рівень та якість життя в Україні здійснюється постійний державний моніторинг у сфері застосування та фінансового забезпечення державних соціальних стандартів і нормативів.

Основними засобами здійснення моніторингу є:

щомісячне оцінювання вартісної величини основних державних соціальних стандартів;

ведення державного статистичного обліку щодо дотримання державних соціальних стандартів і нормативів;

поточне коригування вартісних величин державних соціальних нормативів і нормативів витрат (фінансування) залежно від зміни цін та інших умов їх формування.

За результатами моніторингу здійснюється перегляд розмірів державних соціальних гарантій в порядку, що визначається законами.

Контроль за дотриманням законодавства про державні соціальні стандарти та нормативи і державні соціальні гарантії здійснюється органами державної влади та органами місцевого самоврядування із залученням громадських організацій та незалежних експертів на засадах гласності. Об'єднання профспілок відповідно до їх повноважень можуть проводити перевірки дотримання державних соціальних стандартів і нормативів і державних соціальних гарантій, з результатами яких вони ознайомлюють органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

Таким чином, процес створення державних соціальних стандартів і нормативів є дуже складним і відповідальним, і найважливішим його принципом є **наукова обґрунтованість, методичне та правове забезпечення** (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Законодавчі та нормативні акти щодо розвитку соціальної сфери

Законодавство	Характеристика
1	2
Конституція України [33]	Визначає права та гарантії громадян України: право на вільний розвиток своєї особистості; право на життя, пошану до своєї гідності, свободу й особисту недоторканність, безпечні умови праці, свободу світогляду та віросповідання; право на недоторканність житла, освіти, свободу думки та слова, вираз своїх поглядів і переконань, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування тощо
Закон України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" [69]	Визначає правові засади формування та застосування державних соціальних стандартів і нормативів, спрямованих на реалізацію закріплених Конституцією України та законами України основних соціальних гарантій
Кодекс законів про працю України [29]	Визначає правові засади та гарантії здійснення громадянами України права розпоряджатися своїми здібностями до продуктивної і творчої праці
Закон України "Про прожитковий мінімум" [97]	Дає визначення прожитковому мінімуму, закладає правову основу для його встановлення, затвердження та врахування з метою реалізації державою конституційної гарантії громадян на достатній життєвий рівень

1	2
Закон України "Про межу малозабезпече- ності" [88]	Визначає правову основу здійснення адресної матеріальної підтримки найменш соціально захищених верств населення в умовах кризового стану економіки. У Законі розглядається порядок розроблення набору товарів і послуг, визначення величини вартості межі малозабезпеченості, об'єкти державної допомоги
Закон України "Про індексацію грошових доходів населення" [86]	Визначає правові, економічні й організаційні основи підтримання купівельної спроможності населення України в умовах зростання цін з метою дотримання встановлених Конституцією України гарантій щодо забезпечення достатнього життєвого рівня населення України
Закон України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи" [100]	Визначає основні положення щодо реалізації конституційного права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на охорону їх життя і здоров'я; створює єдиний порядок визначення категорій зон радіоактивно забруднених територій, умов проживання і трудової діяльності на них, соціального захисту потерпілого населення
Закон України "Про соціальні послуги" [99]	Визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і потребують сторонньої допомоги
Закон України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" [92]	Визначає основи соціальної захищеності інвалідів в Україні та гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість інвалідам вести повноцінний образ життя згідно з індивідуальними здібностями й інтересами
Закон України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" [74]	Спрямований на реалізацію конституційних гарантій права громадян на соціальний захист – забезпечення рівня життя, не нижчого від прожиткового мінімуму, шляхом надання грошової допомоги найменш соціально захищеним сім'ям
Закон України "Про охорону праці" [94]	Визначає основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на належні, безпечні та здорові умови праці. Регулює за участю відповідних органів державної влади відносини між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища; встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні

1	2
<p>Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування [69, 70, 78]</p>	<p>Визначають принципи та загальні правові, фінансові та організаційні засади загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян в Україні</p>
<p>Закон України "Про пенсійне забезпечення" [95]</p>	<p>Гарантує всім непрацездатним громадянам України право на матеріальне забезпечення за рахунок суспільних фондів споживання шляхом надання трудових і соціальних пенсій. Гарантує соціальну захищеність пенсіонерів шляхом установа пенсій на рівні, орієнтованому на прожитковий мінімум, а також регулярного перегляду їх розмірів у зв'язку із збільшенням розміру мінімального споживчого бюджету</p>
<p>Закон України "Про зайнятість населення" [79]</p>	<p>Визначає правові, економічні й організаційні основи зайнятості населення України і його захисту від безробіття, а також соціальні гарантії з боку держави в реалізації громадянами права на працю</p>
<p>Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" [93]</p>	<p>Визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього та майбутніх поколінь. Регулює відносини у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною</p>

Сьогодні в Україні сформована досить повна законодавча база щодо проблем розвитку соціальної сфери, соціального захисту населення тощо. З 1991 р. в Україні було прийнято понад шестисот законів, підзаконних і нормативних актів, постанов КМУ, що стосуються соціального розвитку країни. **Головним нормативно-правовим актом**, який встановлює право громадян на соціальні гарантії та соціальний захист, є **Конституція України**. Другими за значущістю вид нормативних актів є укази Президента України. За останнє десятиріччя був підписаний ряд указів про адресну

соціальну допомогу, про підвищення розміру трудових пенсій, про гарантії соціального захисту. Правовою та нормативною базою слугують також постанови уряду, укази Президента, інструкції з питань соціальної політики.

Незважаючи на обширність соціальної законодавчої бази, існують *нерозв'язані проблеми нормативно-правового забезпечення* та розроблення і реалізації стратегії і тактики соціальної політики в Україні:

створення сучасної законодавчої бази щодо реформування соціального страхування з метою наближення його до європейських стандартів;

уточнення на законодавчому рівні методів і порядку індексації доходів населення з метою збереження реальної купівельної спроможності заробітної плати в умовах інфляції;

упорядкування на законодавчому рівні пільг, що надаються різним категоріям населення та системи регулювання гарантованого мінімального сукупного доходу;

проведення повномасштабної медичної та пенсійної реформ, які потребують розроблення законодавчих актів щодо посилення зацікавленості громадян у їх реалізації;

удосконалення податкового законодавства з метою зменшення податкового навантаження як на фонд оплати праці, так і на доходи громадян.

3.2. Прожитковий мінімум як основа реалізації соціальних гарантій

Базовим державним соціальним стандартом є прожитковий мінімум, установлений законодавчо, на основі якого визначаються державні соціальні гарантії та стандарти у сферах доходів населення, житлово-комунального, побутового, соціально-культурного обслуговування, охорони здоров'я та освіти.

Закон України "Про прожитковий мінімум" визначає, що **прожитковий мінімум** – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості [84].

Цим Законом закладено *нормативно-правові основи* реального механізму захисту конституційного права кожного громадянина України

на гідні умови життя та свободу від бідності. Прожитковий мінімум має застосовуватися не тільки як орієнтир рівня життя населення. Держава зобов'язана забезпечити умови досягнення рівнів прожиткового мінімуму для відповідних груп населення і передусім для найменш незахищених з них.

Прожитковий мінімум щорічно затверджується Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України та періодично переглядається відповідно до зростання індексу споживчих цін разом з уточненням показників Державного бюджету України.

Спільним наказом Мінсоцполітики, Мінекономрозвитку, Держстату від 03.02.2017 № 178/147/31 затверджено нову редакцію методики визначення прожиткового мінімуму [80].

Нова методика встановлює єдиний порядок розрахунку прожиткового мінімуму: у розрахунку на місяць на одну особу; для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення в Україні. Прожитковий мінімум у розрахунку на місяць для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, визначають як суму вартості відповідних наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг. Прожитковий мінімум, визначений для працездатних осіб, збільшують на суму обов'язкових платежів відповідно до законодавства, тобто на ПДФО та військовий збір.

Прожитковий мінімум на одну особу та для осіб, віднесених до основних соціальних і демографічних груп населення, **складається з вартісних величин:**

набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження її здоров'я;

мінімального набору непродовольчих товарів, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості;

мінімального набору послуг, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Основні соціальні і демографічні групи населення:

діти віком до 6 років (0 – 5 років включно);

діти віком від 6 до 18 років (6 – 17 років включно);

працездатні особи (18 – 59 років включно);

особи, які втратили працездатність (60 років і старші).

Розмір прожиткового мінімуму у 2018 р. поданий у табл. 3.2.

Прожитковий мінімум на одну особу у 2018 р.

Соціальні і демографічні групи населення	Розмір прожиткового мінімуму		
	01.01. 18 – 30.04. 18	01.07. 18 – 30.11. 18	01.12. 18 – 31.12. 18
Діти віком до 6 років	1 492 грн	1 559 грн	1 626 грн
Діти віком від 6 до 18 років	1 860 грн	1 944 грн	2 027 грн
Працездатні особи	1 762 грн	1 841 грн	1 921 грн
Особи, які втратили працездатність	1 373 грн	1 435 грн	1 497 грн
Загальний показник	1 700 грн	1 777 грн	1 853 грн

Прожитковий мінімум для основних соціальних і демографічних груп населення розраховується виходячи з наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів і наборів послуг, схвалених експертною комісією з проведення науково-громадської експертизи цих наборів на принципах соціального партнерства та визначених постановою Кабінету Міністрів України № 780 "Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів і наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення".

Для розрахунку вартісних величин наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів і наборів послуг використовують середні споживчі ціни (тарифи) в країні (регіоні). Ціни (крім тарифів на житлово-комунальні послуги, електроенергію, послуги зв'язку) розраховуються Держстатом; відповідна інформація щомісяця надається до Міністерства соціальної політики. Інформація щодо середніх тарифів на житлово-комунальні послуги (централізоване постачання холодної/гарячої води, водовідведення, централізоване опалення та користування житлом) надається до Мінсоцполітики Мінрегіоном щокварталу.

Щороку до 01 червня відповідного року (у разі зміни тарифів інформація надається додатково) до Мінсоцполітики надається інформація щодо: вартості електроенергії для населення (Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг); тарифів на послуги зв'язку (Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації). Інформація щодо середньозваженої вартості природного газу, послуг транспортування та розподілу природного газу надається НКРЕКП до Мінсоцполітики за запитом.

Динаміка зміни прожиткового мінімуму за 2000 – 2018 рр. наведена у табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Динаміка зміни прожиткового мінімуму за 2000 – 2018 рр.

Періоди, рр.	Прожитковий мінімум (грн)		
		абсолютне відхилення	відносне відхилення
1	2	3	4
з 01.01.2000 до 31.12.2000	270	–	–
з 01.01.2001 до 31.12.2001	311	41	15,3 %
з 01.01.2002 до 31.12.2003	342	31	9,9 %
з 01.01.2004 до 31.12.2004	362	20	5,9 %
з 01.01.2005 до 31.12.2005	423	61	16,8 %
з 01.01.2006 до 31.03.2006	453	30	7,1 %
з 01.04.2006 до 30.09.2006	465	12	2,6 %
з 01.10.2006 до 31.12.2006	472	7	1,5 %
з 01.01.2007 до 31.03.2007	492	20	4,2 %
з 01.04.2007 до 30.09.2007	525	33	6,7 %
з 01.10.2007 до 31.12.2007	532	7	1,3 %
з 01.01.2008 до 31.03.2008	592	60	11,3 %
з 01.04.2008 до 30.06.2008	605	13	2,2 %
з 01.07.2008 до 30.09.2008	607	2	0,3 %
з 01.10.2008 до 31.10.2009	626	19	3,1 %
з 01.11.2009 до 31.12.2009	701	75	12,0 %
з 01.01.2010 до 31.03.2010	825	124	17,7 %
з 01.04.2010 до 30.06.2010	839	14	1,7 %
з 01.07.2010 до 30.09.2010	843	4	0,5 %
з 01.10.2010 до 30.11.2010	861	18	2,1 %
з 01.12.2010 до 31.12.2010	875	14	1,6 %
з 01.01.2011 до 31.03.2011	894	19	2,2 %
з 01.04.2011 до 30.09.2011	911	17	1,9 %
з 01.10.2011 до 30.11.2011	934	23	2,5 %
з 01.12.2011 до 31.12.2011	953	19	2,0 %
з 01.01.2012 до 31.03.2012	1017	64	6,7 %
з 01.04.2012 до 30.06.2012	1037	20	2,0 %
з 01.07.2012 до 30.09.2012	1044	7	0,7 %
з 01.10.2012 до 30.11.2012	1060	16	1,5 %

1	2	3	4
з 01.12.2012 до 31.12.2012	1095	35	3,3 %
з 01.01.2013 до 30.11.2013	1108	13	1,2 %
з 01.12.2013 до 31.12.2013	1176	68	6,1 %
з 01.01.2014 до 31.12.2014	1176	0	0 %
з 01.01.2015 до 31.08.2015	1176	0	0 %
з 01.09.2015 до 31.12.2015	1330	154	13,1 %
з 01.01.2016 до 30.04.2016	1330	0	0 %
з 01.05.2016 до 30.11.2016	1399	69	5,2 %
з 01.12.2016 до 31.12.2016	1544	145	10,4 %
з 01.01.2017 до 30.04.2017	1544	0	0 %
з 01.05.2017 до 30.11.2017	1624	80	5,2 %
з 01.12.2017 до 31.12.2017	1700	76	4,7 %
з 01.01.2018 до 30.06.2018	1700	0	0 %
з 01.07.2018 до 30.11.2018	1777	77	4,5 %
з 01.12.2018	1853	76	4,3 %

Для розрахунку регіонального прожиткового мінімуму Держстат за запитом надає відповідним структурним підрозділам місцевих органів виконавчої влади інформацію щодо рівня цін у регіоні.

В Україні до прожиткового мінімуму прив'язано багато важливих показників. Зокрема, зростання прожиткового мінімуму (навіть незначне) впливає на розмір соцдопомоги малозабезпеченим сім'ям, виплати на випадок безробіття, розмір податкової соціальної пільги та грошові виплати на дітей, а також на різні збори, мита та інше. Крім того, прожитковий мінімум використовується для розрахунку індексації заробітної плати, пенсійних виплат (у т.ч. за втратою годувальника) і соціальних допомог з інвалідності.

Порядок визначення прожиткового мінімуму

I. Розрахунок вартості набору продуктів харчування:

1) вартість набору продуктів харчування в розрахунку на рік для однієї особи кожної окремої соціальної і демографічної групи населення визначається як сума вартостей споживання кожного продукту, включеного до набору продуктів харчування відповідної групи населення. Вартість

споживання кожного продукту харчування визначається шляхом множення норми його споживання на ціну.

Для розрахунку вартісних величин набору продуктів харчування використовують середні ціни, що склалися в країні (регіоні). За окремими позиціями продуктів харчування ціна визначається як середня арифметична зважена або середня арифметична проста за групою товарів. Вагова структура розраховується Держстатом щороку за даними обстеження умов життя домогосподарств щодо середньодушових грошових витрат домогосподарств на придбання відповідних продуктів харчування та надається до Мінсоцполітики;

2) вартість набору продуктів харчування в розрахунку на місяць на одну особу кожної соціальної і демографічної групи розраховується як 1/12 річної вартості відповідного набору.

II. Розрахунок вартості набору непродовольчих товарів:

1) непродовольчі товари, що входять до наборів, об'єднані в групи:

а) предмети гардероба (верхній зимовий одяг, верхній демісезонний одяг, костюм, інший одяг, натільна білизна, панчішно-шкарпеткові вироби, головні убори, галантерейні вироби, взуття тощо);

б) текстильна білизна;

в) предмети першої потреби, санітарії та ліки;

г) товари культурно-побутового та господарського призначення;

2) вартість набору непродовольчих товарів у середньому на одну особу на рік відповідної соціальної і демографічної групи населення складається із суми вартості споживання непродовольчих товарів за всіма групами на одну особу на рік;

3) вартість набору непродовольчих товарів у розрахунку на місяць на одну особу кожної соціальної і демографічної групи розраховується як 1/12 річної вартості відповідного набору;

4) вартість набору предметів гардероба на одну особу для відповідної соціальної і демографічної групи населення на рік визначається як сума вартостей споживання кожного предмета, що входить до відповідної групи.

Вартість споживання кожного предмета гардероба визначається шляхом множення нормативного обсягу споживання на ціну відповідного предмета. Обсяг споживання за кожною позицією предметів гардероба визначається шляхом підсумовування обсягів їх споживання за обома

групами статі. Зазначені складові розраховуються шляхом ділення кількісного нормативу відповідного предмета гардероба на термін його служби та множення на частку відповідної статі в структурі відповідної соціальної і демографічної групи населення;

б) вартість наборів текстильної білизни, предметів першої потреби, санітарії та ліків, товарів культурно-побутового та господарського призначення на одну особу на рік розраховується як сума вартості обсягів споживання цих товарів за всіма позиціями. Вартість обсягу споживання на рік цих товарів за кожною позицією визначається шляхом множення нормативного обсягу споживання на ціну відповідного виду товару.

Обсяг споживання непродовольчих товарів розраховується:

а) за позиціями, де норма визначена на одну особу, – шляхом ділення кількісного показника зазначеного виду товару на термін його служби;

б) за позиціями, де норма визначена на одну середньостатистичну сім'ю, – шляхом ділення кількісного показника зазначеного виду товару на термін його служби та середній розмір сім'ї (щороку визначається Держстатом).

III. Вартість набору послуг розраховується як сума вартості наборів житлово-комунальних послуг та зв'язку, побутових, транспортних послуг та послуг закладів культури:

1) вартість набору житлово-комунальних послуг та зв'язку: вартість користування житлом у середньому на одну особу на місяць визначається шляхом множення відповідної норми на одну особу на вартість користування житлом за 1 кв. м загальної площі;

2) вартість побутових послуг:

а) вартість побутових послуг у середньому на одну особу на рік визначається як сума добутків норм послуг для відповідної соціальної і демографічної групи та ціни відповідного виду побутових послуг;

б) за позицією "ремонт житла (матеріали для ремонту)" вартість визначається як сума вартостей матеріалів для ремонту та шпалерних робіт;

в) вартість побутових послуг на одну особу на місяць визначається як 1/12 річної вартості побутових послуг;

3) вартість транспортних послуг:

а) вартість транспортних послуг у середньому на одну особу на рік визначається як сума добутків затвердженої норми кількості поїздок для відповідних соціальних і демографічних груп населення та ціни відповідного виду поїздок з урахуванням питомої ваги міського та сільського населення (за даними Держстату);

б) вартість транспортних послуг на одну особу на місяць визначається як 1/12 річної вартості транспортних послуг на одну особу;

4) вартість послуг закладів культури:

а) вартість послуг закладів культури складається з вартості відвідування закладів культури та придбання книг;

б) вартість відвідування закладів культури на одну особу на рік визначається шляхом множення відповідної норми на вартість одного відвідування закладів культури;

в) вартість придбання книг визначається шляхом множення відповідної норми на ціну книги;

г) вартість послуг закладів культури на одну особу на місяць визначається шляхом ділення річної вартості споживання зазначених послуг на 12.

IV. Розрахунок прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносять до основних соціальних і демографічних груп населення:

1) прожитковий мінімум у розрахунку на місяць для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, визначається як сума вартості відповідних наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг. Прожитковий мінімум, визначений для працездатних осіб, збільшується на суму обов'язкових платежів відповідно до чинного законодавства;

2) прожитковий мінімум у середньому на одну особу на місяць визначається як сума добутків розмірів прожиткових мінімумів кожної соціальної і демографічної групи населення та питомої ваги чисельності відповідної групи в загальній чисельності населення України (регіону);

3) прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для віднесених до основних соціальних і демографічних груп населення щороку затверджується Верховною Радою України Законом України про Державний бюджет України на відповідний рік.

У світовій практиці розрізняють декілька **методів визначення прожиткового мінімуму**: статистичний, суб'єктивний, ресурсний, комбінований, нормативний, відносний (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Методи визначення прожиткового мінімуму

Метод	Характеристика
Статистичний	Дає змогу встановити прожитковий мінімум на рівні доходів, які мають 10 – 20 % найнезаможніших громадян окремої держави. Цей метод можна застосовувати у державах з досить високим рівнем доходів громадян
Суб'єктивний (соціологічний)	Базується на проведенні соціологічних опитувань населення про бажаний мінімальний дохід. Їх результати не можуть бути підкріплені реальними економічними можливостями держави, проте вони засвідчують реальні потреби людей
Ресурсний	Виходить із можливостей економіки забезпечити прожитковий мінімум. Такий метод застосовують у найрозвиненіших країнах
Нормативний	Полягає у встановленні вартісної величини прожиткового мінімуму через мінімальний споживчий кошик. Кожна держава має свої особливості формування мінімального споживчого кошика
Відносний (метод обчислення медіанного доходу)	Застосовують у державах з розвинутою ринковою економікою. Під медіанним доходом розуміють такий дохід, за якого половина населення країни має більший дохід, а половина – менший. Цей рівень достатку спостерігається найчастіше та практично відповідає середньодушовому доходу населення. Так, у Великобританії, Німеччині прожитковий мінімум устанавлюється на рівні 40 % від медіанного доходу; у Фінляндії, Італії, Греції, Іспанії – 50 %, у Португалії та Ірландії – 60 % відповідно
Комбінований	Поєднує декілька методів (зокрема вартість харчування); визначається за нормами (житлово-комунальні послуги – за фактом), а непродовольчі товари за їх відсотковою часткою в загальних витратах

У зарубіжних країнах використовують соціальний (у Литві, Білорусі, Естонії) або нормативний прожитковий мінімум (Росія, Казахстан). У Литві прожитковий мінімум визначають на основі потреб сім'ї з чотирьох осіб: хлопчик 14 років, дівчинка 6 – 8 років і двоє дорослих. Для інших сімей використовують спеціальні коефіцієнти. Продовольча частка товарів охоплює понад п'ятдесят видів товарів і становить 45 – 50 % мінімального споживчого бюджету.

У США мінімальний життєвий стандарт виступає як межа бідності. Бюро перепису США визначає його на базі різних показників для домогосподарств з різною кількістю дорослих осіб та дітей. Крім домогосподарств, що складаються виключно з непрацездатних осіб, стандарт розраховується для таких типів сімей з дітьми: з двома батьками, один з яких працює; з двома батьками, з яких жоден не працює; неповна сім'я з одним працюючим (батьком чи матір'ю). Базою для розрахунку межі бідності є затрати на харчування, де заздалегідь передбачено, що вони становлять третину сімейного бюджету.

У Болгарії запропоновано шість споживчих кошиків, які давали низку комбінацій щодо складу сімей за їхніми ознаками. Харчова частина кошика містила градації для працюючих, пенсіонерів і дітей.

У Великобританії, яка використовує відносний метод, до складу споживчого кошика, що застосовується для визначення рівня інфляції в країні, включено витрати на алкогольні напої і тютюн, громадське харчування, обладнання помешкання (меблі й електроприлади), організацію відпочинку (поїздка на курорт будь-якої екзотичної країни) й утримання автомобіля. Найбільша частка товарів і послуг кошику припадає на транспорт – 15,5 %. Далі йдуть "відпочинок і культура" – 14,7 %, "ресторани та готелі" – 13,4 %, "послуги ЖКГ", – 10,8 % та "інші товари та послуги" – 10,6 %. Лише потім "їжа і напої" – 10,2 % [44].

3.3. Бідність як соціальне явище. Проблеми диференціації населення

Бідність як соціальне явище властива будь-якій економічній системі. Однак її гострота в суспільстві значно різниться по окремих країнах залежно від темпів їх економічного розвитку, накопиченого багатства, розміру виробничого потенціалу, рівня добробуту населення, особливостей розподільчої політики. За міжнародними стандартами Україна належить до держав з високим ступенем нерівності населення за доходами та споживанням, причому ця нерівність істотно посилилася протягом останніх років. Високий рівень розшарування поєднується в Україні з відсутністю суттєвого прошарку середнього класу, який є гарантом соціальної стабільності та прогресу. Основна частина населення України концентрується в групі з низькими доходами, зберігається великий розрив між багатими та бідними. Відтак, саме ці верстви населення є основною загрозою соціальній стабільності.

Бідність перетворилася на один з найважливіших чинників формування соціальної напруги та соціальної нестабільності в суспільстві, стрімкого зниження народжуваності, погіршення стану здоров'я, зростання смертності тощо.

Бідність – це неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. Крайня форма бідності – **злиденність**. Це бідність, яка порівняно зі стандартами цивілізації асоціюється з межею виживання.

За терміном дії виділяють тимчасову та структурну бідність. *Тимчасова* має сезонний характер, а *структурна* – супроводжує людину все життя і пов'язана зі значними несприятливими умовами існування (хвороби, велика кількість утриманців тощо).

За масштабом дії розрізняють довгострокову та короткострокову бідність.

Довгострокова (або хронічна) бідність – це бідність декількох поколінь, яка ставить під сумнів ефективність чинної соціальної та політичної системи.

Короткострокова бідність є результатом дії чинників соціального ризику, пов'язаних із несподіваними подіями.

За міжнародними оцінками бідність розподіляють на злиденну, абсолютну та відносну.

Злиденна бідність – це такий стан людини, за якого вона не може придбати найменший споживчий кошик для забезпечення свого фізіологічного існування. Обчислення цього показника бідності в розвинутих країнах припинилося, оскільки соціальний захист громадян значно підвищився і проблеми, пов'язані з голодом зникли.

Абсолютна бідність визначає деякий фізіологічний мінімум, необхідний для життя людини, за яким розраховуються споживчий кошик і прожитковий мінімум. Абсолютна бідність настає за добових витрат, менших від визначеної межі абсолютної бідності. Інструментами вимірювання цього типу бідності є:

міжнародний критерій, запропонований ООН, – 5 дол. США відповідно до паритету купівельної спроможності (ПКС) на день для країн Центральної і Східної Європи та СНД;

прожитковий мінімум – його розмір визначається вартістю споживчого кошика, склад якого кожна країна визначає самостійно.

У світовій практиці різних країн залежно від рівня економічного розвитку існують свої методи встановлення меж бідності. Метою офіційного визначення межі бідності є формування ефективної системи соціального

захисту населення в разі падіння доходів до рівня, нижчого за поріг бідності. Прийняття офіційного порогу бідності накладає на уряд зобов'язання надавати соціальну допомогу домогосподарствам або окремим особам, чиї доходи нижчі за офіційно встановлений поріг.

Відносна бідність – це нездатність забезпечити пристойний для цього суспільства рівень життя. Це неможливість через нестачу ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. Вона виявляється через порівняння індивідом власних можливостей із можливостями інших членів суспільства сьогодні або із їхніми власними можливостями в минулому. Якщо абсолютна бідність характеризує переважно фізіологічні ознаки, то відносна – соціальні. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди зберігається відносна.

Мінсоцполітики, Мінекономрозвитку, Мінфін, Держстат і НАН України спільним наказом затвердили **Методику комплексної оцінки бідності** (від 18.05.2017 р.) з метою проведення регулярного моніторингу показників бідності [81]. Методику розроблено на виконання Стратегії подолання бідності, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 р. № 161-р. [101].

Термінологія, використовувана у методиці, розкрита в табл. 3.5.

Таблиця 3.5

Показники бідності та їх характеристика

Показники	Характеристика
1	2
Бідність	Неможливість підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період
Глибина бідності	Відхилення величини доходів (витрат) осіб із категорії бідних від визначеної межі бідності. Цей показник визначає, наскільки середні доходи (витрати) бідного населення є нижчими від межі бідності
Депривація	Вимушене позбавлення особи внаслідок нестачі коштів можливості задовільнювати свої базові потреби через відсутність доступу до основних матеріальних благ і соціальних ресурсів
Монетарна бідність	Нестача коштів для підтримання способу життя, притаманного конкретному суспільству в конкретний період

1	2
Межа монетарної бідності	Рівень доходу (витрат), нижче від якого неможливе задоволення особою основних потреб. Вартісне значення межі монетарної бідності є основою для віднесення особи до категорії бідних
Межа немонетарної бідності	Наявність у особи певної (немонетарної) ознаки належності до категорії бідних
Немонетарна бідність	Позбавлення або обмеженість доступу до матеріальних благ / послуг для підтримання способу життя, притаманного конкретному суспільству в конкретний період
Рівень монетарної бідності	Питома вага населення, в якого рівень споживання (доходів, витрат) на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності
Рівень немонетарної бідності	Питома вага населення, яке має визначені немонетарні ознаки належності до категорії бідних
Середній дефіцит доходу бідного населення	Сума коштів, яких у середньому не вистачає одній бідній особі до визначеної межі бідності
Соціальне відчуження (відторгнення, виключення)	Суспільне явище або ситуація, в якій громадяни не мають змоги користуватися соціальними правами, що гарантуються їм законодавством (права на працю, гідні умови життя, доступ до отримання соціальних послуг, медичної допомоги, освіти, послуг у сфері культури тощо)
Сукупний дефіцит доходу бідного населення	Сума коштів, яких не вистачає бідному населенню країни в цілому до визначеної межі бідності
Шкала еквівалентності	Система коефіцієнтів, що надаються членам домогосподарства відповідно до їх демографічних характеристик, які відображають зменшення мінімально необхідних потреб на одного члена домогосподарства зі збільшенням розміру домогосподарства та зміною його складу. Для врахування економії від спільного проживання за допомогою шкали еквівалентності визначається показник умовного числа осіб, що живуть за рахунок спільного бюджету. Економія від спільного проживання виникає через користування майном і послугами з обслуговування житла тощо; не поширюється на товари та послуги індивідуального призначення

I. Методика, яка передбачає визначення трьох груп критеріїв оцінки бідності:

Перша група – основні монетарні критерії бідності:

сукупні еквівалентні витрати особи нижче 75 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат;

сукупні еквівалентні витрати особи нижче фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому на одну особу;

загальні еквівалентні доходи особи нижче фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому на одну особу;

загальні еквівалентні доходи особи нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму в розрахунку на місяць у середньому на одну особу.

Для основних монетарних критеріїв бідності розраховуються такі показники:

сукупний дефіцит доходу бідного населення;

середній дефіцит доходу бідного населення;

глибина бідності.

Друга група – інші монетарні критерії бідності:

еквівалентні витрати особи нижче межі бідності, визначеної Організацією Об'єднаних Націй для країн Центральної та Східної Європи як гривневий еквівалент 5,05 дол. США відповідно до паритету купівельної спроможності, розрахований Світовим Банком (межа, визначена на рівні 5,05 дол. США, коригується Світовим банком раз на десять років відповідно до інфляції долара США);

середньодушові еквівалентні доходи особи нижче 60 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних доходів за шкалою еквівалентності Європейського Союзу.

Третя група – немонетарний критерій бідності:

наявність у домогосподарства через нестачу коштів чотирьох з дев'яти ознак депривації.

За методологією ЄС до *ознак депривації* відносять:

наявність у домогосподарства заборгованості з виплати іпотечного кредиту або орендних платежів, рахунків за комунальні платежі, платежів за придбання товарів і послуг на виплату або інших платежів за кредитами;

нездатність домогосподарства сплатити тижневу щорічну відпустку далеко від дому;

нездатність сплачувати за підтримання належної температури в житлі;

нездатність сплачувати за споживання страв з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день;

нездатність сплачувати неочікувані фінансові витрати за рахунок власних ресурсів (у розмірі законодавчо встановленого прожиткового мінімуму в розрахунку на місяць у середньому на одну особу);

нездатність дозволити собі мати телефон (у тому числі мобільний);

нездатність дозволити собі мати кольоровий телевізор;

нездатність дозволити собі мати пральну машину;
нездатність дозволити собі мати автомобіль.

Розрахунки за критеріями оцінки бідності (крім критерію за ознаками депривації) проводяться щокварталу, а за критерієм за ознаками депривації – один раз на два роки на підставі даних вибіркового обстеження умов життя домогосподарств.

Розрахунки за немонетарними критеріями бідності та показниками соціального відчуження проводяться щороку або один раз на два роки відповідно до періодичності підготовки даних, зазначених у пункті 4 цього розділу.

Організація розрахунків показників бідності:

1) Держстат формує інформаційну базу для розрахунку показників бідності за визначеними критеріями та подає її НАН України;

2) Мінсоцполітики розраховує розмір фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому на одну особу та подає ці дані Держстату та НАН України;

3) НАН України проводить розрахунки за відносним критерієм за витратами, абсолютним критерієм за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму, за критерієм ООН, відносним критерієм за шкалою еквівалентності ЄС, за показниками соціального відчуження; готує аналітичну записку щодо оцінки бідності та проявів соціального відчуження і подає її Мінсоцполітики та Держстату.

II. Порядок розрахунку показників для оцінки бідності за різними критеріями

1. Визначення та розрахунок межі монетарної бідності:

а) межа монетарної бідності **за відносним критерієм за витратами** визначається за фіксованою часткою середньодушових еквівалентних сукупних витрат – 75 % медіанного рівня сукупних витрат конкретної особи, яка займає серединну позицію впорядкованого за зростанням середньодушових витрат ряду населення, у розрахунку на одну умовну особу (розрахунок сукупних витрат в еквіваленті на одну умовну особу зумовлений існуванням у домогосподарстві умовно-постійних витрат – плата за житло та паливо, товари тривалого користування тощо. Тобто це так звана економія на розмірі домогосподарства);

б) межа монетарної бідності **за абсолютним критерієм за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму** – розмір фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому на одну особу на місяць. До категорії бідних за цією межею потрапляє населення, яке проживає в домогосподарствах із середньодушовими еквівалентними сукупними витратами на місяць нижче фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму;

в) межа монетарної бідності **за абсолютним критерієм за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму** – розмір фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому на одну особу на місяць. До категорії бідних за цією межею потрапляє населення, яке проживає в домогосподарствах із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму;

г) межа монетарної бідності **за абсолютним критерієм за доходами нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму** – розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму в середньому на одну особу на місяць, який затверджується Верховною Радою України в Законі про державний бюджет на відповідний рік. До категорії бідних за цією межею потрапляє населення, яке проживає в домогосподарствах із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму;

д) межа монетарної бідності **за критерієм ООН визначається як гривневий еквівалент 5,05 дол. США** відповідно до паритету купівельної спроможності, розрахованому Світовим Банком;

е) межа монетарної бідності **за відносним критерієм за шкалою еквівалентності ЄС** визначається за середньодушовими еквівалентними доходами нижче 60 % медіанного рівня середньодушових еквівалентних доходів за шкалою еквівалентності Європейського Союзу.

2. Визначення та розрахунок межі немонетарної бідності.

Межа немонетарної бідності за ознаками депривації визначається як наявність чотирьох і більше з дев'яти ознак депривації за методологією Європейського Союзу. Якщо у домогосподарстві відсутні ознаки депривації або наявні від однієї до трьох ознак депривації з визначеного у підпункті 3 пункту 3 розділу I цієї Методики, воно не вважається бідним.

3. Визначення та розрахунок рівня бідності:

а) рівень бідності (P_o) розраховується за формулою:

$$P_o = \frac{Q}{n} \times 100\%, \quad (3.1)$$

де Q – чисельність населення, що визнається бідним відповідно до прийнятої межі бідності;

n – загальна чисельність населення України.

Дані про рівень бідності наводяться з одним десятковим знаком після коми;

б) розрахунок рівня монетарної бідності за відносним критерієм за витратами;

в) розрахунок рівня монетарної бідності за абсолютним критерієм за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму;

г) розрахунок рівня монетарної бідності за абсолютним критерієм за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму;

д) розрахунок рівня монетарної бідності за абсолютним критерієм за доходами нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму;

е) розрахунок рівня монетарної бідності за критерієм ООН;

ж) розрахунок рівня монетарної бідності за відносним критерієм за шкалою еквівалентності ЄС;

з) розрахунок рівня немонетарної бідності за критерієм за ознаками депривації.

4. Розрахунок дефіциту доходів бідного населення та глибини бідності:

а) **сукупний дефіцит доходу бідного населення** – це сума коштів, яких не вистачає бідному населенню країни в цілому до визначеної межі бідності.

Сукупний дефіцит доходу бідного населення (A) розраховується за формулою:

$$A = \sum_{i=1}^Q (Z - Y_i), \quad (3.2)$$

де Z – установлена величина межі бідності;

Y_i – дохід (витрати) i -ї бідної особи;

Q – чисельність населення, що визнається бідним відповідно до прийнятої межі бідності;

б) **середній дефіцит доходу бідного населення** – це сума коштів, яких в середньому не вистачає одному бідному до визначеної межі бідності. Цей показник показує, наскільки одна людина є бідною відносно до прийнятої межі бідності.

Середній дефіцит доходу бідного населення (D) розраховується за формулою:

$$D = \frac{A}{Q}, \quad (3.3)$$

де A – сукупний дефіцит доходу бідного населення;

Q – чисельність населення, що визнається бідним відповідно до прийнятої межі бідності.

Цей показник може змінюватися від 0 до межі бідності та приймати такі значення:

$D = 0$, якщо все населення має доходи (витрати), не нижчі за межу бідності;

$D = Z$, якщо у бідного населення повністю відсутні доходи (витрати).

Наближення значення цього показника до нуля означає практичну відсутність бідності відносно межі бідності за відповідним критерієм.

Наближення показника до межі бідності означає дуже нужденне становище значної частини бідного населення.

5. Розрахунок глибини бідності:

Глибина бідності – відхилення величини доходів або витрат бідних від визначеної межі бідності.

Коефіцієнт глибини бідності (P_1) визначається як відношення величини середнього дефіциту доходу до межі бідності за формулою:

$$P_1 = \frac{D}{Z} \times 100\%, \quad (3.4)$$

де Z – межа бідності, визначена за відповідним критерієм;

D – середній дефіцит доходу бідного населення.

Глибина бідності може приймати значення від 0 до 100 %.

Коефіцієнт глибини бідності в критичних точках приймає такі значення:

$P_1 = 0$, якщо середній рівень доходів (витрат) бідного населення збігається з межею бідності, тобто бідність відносно цієї межі відсутня;

$P_1 = 100$, якщо у бідного населення повністю відсутні доходи (витрати).

Тобто, чим вище значення глибини бідності, тим більше коштів потрібно в середньому на одну бідну особу для наближення її доходів (витрат) до межі бідності.

Дані про глибину бідності наводяться з одним десятковим знаком після коми.

III. Аналіз бідності у розрізі груп населення, типів домогосподарств і типів поселень

Аналіз основних профілів бідності та груп населення з найвищими ризиками бідності проводиться у розрізі соціально-демографічних і соціально-економічних груп населення, типів домогосподарств і типів поселень з використанням відносного критерію за витратами й абсолютного критерію за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму.

IV. Аналіз бідності у розрізі регіонів

1. Аналіз бідності на регіональному рівні проводиться з використанням відносного критерію за витратами й абсолютного критерію за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму.

2. Визначення показників бідності на регіональному рівні проводиться з використанням середньоукраїнської межі бідності.

Визначення показників бідності на регіональному рівні проводиться в порядку, аналогічному для показників за країною в цілому.

3.4. Напрями боротьби з бідністю. Світовий досвід

Бідність в Україні характеризується низкою специфічних **ознак**:
низький рівень доходів та життя населення;
надмірна соціальна та майнова диференціація населення;
розповсюдженість бідності серед працюючого населення;
висока питома вага людей, що відносять себе до бідних.

Найбільш згубною тенденцією є *висока частка бідних серед працюючого населення*. На відміну від більшості країн світу, зайнятість в Україні не є гарантією хоча б мінімального достатку, що обумовлене процесом постійного знецінення робочої сили.

Сім'ї з дітьми мають найбільший ризик збідніти, причому він прямо пропорційний кількості дітей до 18 років. Таким чином, переважна більшість бідного населення України – це сім'ї з дітьми до 18 років.

Не дивлячись на поступове збільшення соціальної допомоги соціально вразливим верствам населення, система діючих в Україні пільг не зменшує рівень розшарування населення, а збільшує його.

Подоланню бідності заважають такі компоненти нашої економіки, як: звужений ринок збуту продукції та послуг, монополізм, корупція тощо.

До основних напрямів стратегії подолання бідності відносять:

розширення доступу до продуктивної зайнятості, сприяння зростанню доходів населення від зайнятості та виплат у системі державного соціального страхування;

забезпечення доступу населення до послуг соціальної сфери незалежно від місця проживання; мінімізація ризиків соціального відчуження сільського населення;

мінімізація ризиків бідності та соціального відчуження найбільш вразливих категорій населення;

запобігання бідності та соціальному відчуженню серед внутрішньо-переміщених осіб.

Проблему подолання бідності у нашій країні необхідно вирішувати за допомогою реалізації таких напрямів: підвищення зайнятості населення та розвиток ринку праці; збільшення рівня доходів від трудової діяльності; впровадження доцільних страхових принципів соціального захисту працівників; поліпшення житлових умов соціально вразливих верств населення; удосконалення системи соціального законодавства; ефективне використання бюджетних коштів і засобів спеціальних позабюджетних фондів; реалізація програми залучення міжнародних інвестицій та грантів на соціальні перспективи та заходи; моніторинг реалізації стратегічних напрямів подолання бідності.

Міжнародний досвід свідчить про можливість зменшення бідності та соціального відчуження з використанням заходів соціальної та економічної політики шляхом розширення доступу до послуг освіти, охорони

здоров'я та інших послуг соціальної сфери, поліпшення стану навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів, особливо в сільській місцевості.

Для розв'язання проблем бідності корисним може бути досвід, накопичений низкою європейських країн, що досягли помітних результатів у боротьбі з бідністю. Зокрема з **метою подолання бідності ЄС виробив такі пріоритетні напрями діяльності:**

збільшення участі в ринку праці шляхом активної політики зайнятості та забезпечення кращого зв'язку між соціальним захистом, освітою та навчанням упродовж життя;

модернізація системи соціального захисту, забезпечення її стабільності, адекватності й доступності для всіх;

усунення перешкод щодо доступу до освіти та перепідготовки кадрів на всіх вікових етапах людського життя з особливою увагою до найбільш знедолених груп;

викорінення дитячої бідності шляхом розширення допомоги сім'ям із дітьми, захист їх прав;

забезпечення гідного житла для вразливих груп, розроблення комплексних підходів до боротьби з безпритульністю;

покращення доступу до якісних послуг у таких сферах, як охорона здоров'я, соціальні послуги, транспорт, нові інформаційно-комунікативні технології;

усунення гендерної дискримінації, забезпечення соціальної інтеграції осіб з особливими потребами (інвалідів), а також етнічних меншин та іммігрантів;

запобігання надмірної заборгованості громадян.

Як основний засіб боротьби з бідністю розглядається покращання доступу до гідної праці. ЄС заохочує інвестиції, що генерують зайнятість і підтримують розвиток людських ресурсів. Така політика проводиться через діяльність Європейського соціального фонду – одного зі структурних фондів ЄС, мета якого – сприяти вирівнюванню рівнів добробуту в різних країнах Євросоюзу та їх регіонах і тим самим зміцнювати суспільну єдність як у межах окремих членів, так і у ЄС в цілому.

Таким чином, міжнародний досвід свідчить, що у сфері боротьби з бідністю існують кілька основних підходів. Найпоширеніший із них полягає у забезпеченні бідних різними видами допомоги, тобто у перерозподілі на користь бідних частини доходів багатих, що держава отримує

як податки за прогресивною системою оподаткування. Однак надання грошової допомоги кардинально не вирішує проблеми. Варто використувати досвід держав, у яких наголос робиться на підвищенні кваліфікації, перекваліфікації бідних, тобто створенні умов для їх продуктивного працевлаштування, формування активної позиції щодо зміни свого життя. Найкращих результатів можна досягти, комбінуючи обидва підходи, одночасно працюючи за різними напрямками боротьби з бідністю. У цьому контексті подальше вирішення проблем бідності в Україні (передусім серед працюючих) має здійснюватись у напрямі створення економіко-правових умов для підвищення економічної активності населення та зменшення його розшарування за рівнем доходів, удосконалення системи соціального забезпечення та досягнення адресності соціальної допомоги.

Література: [29, 33, 69, 70, 78, 80, 81, 86, 88, 92, 94, 95, 97, 99, 100, 101].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Новітні тенденції багатомірного бідності в Україні.
2. Бідність у розрізі регіонів України.
3. Роль держави у подоланні проблеми бідності.
4. Роль громадського суспільства у подоланні проблеми бідності.
5. Безпритульність як наслідок бідності.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте сутність соціальних нормативів, їх групи.
2. Яка система державних соціальних стандартів і нормативів в Україні?
3. Опишіть основні законодавчі та нормативні акти, що регулюють соціальні відносини.
4. Поясніть поняття "прожитковий мінімум", "межа малозабезпеченості", "мінімальний споживчий бюджет".
5. Які методи визначення прожиткового мінімуму? Їх характеристика.
6. Виявіть основні соціальні і демографічні групи населення при визначенні прожиткового мінімуму.

7. Яка методика розрахунку прожиткового мінімуму в Україні?
8. Що є бідність та які показники її вимірювання?
9. Які масштаби бідності в Україні?
10. Поясніть причини появи та прогресування бідності в Україні.

Тестові завдання

1. Базовий державний соціальний стандарт – це:

- а) прожитковий мінімум;
- б) рівень бідності населення;
- в) межа малозабезпеченості;
- г) мінімальний розмір пенсії.

2. За якою ознакою виділяють нормативи раціонального та мінімального споживання, а також статистичні нормативи:

- а) за рівнем задоволення соціальних потреб;
- б) за характером задоволення соціальних потреб;
- в) за частотою задоволення соціальних потреб;
- г) за характером незадоволення соціальних потреб?

3. У формуванні прожиткового мінімуму враховуються вартісні величини:

- а) набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я;
- б) мінімального набору непродовольчих товарів, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості;
- в) середнього рівня житлово-комунальних послуг;
- г) мінімального набору послуг, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

4. Бідність – це:

- а) величина достатнього для забезпечення нормального функціонування людини набору продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг;
- б) неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу;

в) отримання середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством;

г) отримання доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на середньому рівні, встановленому законодавством.

5. Гранична форма бідності (злиденність) – це:

а) бідність, яка порівняно зі стандартами цивілізації асоціюється з межею виживання;

б) унаслідок нестачі коштів неможливість підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу;

в) отримання середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством;

г) отримання доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на середньому рівні.

6. Рівень бідності – це:

а) сума коштів, яких не вистачає бідному населенню країни в цілому до визначеної межі бідності;

б) питома вага сімей (домогосподарств), у яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим від визначеної межі бідності;

в) відхилення величини доходів або витрат бідних від визначеної межі бідності;

г) вартісний поріг доходу (витрат), нижче якого є неможливим задоволення основних потреб людини.

7. Довгострокова (або хронічна) бідність – це:

а) бідність, що супроводжує людину протягом усього життя і пов'язана зі значними несприятливими умовами існування;

б) бідність декількох поколінь, яка ставить під сумнів ефективність чинної соціальної та політичної системи;

в) результат дії чинників соціального ризику, пов'язаних із несподіваними подіями;

г) бідність, яка має сезонний, але постійно-циклічний характер.

8. Глибина бідності – це:

- а) питома вага сімей (домогосподарств), у яких рівень споживання (доходів) на одну особу є нижчим від визначеного рівня бідності;
- б) відхилення величини доходів або витрат бідних від визначеної межі бідності;
- в) сума коштів, яких в середньому не вистачає одному бідному до визначеного рівня бідності;
- г) рівень доходу, нижче від якого задовільнення основних потреб є неможливим.

Тема 4. Розвиток соціальної сфери в соціальній економіці

Мета – оволодіння методами аналізу стану складових соціальної сфери та інфраструктури.

Основні питання

- 4.1. Соціальна сфера та її складові у вирішенні соціальних проблем.
- 4.2. Планування розвитку соціальної сфери.
- 4.3. Особливості фінансування соціальної сфери.

Ключові слова: соціальна сфера, соціальна інфраструктура, фінансування соціальної сфери.

4.1 Соціальна сфера та її складові у вирішенні соціальних проблем

Соціальна сфера є важливим інтегральним об'єктом соціальної політики та структуроутворювальним чинником усієї господарської системи. Вона відіграє функціональну роль у житті суспільства, тобто в соціальній сфері відбувається відтворення і зміна соціальних зв'язків між людьми, умов і образу життя, можливостей задовільнення соціальних потреб. Від її якісного стану залежить самопочуття, здоров'я, освіта, культура людини, що формує його творчу енергію. Ці чинники стають могутнім прискорювачем економічного зростання і визначальною умовою прогресу людського суспільства [11].

А. Г. Ягодка дає таке визначення *соціальної сфери*: "це сукупність галузей і видів діяльності, підприємств, закладів та установ, які мають забезпечити задовільнення потреб людей у матеріальних благах, послугах, відтворенні роду; створити умови для співіснування і співпраці людей у суспільстві згідно з чинними законами та загальноприйнятими правилами з метою створення мегаполісів, розвитку масових комунікацій, зміцнення держави" [128].

З точки зору Л. Ф. Удотової, *соціальна сфера*: "це сукупність галузей економіки, які у тій чи іншій мірі задіяні у процесі задовільнення потреб людей, а їх працівники отримують відповідні доходи з коштів, виділених суспільством на ці потреби" [121].

Існують і більш широкі визначення соціальної сфери як сукупності соціальних відносин з реалізації багатогранних соціальних інтересів соціальних суб'єктів.

Узагальнюючи існуючі підходи, можна визначити, що **соціальна сфера** є сферою суспільного життя, головною задачею якої – відтворення особистості на основі забезпечення сприятливих матеріальних, суспільних, духовно-етичних умов праці, освіти, охорони здоров'я, зростання матеріального добробуту, які впливають на характер і поведінку людини, об'єднують інтереси різних соціальних груп, суспільства в цілому [11].

Соціальна сфера України перебуває в кризовому стані, який характеризується деградацією соціальної структури суспільства, збідненням населення, низькою якістю життя, виснаженням здоров'я нації, погіршенням репродуктивного потенціалу та генофонду, високим рівнем безробіття, руйнуванням освітнього й інтелектуального потенціалу країни на фоні розвалу систем освіти та підготовки кадрів, витоку кваліфікованих кадрів за кордон тощо [11].

Інтегральним показником продуктивності функціонування соціальної сфери та кожного з її компонентів є **показники демографічного стану суспільства**; передусім це – народжуваність, смертність, тривалість життя, міграція. За останні десять років народжуваність знизилася приблизно в два рази. На противагу народжуваності, смертність у всіх вікових групах стійко зростає. При цьому зросла частка померлих серед працездатного населення, особливо збільшилась смертність чоловіків. Серед причин смертності провідне місце належить серцево-судинним

захворюванням, спричиненим такими соціальними факторами, як матеріальне та побутове неблагополуччя. На другому місті – нещасні випадки, самогубства, вбивства, отруєння алкоголем, що теж свідчить про прогрес неблагополуччя в нашому суспільстві. Слід зазначити, що зростання смертності пов'язане як з проблемами охорони здоров'я, так і з соціальними проблемами суспільства [11].

Зменшуються можливості молодого покоління в отриманні освіти, придбанні професії. Дестабілізація суспільства сприяє зростанню кількостей девіантних проявів: алкоголізму, наркоманії, проституції, жебракування, криміналізації суспільства.

Ще однією проблемою, що спричиняє негативний вплив на розвиток соціальної сфери, є *безробіття*, з яким зустрічається все більше верств населення. Невпорядковані трудові відносини не сприяють ефективному використанню праці та структурній перебудові. До негативних наслідків безробіття відносять: зниження рівня життя сімей, зростання соціального напруження в суспільстві, погіршення соціального самопочуття населення, втрату професійних знань, декваліфікацію робітників тощо [11].

Гострою проблемою також є глибока *диференціація населення за майновою ознакою, надмірна поляризація доходів*.

В умовах бюджетного дефіциту погіршується стан матеріальної бази для навчання школярів і студентів, лікувальної діяльності. У кризовій ситуації перебуває автомобільне та залізничне сполучення, особливо приміське. В останні роки все менше вводиться в експлуатацію нових об'єктів соціально-культурного призначення, значно знизився рівень відвідування населенням закладів культури та мистецтва [11].

Різка погіршення матеріальних умов життя значно послабило здоров'я людей, скоротило середню тривалість життя в Україні (майже на 10 років).

Криза соціальної сфери – це результат і показник невідповідності курсу економічних реформ очікуванням населення. Програми соціальних перетворень мають декларативний характер, недостатньо стиковуючись з фінансовими можливостями держави, а темпи реформування соціальної сфери не пов'язані з реальними доходами населення [11].

Основні пріоритети Уряду в 2016 р. у реформуванні соціальної сфери стосувалися пенсійної реформи, посилення соціального захисту працюючих, запровадження надання адресної соціальної допомоги та децентралізації системи соціальних послуг та їх розвитку на рівні територіальних громад [124].

Структура соціальної сфери за видами діяльності та галузями соціальної інфраструктури показана на рис. 4.1.

Важливою складовою системи соціально-трудових відносин є **діяльність із забезпечення ефективної зайнятості**, яка здійснюється Міністерством соціальної політики, Державною та місцевими службами зайнятості.

За останні роки чисельність населення, зайнятого в сфері як матеріального, так і духовного виробництва, суттєво скоротилася. Помітно збільшилася чисельність незайнятого населення, набула поширення нерегламентована зайнятість. Економіка суспільства зазнає суттєвих збитків від безробіття [124].

Рис. 4.1. Структура соціальної сфери

На ринку праці у 2016 р. продовжувалася тенденція до скорочення кількості офіційно зайнятих і зростання рівня безробіття. Рівень зайнятості населення оцінювався у 56,7 %, що є низьким показником. З них державним соціальним страхуванням було охоплено 66 %. Рівень безробіття

(за методологією МОП) зріс з 9,2 % до 9,4 % (1 691,5 тис.) економічно активного населення, кількість претендентів на одне робоче місце варіювалося від 13 до 19 осіб [124].

З січня 2016 р. з метою легалізації відносин у сфері зайнятості й оплати праці знижено єдиний соціальний внесок для роботодавців до 22 %. Це не призвело до негайних позитивних змін: близько 40% усього ринку праці продовжує перебувати в тіньовому секторі [124].

Аналізуючи механізм функціонування сучасного ринку праці, можна зазначити, що ринкова економіка неспроможна впоратися з рядом економічних і соціальних проблем. Тому необхідне створення механізму функціонування ринку праці з елементами державного та профспілкового втручання.

До дій із забезпечення ефективної зайнятості населення відносять:

підвищення ефективності роботи державної служби зайнятості шляхом запровадження нових методів роботи з роботодавцями та впровадження Єдиної технології обслуговування незайнятого населення;

упровадження гнучких модульних технологій для навчання кадрів на виробництві з метою підвищення якості робочої сили;

розроблення методичних рекомендації щодо визначення потреби у фахівцях з вищою освітою та їх підготовки у вищих навчальних закладах;

удосконалення механізмів надання додаткових гарантій щодо працевлаштування молоді, сприяння створенню мережі молодіжних центрів праці з урахуванням потреб регіонів тощо [11].

Падіння показників рівня життя, глибока диференціація населення за майновою ознакою, збільшення частки знедолених і маргіналізованих верств населення зі збереженням відносно невеликої частки багатих – усе це ознаки катастрофічного зниження рівня реальних доходів населення. Тому вдосконалення **діяльності з формування доходів населення та підвищення рівня їх добробуту**, яка здійснюється Верховною Радою та Кабінетом Міністрів України, Міністерством праці та соціальної політики і державними податковими інспекціями, є вельми актуальною [11].

Рівень заробітної плати в Україні є з найнижчих серед європейських країн (рис. 4.2). Середня номінальна заробітна плата штатного працівника підприємств, установ та організацій у грудні 2017 р. становила 8 777 грн, що у 2,7 раза вище рівня мінімальної заробітної плати (3 200 грн). Порівняно з листопадом розмір середньої номінальної заробітної плати збільшився на 17,4 %, а за останні 12 місяців (відносно грудня 2016 р.) – на 35,5 %.

Індекс реальної заробітної плати у грудні порівняно з листопадом 2017 р. становив 116,2 %, а відносно грудня 2016 р. – 118,9 % [18].

Незважаючи на зростання номінальних доходів домогосподарств, рівень реальних доходів населення України за останні роки суттєво знизився. Лише у I кварталі 2017 р. відбулося його незначне зростання (на 2,4 %), що пов'язане із підвищенням мінімальної заробітної плати. Зменшення реальних доходів домогосподарств України за 2012 – 2016 рр. було спричинене: зростанням інфляції (43 % у 2015 р. проти 25 % у 2014 р.); падінням реального ВВП (різке зниження якого відбулося у 2014 р. – на 181,2 млрд грн, незважаючи на зростання його номінальних показників);

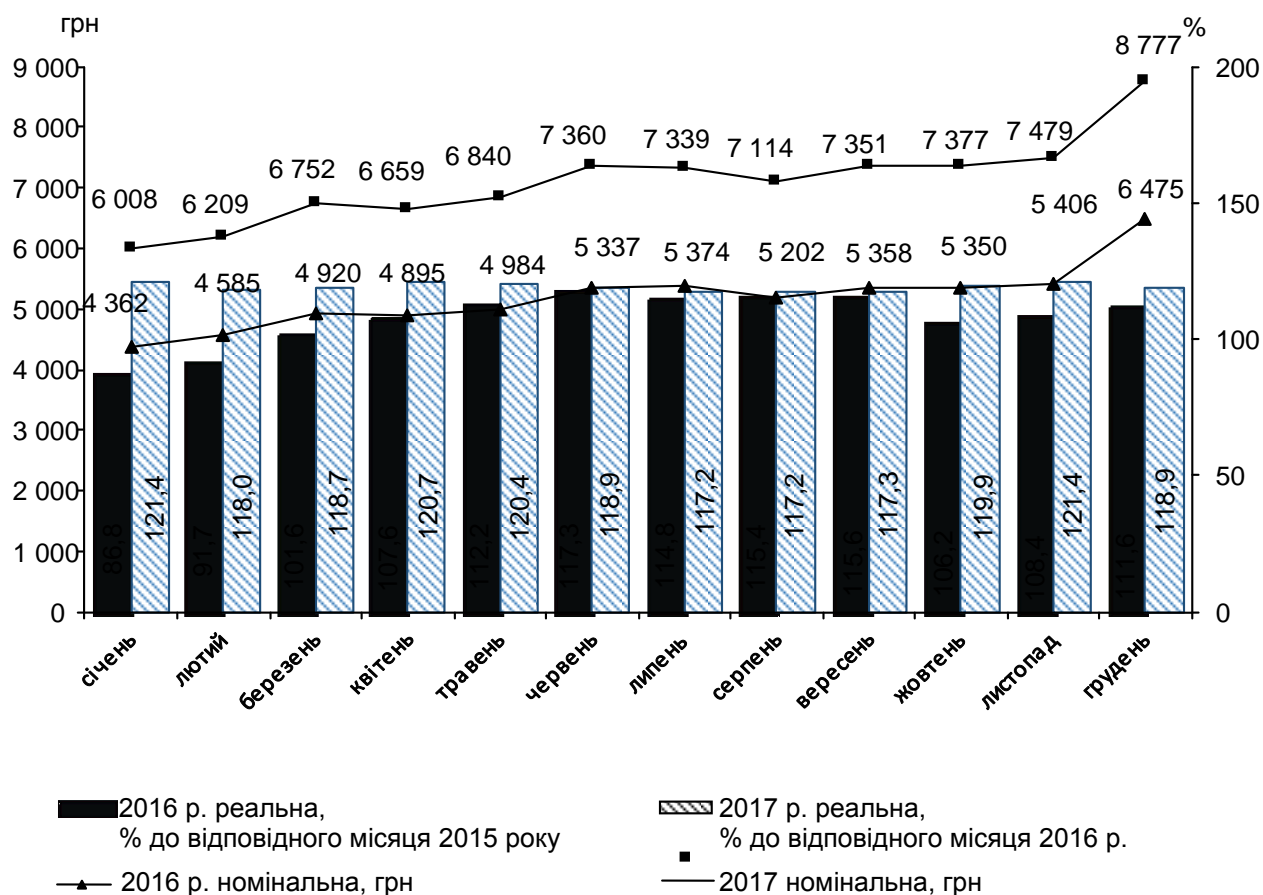

Рис. 4.2. Динаміка середньої заробітної плати у 2016 – 2017 рр. [18]

військовими діями на Сході країни та зростанням чисельності внутрішньо-переміщених осіб (станом на 26.01.2017 р. їх кількість становила 1 641 895 чол.); збільшенням податкового навантаження (військового збору, податку на нерухоме майно, оподаткування пенсій, депозитів,

підвищенням ставки акцизного податку на алкогольні та тютюнові вироби); зростанням безробіття; скороченням чисельності банківських установ та їх банкрутством (із 182 банків залишилося лише 88) тощо. Усе це призвело до зuboжіння значної частини населення [8].

В Україні впродовж останніх років відбувається загострення соціально-економічної ситуації, що призвело до поширення проявів бідності та зростання масштабів нерівності доходів населення. Практично в країні існує лише два класи – дуже багаті та дуже бідні; середній клас суспільства майже відсутній. Проведення економічних реформ, які повинні були наблизити українське суспільство до європейських стандартів, обернулося різким падінням рівня забезпеченості громадян і зменшенням соціальних гарантій. Окрім цього, виникла бідність серед працюючих, (зокрема – працівників освітніх і медичних закладів, державних структур, а також висококваліфікованих спеціалістів), оскільки ця категорія населення не може за допомогою доходів від офіційного місця роботи забезпечити свої первинні потреби. Як наслідок, розвивається тіньовий сектор економіки, поширюється злочинність, відбувається зловживання владою і посадами [11].

За оцінками експертів, доходи 10 % найбагатших українців, з урахуванням тіньових доходів, більше ніж у 40 разів перевищують доходи 10 % найбідніших верств населення. Таку ситуацію фахівці Світового Банку пояснюють неефективністю реформ, наявністю високого рівня корупції в Україні та лобіюванням представниками владних структур власних інтересів задля особистого збагачення. Усе це призвело до поглиблення системної кризи, обумовило виникнення "раптової бідності", появу нових обмежень і ризиків у процесі формування доходів домогосподарств в Україні [8].

Разом з тим, згідно з доповіддю Global Wealth Report (2016 р.), Україна увійшла до трійки лідерів за рівнем зниження добробуту громадян та посідає одне з останніх місць серед сорока європейських країн (середній показник достатку на особу становить 2,700 тис. євро). У відсотковому значенні показники добробуту українців скоротилися на 18,5 %. За оцінкою ООН, 60 % українців живуть за межею бідності; за версією американського ділового видання Bloomberg, Україна в 2017 р. залишається в десятці найбідніших країн [8].

Отже, в економіці України відсутній досконалий механізм перерозподілу доходів у національному масштабі, тоді як у розвинутих країнах

світу політика регулювання доходів населення є важливою складовою управління соціально-економічним розвитком.

До дій зі вдосконалення системи формування доходів відносять:

- посилення відтворювальної, стимуляційної та регуляторної функції заробітної плати;
- посилення державних гарантій в оплаті праці шляхом поетапного наближення розміру мінімальної заробітної плати до величини вартості межі малозабезпеченості;
- створення умов для стимулювання підприємницької та ділової активності;
- удосконалення податкового законодавства з метою зменшення податкового навантаження на фонд оплати праці, та на доходи громадян;
- подальший розвиток механізмів регулювання оплати праці та підвищення ролі колективних договорів та угод на всіх рівнях соціального партнерства тощо [11].

Реалізація соціальної політики стосовно будь-якої категорії громадян неможлива без **здійснення заходів щодо соціального забезпечення та захисту громадян**, які контролюються Верховною Радою, Кабінетом Міністрів України та Міністерством соціальної політики.

Залежно від соціальної мети серед організаційних форм, використовуваних для здійснення цього виду діяльності, виділяють *соціальний захист, соціальну допомогу та соціальну підтримку* [11].

Навіть в умовах значного послаблення соціальної безпеки соціальна допомога з боку держави не може мати загального характеру. Вона повинна бути адресною, мати диференційований характер з урахуванням ступеня захищеності людини, її віку, соціального статку, працездатності та інших чинників.

За формальними ознаками Державний бюджет України у 2016 р. був соціальним. Так, видатки на соціальний захист і соціальне забезпечення було збільшено порівняно з 2015 р: їх частка в загальній системі бюджетних витрат збільшена на 7,47 % (63,31 млрд грн) і становила 23,09 % (проти 15,62 % у 2015 р.). Найбільший обсяг витрат припадає на соціальний захист пенсіонерів, темпи приросту якого – 79,3 % (зростання на 64,08 млрд грн) [124].

На підвищення соцстандартів виділено 4,5 млрд грн; витрати за десять місяців 2016 р. на виплату заробітних плат працівникам бюджетної

сфери, військовослужбовцям зросли на 34 % (на 37 млрд грн), витрати на виплату пенсій збільшено на 64 % (44 млрд грн) [124]. Однак попри це, населення України має вкрай низький рівень добробуту [124].

Прогноз соціального розвитку України на 2017 р. і наступні роки може мати кілька сценаріїв. Головна умова втілення **оптимістичного сценарію** – це успішна реалізація програми економічного зростання за мінімізації негативної дії зовнішніх впливів. Такий сценарій розвитку передбачає поступове зростання ВВП, що сприятиме пошуківленню на ринку праці (у т.ч. зростанню кількості вакансій). Ситуація у сфері зайнятості залежатиме від стабілізації суспільно-політичної ситуації у країні, а також від того, наскільки активно розвиватиметься бізнес і чи вдасться пошуквати інвестиційний клімат. Макроекономічна стабілізація сприятиме відновленню позитивних тенденцій в оплаті праці, комплексному стимулюванню працівників тощо [124].

Невідкладними діями в сфері соціального забезпечення є: реформування пенсійної системи та пенсійного страхування; страхування на випадок безробіття; запровадження медичного страхування та страхування від нещасних випадків на виробництві та профзахворювань; реформування системи соціальної допомоги, розвиток адресної допомоги; соціальна підтримка сім'ї, ветеранів війни та праці, жінок, дітей, молоді; забезпечення інвалідам рівних з іншими громадянами можливостей для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства тощо.

Важливим компонентом соціальної сфери є **соціальна інфраструктура**, яка розглядається як стала сукупність елементів, що створюють умови для задовільнення потреб на рівні, визначеному принципами та можливостями держави та суспільства.

За своєю структурою інфраструктура соціальної сфери є системою галузей народного господарства, які забезпечують ефективність функціонування всіх інститутів соціальної сфери (освіта, охорона здоров'я, житлово-комунальне господарство, торгівля і громадське харчування, екологічний захист населення, культура та мистецтво) [11].

Перша галузь соціальної інфраструктури – освіта. Центральним органом виконавчої влади, який займається питаннями освіти в нашій країні, є Міністерство освіти України [53]. Найголовнішою функцією МОН є формування та реалізація державної політики у сфері освіти та науки. Прерогативою Міністерства у широкому сенсі є також всебічне керування

науковою, науково-технічною та інноваційною діяльністю, трансфер (тобто передавання) технологій; забезпечення державного нагляду за діяльністю і суто навчальних закладів усіх форм власності, і підприємств, установ та організацій, які надають освітні послуги або виступають посередниками у їх наданні. Насправді ж функціонал відомства значно ширший [124].

14 грудня 2016 р. Кабінет Міністрів схвалив Концептуальні засади реформування середньої школи "Нова українська школа". Головна мета реформи – наблизити середню освіту до реальних потреб практичної діяльності та наступних етапів соціалізації молоді, запровадивши саме компетентнісний підхід (набуття вміння застосовувати отримані знання в житті). Водночас, учень звільняється від необхідності механічного засвоєння надмірного обсягу застарілих, занадто теоретичних, несистематизованих знань. Концепція пройшла трирічне громадське обговорення за участі зацікавлених сторін і почала реалізовуватися у 2018 р. [124]. Проектом Закону передбачається, що держава повинна забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в розмірі, не меншому 7 % валового внутрішнього продукту (у попередньому законі про освіту було 10 %) [124]. Основні пункти витрат на освіту: збільшення заробітної плати вчителям; запровадження 12-річної програми для здобуття повної загальної середньої освіти; проходження педагогічними працівниками державної сертифікації; проведення зовнішнього незалежного оцінювання знань випускників по завершенню базової середньої освіти (додатково до вже діючого зовнішнього оцінювання знань по завершенню повної загальної середньої освіти); безкоштовне підвезення до місць навчання і додому дітей, які проживають у сільській місцевості і потребують підвезення; забезпечення гуртожитками учнів загальноосвітніх навчальних закладів, які навчаються не за місцем проживання [124].

7 вересня 2017 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про освіту". Про необхідність прийняття нового закону говорилося давно, оскільки чинний закон був прийнятий ще в 1991р. і, незважаючи на численні зміни та доповнення, багато в чому застарів [124].

Новий Закон містить низку прогресивних нововведень, зокрема: урівнює три форми здобуття освіти – формальну, інформальну та неформальну. Цим забезпечується право вибору для здобувачів освіти;

зменшує бюрократичний контроль над освітнім процесом і збільшує академічні свободи, водночас забезпечуючи більш ефективний та незалежний контроль за якістю освіти;

наближує структуру освіти до європейської;

забезпечує створення національної системи кваліфікацій;

затверджує стандарти освіти на компетентнісній основі в термінах результатів навчання (що має знати, вміти, розуміти випускник певного рівня освіти) тощо [124].

Водночас довіру до безумовно необхідних реформ в освітній сфері знижують періодичні корупційні скандали в системі освіти, звинувачення у плагиаті та протекціонізмі [124].

Друга галузь соціальної інфраструктури – охорона здоров'я.

Важливою умовою прогресивного людського розвитку є діяльність у справі охорони здоров'я, що включає систему заходів, спрямованих на забезпечення збереження і розвитку фізіологічних і психологічних функцій, оптимальної працездатності та соціальної активності людини за максимально біологічно можливою індивідуальною тривалістю життя [11].

Для вирішення питань формування державної політики охорони здоров'я при Верховній Раді України можуть створюватися дорадчі й експертні органи з провідних фахівців у галузі охорони здоров'я та представників громадськості. Кабінет Міністрів України організує розроблення та здійснення комплексних і цільових загальнодержавних програм, забезпечує розвиток мережі закладів охорони здоров'я тощо [1].

Спеціально уповноваженим центральним органом державної виконавчої влади в галузі охорони здоров'я є Міністерство охорони здоров'я України [54], компетенція якого визначається положенням, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

У кризовій економічній ситуації бажання мати безкоштовне, загальнодоступне та висококваліфіковане медичне обслуговування унеможливується. Тому головною метою реформи охорони здоров'я є зміна характеру стосунків між системою охорони здоров'я, суспільством і державою. Треба створити необхідні мотиваційні важелі та включити в систему охорони здоров'я інтереси держави, виробників, окремих громадян [11].

Одним із найбільш перспективних напрямів удосконалення системи охорони здоров'я населення України є становлення і розвиток сімейної і страхової медицини. Основний шлях до цього – запровадження загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування і цільових медичних зборів [11].

Реформа охорони здоров'я. У 2016 р. відбулося подальше зниження фінансування медичної галузі. Загальний відсоток фінансування з урахуванням усіх відомств складає 2,8 % ВВП (у 2015 р. цей показник становив – 3,8 %, у 2013 р. – 4,2 %, у 2012 р. – 4,1 %, у 2011р. – 4,1 %).

За рекомендацією Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), держави мають спрямовувати на охорону здоров'я своїх громадян не менше 5 % ВВП. Витрати на медичне забезпечення однієї особи становлять \$ 80 – 120 (залежно від коливань курсу валют).

За даними Європейського регіонального бюро ВООЗ, сучасний стан здоров'я населення характеризується вкрай високими показниками захворювання і смертності (14,7 випадків на 1 000 населення проти 6,7 – у країнах – членах ЄС), перевищенням кількості померлих над числом живонароджених (на 100 померлих – 69 живонароджених). Україна посіла четверте місце за рівнем смертності, не пов'язаної з війною. Також для України є характерними низький рівень очікуваної тривалості життя (71 рік), відсутність можливості отримувати належну медичну допомогу. На первинному рівні дефіцит кадрів складає 25 %. У рейтингу стану здоров'я громадян різних країн, складеному Агентством Bloomberg у 2013 р., Україна посіла 99 місце серед 145 країн. У 2016 р. Україна не потрапила до рейтингу Bloomberg.

У 2016 р. створено нормативну базу, яка сприяє розробленню нової системи фінансування охорони здоров'я. Зокрема затверджено Концепцію реформи фінансування системи охорони здоров'я України, яка закріплює модель національного солідарного медичного страхування зі 100 відсотковим охопленням громадян. Збори страхових внесків здійснюватимуться через загальну систему оподаткування та накопичуватимуться у державному бюджеті. Страхові виплати за лікування окремої людини не будуть прив'язані до розміру її індивідуальних внесків. Підготовлений пакет нормативних пропозицій передбачає гарантований державою перелік медичних послуг; створення єдиного національного замовника медичних послуг – Національної агенції з фінансування охорони здоров'я; новий механізм оплати медичних послуг (принцип "гроші йдуть за пацієнтом"); посилення ролі громад; надання фінансової та управлінської автономії закладам охорони здоров'я. Усе це дозволить зробити етапний крок до запровадження у 2019 р. нової моделі фінансування охорони здоров'я на принципах медичного страхування [124].

Третя галузь соціальної інфраструктури – житлово-комунальне господарство. Питання житлово-комунального господарства вирішуються Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Система житлового-комунального господарства завжди була досить проблематичною. Право на житло визначено в статті 47 Конституції України. Держава створює умови, за яких кожний

громадянин буде мати можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою і органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону [11].

Історично склалося так, що населення сплачувало приблизно 4 % від вартості комунальних послуг, а 96 % компенсувала держава у вигляді дотацій комунальним підприємствам. Тарифи для промислових споживачів були вищими від тарифів для населення, проте не були обтяжливими та не впливали на конкурентоспроможність продукції [11]. Зростання вартості енергоносіїв до світового рівня та відміна з 1998 р. цінових дотацій з Державного бюджету призвели до зростання тарифів як для промислових, так і для приватних споживачів.

Політика виплат субсидій громадянам і проблеми розрахунків за комунальні послуги. Після встановлення з 1 травня 2016 р. єдиної ціни на газ для всіх категорій споживачів, кількість сімей, які потребуватимуть отримання субсидій на оплату житлово-комунальних послуг в опалювальному сезоні 2016 – 2017 рр., за оцінками Уряду, зросте з 5,5 до 8 – 9 млн. Витрати державного бюджету на виплату субсидій для найбільш уразливих верств населення становлять близько 4 – 6 % загального обсягу видаткових статей. У державному бюджеті 2016 р. витрати на субсидії за комунальні послуги перевищували 40 млрд грн.

Разом з тим, проблема розрахунків і заборгованості населення за спожиті житлово-комунальні послуги продовжує поглиблюватися. За даними Державної служби статистики України, в жовтні 2016 р. населенням країни сплачено за житлово-комунальні послуги 56,9 % нарахованих за цей період сум (3,6 млрд грн). Заборгованість населення з оплати послуг ЖКГ і електроенергії з початку 2016 р. зросла на 3,5 млрд грн, або на 39,3 % (у жовтні заборгованість зросла на 21,3 %, порівняно з кінцем вересня), станом на жовтень 2016 р. досягла 17 млрд грн. Для порівняння: за 2015 р. рівень розрахунків населення за послуги ЖКГ складав 95 % [124]. Така ситуація у багатьох випадках є наслідком неефективності роботи та слабкої комунікації з населенням місцевих органів влади; неадекватної тарифної політики, недовіри населення до політики надання субсидій, величезних втрат від неефективного використання електроенергії, води, тепла, та недостатньої дисципліни оплати [124].

Приватне споживання в середньостроковій перспективі відновлюватиметься, проте процес матиме досить повільні темпи. Суттєве зростання

видатків населення на оплату комунальних послуг унаслідок підвищення адміністративно-регульованих цін і тарифів залишатиметься стримувальним чинником [124].

Напрями реформування житлово-комунального господарства:

формування економічно обґрунтованих тарифів;

захист інтересів споживачів під час переходу комунальних підприємств на режим беззбиткового функціонування;

забезпечення надійної роботи комунальних підприємств з надання споживачам послуг належної якості; забезпечення раціонального планування місцевих бюджетів;

упровадження системи стимулювання відносно збереження ресурсного потенціалу [11].

Четверта галузь соціальної інфраструктури – торгівля та громадське харчування. Важливу роль у динаміці розвитку соціально-економічної сфери відіграють торгівля та громадське харчування, основним завданням яких є задоволення попиту споживачів з високою якістю обслуговування.

Міністерство економічного розвитку та торгівлі України очолює діяльність держави за цим напрямом [51]. Мінекономрозвитку є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, яке забезпечує:

формування та реалізацію державної політики економічного, соціального розвитку та торгівлі; державної промислової політики; державної інвестиційної політики; державної зовнішньоекономічної політики; державної політики у сфері технічного регулювання, стандартизації, метрології та метрологічної діяльності; управління об'єктами державної власності, розвитку підприємництва; державно-приватного партнерства; інтелектуальної власності; туризму та курортів;

формування та реалізацію державної політики у сфері державної статистики, державного матеріального резерву, експортного контролю;

формування державної політики у сфері захисту прав споживачів, державної політики з контролю за цінами, державної регуляторної політики та державної політики з питань ліцензування, дозвільної системи, нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності;

реалізацію державної політики у сфері організації та контролю за виготовленням цінних паперів, документів суворої звітності.

Мінекономрозвитку є уповноваженим органом з питань координації діяльності з реалізації державного оборонного замовлення.

Зниження в останні роки добробуту людей помітно позначилося і на розмірах товарообігу, і на структурі споживання товарів і послуг. У структурі харчування переважають картопля, хліб, молочні продукти й овочі. Погіршилася ситуація з забезпеченістю населення товарами тривалого користування [11].

Низька ефективність торгівлі та громадського харчування за сучасних умов потребують державного втручання і регулювання. Для покращення соціальної інтеграції суспільства доцільним слід вважати формування таких споживчих стандартів, які б співвідносились із середніми доходами.

П'ята галузь соціальної інфраструктури – екологічний захист населення. Діяльність з екологічного захисту й охорони навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів – невід'ємна складова соціальної сфери. Вона спрямована на: збереження безпечного для існування навколишнього середовища; захист життя і здоров'я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища; раціональне використання і відтворення природних ресурсів. В Україні галузь соціальної інфраструктури очолює Міністерство екології та природних ресурсів [50].

Право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище визначено в статті 50 Конституції України. Будь-якому громадянину гарантується право вільного доступу до інформації про стан навколишнього середовища, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її розповсюдження [33]. Це право реалізоване в законах України "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", "Про охорону навколишнього природного середовища" та інших [93, 100].

Екологічний стан України можна охарактеризувати як достатньо складний. Слід зазначити, що проблемам довколишнього середовища не приділяється належної уваги. Забруднене повітря, ушкоджені ліси, отруєні водні артерії є результатом діяльності хімічної, енергетичної, видобувної, металургійної промисловості та виробничих аварій і катастроф.

Тому необхідними слід вважати **дії щодо поліпшення екологічної ситуації**, серед яких:

обґрунтування екологічної політики, яке проводиться державою;
розроблення механізму жорсткого нагляду та контролю за діями підприємств;

визначення показників і критеріїв планування екологічної діяльності; регулярний аналіз і оцінювання досягнутих результатів екологічної діяльності [11].

Шоста галузь соціальної інфраструктури – культура та мистецтво є важливою, оскільки впливає на формування людини як особистості. Статтею 54 Конституції України громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, які виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності [33]. Культурна спадщина оберігається законом. У Комітеті з питань культури та духовності Верховної Ради України триває робота за участю фахівців Міністерства культури України. У процесі розроблення нормативно-правових актів в галузі культури враховуються вимоги відносно їх відповідності нормам і стандартам Ради Європи.

Серед позитивних зрушень у сфері культурної політики потрібно зазначити передусім ухвалення "Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ", розробленої Міністерством культури України. Утім, документ, розроблений урядовими фахівцями із залученням представників громадськості, критикувався за відсутність механізмів реалізації, збереження "галузевого" підходу до культури та слабку увагу до її найбільш сучасних і перспективних напрямів – таких, як культурні індустрії [124].

Варто зауважити такі важливі, хоча й запізнілі рішення, як створення "Українського інституту книги" та Координаційної ради з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя України. Вагомим кроком у напрямі інтеграції українського культурного простору до загальноєвропейського стало утворення Бюро програми ЄС "Креативна Європа" в Україні [124].

Разом з тим, на теперішній час не вдалося запровадити механізм державної підтримки кінематографії.

У рамках практичної роботи органів влади в напрямі культурної інтеграції суспільства здійснювався проект "Український Донбас", надана державна підтримка такій громадській ініціативі, як Всеукраїнська благодійна акція "Потяг Єднання України "Труханівська Січ"" [124].

Очевидно, за теперішніх умов у гуманітарній політиці слід очікувати на продовження процесу декомунізації з переходом на інші рівні, а також виконання положень і заходів, передбачених Указом Президента "Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації

українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері". Актуальною проблемою залишається реінтеграція в український інформаційний і культурний простір переміщених осіб, жителів прифронтових територій, Криму та тимчасово непідконтрольних районів Донецької і Луганської областей [124].

Стосовно загальних реформ соціальної сфери 2016 р., можна зазначити тенденцію до *децентралізації соціальних послуг*. Найбільш поширеною формою забезпечення соціального захисту було, як і раніше, надання певним категоріям населення пільг або грошових форм допомоги. Право на пільги мали близько 20 млн українців (приблизно 40 % населення), що вдвічі перевищує чисельність платників до соціальних фондів (10,5 млн осіб). Урядовий законопроект "Про соціальні послуги" (реєстр. № 3143) забезпечує вдосконалення чинного законодавства в частині адміністрування соціальних послуг, підвищення статусу соціальних працівників, розширення повноважень місцевих органів виконавчої влади, передбачає нову систему адресної допомоги. Разом з тим він потребує доопрацювання (зокрема, уточнення термінології, вимог до постачальників тощо). Загальний розвиток ситуації у соціальній сфері впродовж 2016 р. дає підстави для таких висновків: реформи планувалися і здійснювалися, але, як і в інших сферах, мали несистемний характер; часто органам влади бракувало комплексного стратегічного бачення. Значна частина рішень з подолання кризового стану приймалися за принципом реагування на проблему, а не на упередження. Потреба в комплексному фаховому підході залишається актуальною [124].

Загальний розвиток ситуації у соціальній сфері протягом останніх років показує наступне: реформи планувалися і здійснювалися, але, як і в інших сферах, мали несистемний характер, часто органам влади бракувало комплексного стратегічного бачення. Значна частина рішень з подолання кризового стану приймалися за принципом реагування на проблему, а не на упередження. Потреба в комплексному фаховому підході залишається актуальною [124].

Розглядаючи соціальну інфраструктуру з точки зору відповідності її кількісних і якісних параметрів потребам населення, можна зазначити, що внаслідок існування принципу залишкового виділення коштів на соціальні потреби практично всі її галузі і об'єкти вимагають пріоритетного розвитку.

4.2. Планування розвитку соціальної сфери

Планування соціальної сфери (або соціальне планування) – це один із видів стратегії державного втручання в розв'язання крупних соціальних проблем (соціальне забезпечення, соціальна допомога, соціальна робота, зайнятість, соціальний захист тощо) і їх регулювання з боку інших інститутів. Воно пов'язане з щорічним бюджетним і програмним плануванням. Соціальне планування в країні з будь-яким рівнем розвитку повинно ґрунтуватися на глибоко дослідженій картині бідності, регулярній статистиці про її масштаби, розумінні причин та включати різні засоби розподілу ресурсів для оптимального вирішення кола соціальних проблем [11].

Під **державним соціальним плануванням** розуміють регулятивну функцію держави передусім за допомогою виділення ресурсів з метою конструктивних (рідше нейтралізаційних) соціальних змін. Переважно це процедури планування для розроблення і поетапного здійснення державних соціальних програм [11].

Соціальному плануванню передують **соціальне прогнозування**, а окремі елементи останнього є частиною планування [11].

Сутнісні **характеристиками** соціального планування:

1) орієнтація планування на цілі, що випливають з об'єктивних тенденцій організації суспільного розвитку; передбачення задовільнення поточних і перспективних потреб людей, їх узгодження між собою, вироблення заходів щодо активізації творчої діяльності самої людини та соціальних інститутів суспільства;

2) використання в рамках соціального планування показників ефективності досягнення поставлених цілей (терміни, обсяги, рівні, темпи, пропорції, ступінь досягнення намічених рубежів);

3) детальне розроблення і дослідження засобів досягнення поставлених цілей розвитку у вигляді пільг (обмежень) або створення умов раціонального розвитку об'єкта планування;

4) соціальне планування є безперервним процесом пізнавальної та перетворювальної діяльності [114].

Виділяють такі **рівні** соціального планування:

1) **суспільство**, для якого розробляються перспективні плани вирішення найбільш значущих соціальних проблем, що визначають його життєздатність, цілісність і стійкість;

2) *рівень окремих сфер суспільного життя* (економічної, соціально-політичної і духовної), на якому передбачається вирішення проблем: поліпшення умов і змістовності праці; професійно-кваліфікаційної підготовки; престижності сфер прикладання праці; структури робочого та вільного часу; задовільнення матеріальних і духовних потреб; участі в політичному житті;

3) *на регіональному рівні* планування спрямоване на вирішення соціальних проблем республіки, області (краю) в частині: вирівнювання соціального розвитку в територіальному розрізі; регулювання міграційних потоків; раціонального використання трудових ресурсів; розвитку національних відносин; розподілу та споживання культурних цінностей;

4) для аналізу особливостей планування за *економічними районами* необхідне визначення сутності та специфіки кожного соціального об'єкта (явища або процесу) на певній території, а також уточнення їх відмінності від аналогічних об'єктів на інших територіях;

5) *рівень виробничих організацій* (трудових колективів) передбачає реалізацію спонукання людини до творчої роботи, забезпечення умов для його трудового і повсякденного життя [114].

В. В. Сиченко й О. О. Сиченко детально дослідили **принципи соціального планування** в державній соціальній політиці [109] (рис. 4.3).

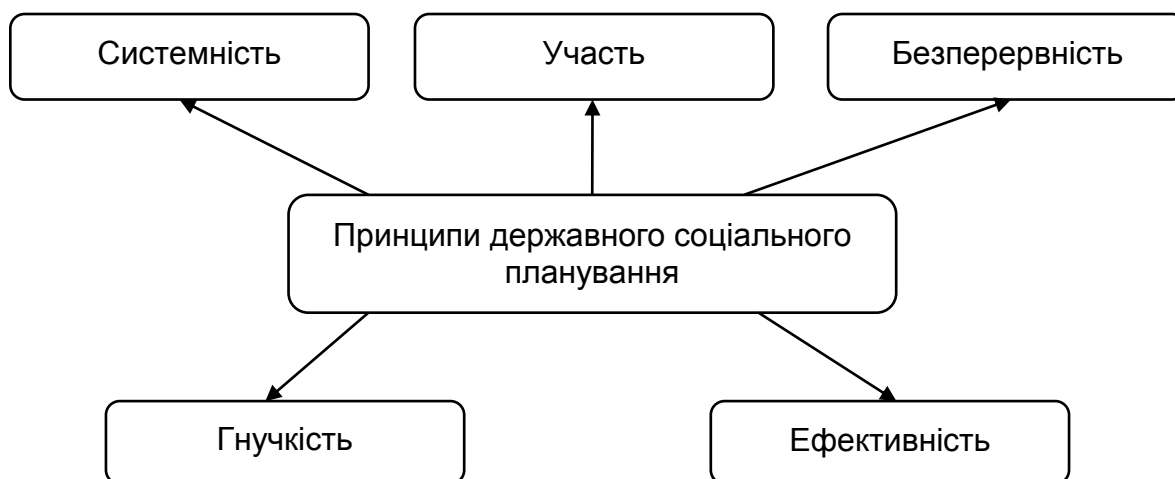

Рис. 4.3. Принципи соціального планування

Принцип системності припускає те, що планування має бути системного характеру. Об'єкт соціального управління – це складна, багаторівнева система, у кожній підсистемі якої здійснюється функція планування [118]. Принцип системності планування реалізується за вертикаллю

шляхом інтеграції та диференціації, а за горизонталлю – через координацію планів структурних одиниць [109].

Принцип участі тісно пов'язаний з принципом системності. Він передбачає, що кожному учаснику соціального проекту слід у тій чи іншій мірі брати участь у плановій діяльності відповідно до своїх можливостей, умінь і знань. Реалізація принципу участі дає такі результати: кожен учасник реалізації соціального проекту в системі державного управління глибше розуміє дію соціального проекту; особиста участь у процесі планування приводить до того, що плани стають особистими планами учасників, які асоціюються з ними та конфлуентно сприймають соціальні проекти; відповідно, реалізація проектів приносить їм особисте задоволення; соціальне планування дає можливість державному службовцю (або будь-якому іншому учаснику, залученому до проекту) розвиватись як особистість [109].

Принцип безперервності полягає в тому, що процес планування має здійснюватися постійно, а розроблені плани безперервно приходити на зміну один одному, перекривати один одного. Це обумовлено невизначеністю зовнішнього та внутрішнього середовища, зміною умов існування. Як наслідок, відбувається коригування планів, змінюються не лише умови, але й уявлення про стан і можливості державного планування в соціальній сфері [109].

Принцип гнучкості пов'язаний із принципом безперервності. Він полягає в наданні планам здатності змінювати свої параметри, тому в планах зазвичай передбачаються резерви. Ці резерви мають бути оптимальними, інакше витрати можуть виявитися настільки високими, що гнучкість плану та пов'язані з нею переваги не окупляться. В цілому принцип гнучкості реалізується у відомому афоризмі: "план – не догма, а керівництво до дії".

Принцип ефективності полягає в тому, що витрати на планування не мають перевищувати ефект від його застосування. Тобто плани потрібно конкретизувати та деталізувати настільки, наскільки це необхідно для державного соціального управління за наявності відповідної планової служби, адже її функціонування так само потребує коштів [109].

Структуру соціального планування слід розглядати в трьох аспектах: часовому, організаційно-структурному та змістовному [109] (рис. 4.4).

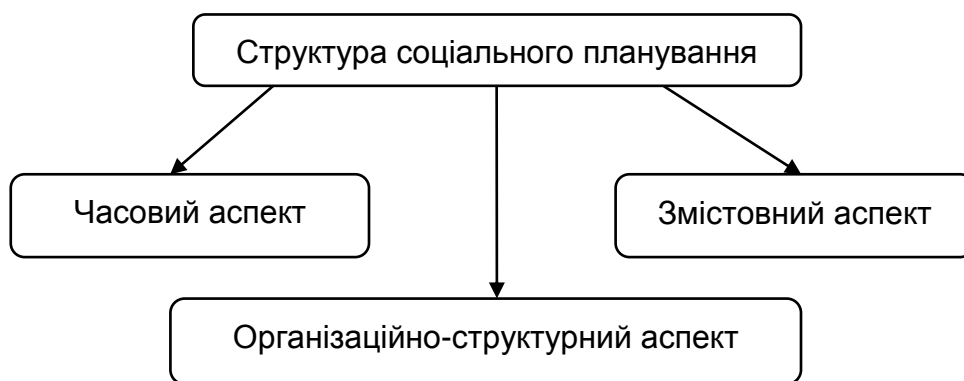

Рис. 4.4. Структура соціального планування

Часовий аспект соціального планування. Один з недоліків сучасної практики планування в державному управлінні соціальною сферою – акцент на поточні завдання.

У результаті перспективна діяльність залишається без належної уваги.

З метою уникнення такого становища – планування необхідно розмежувати на *стратегічне* та *тактичне*, оскільки, незважаючи на взаємодію, ці різновиди планування досить самостійні.

Залежно від охопленого часового відрізка тактичні плани розділяють на три типи: довгострокові, середньострокові, короткострокові [109].

Довгострокове планування зазвичай охоплює тривалі періоди часу – до десяти та більше років.

Середньострокове планування конкретизує орієнтири довгострокових планів. Плани розраховуються на коротший період. До недавнього часу межа середньострокового планування дорівнювала п'яти рокам. Однак у зв'язку з прискоренням розвитку зовнішнього середовища межа середньострокового планування скоротилась, і п'ятирічне планування перейшло в розряд довгострокових.

Короткострокове поточне планування – це розроблення планів на один рік з розбивкою за кварталами, а окремих показників – за місяцями. Іноді деталізація, тобто розбивка за місяцями, відбувається в процесі реалізації планів.

Організаційно-структурний аспект соціального планування. Повнота перерахування різновидів діяльності в даному разі не має значення. Для організації соціального планування в секторі державного управління важливо інше – з'ясувати весь процес планування, розподілити роботи

в просторі та часі. Це можна зробити у вигляді графічного матеріалу. Дуже важливо також розмежувати в часі процеси стратегічного та тактичного планування, адже в іншому випадку невідкладність оперативних рішень починає домінувати над стратегічними проблемами і соціальний проект втрачить орієнтири своєї діяльності.

Змістовний аспект соціального планування. Дуже важливим елементом соціального планування у сфері державного управління є встановлення змістовності робіт із планування. У загальному вигляді, безвідносно до конкретних підрозділів планових служб, можна виокремити такі різновиди планової роботи в соціальній сфері державного управління: систематичний та цільовий аналіз виконання показників соціальних планів у поточному періоді; оцінювання чинників, які впливають на виконання соціальних планів; за необхідності відповідне інформування лінійних керівників (усно або письмово), у регламентованій або вільній формі для прийняття відповідних заходів; підготовка звітів про роботу за минулий період; ведення статистичного та нормативного обліку для забезпечення якісного розроблення планових рішень; розроблення стратегічних і тактичних планів; доведення розроблених планів до виконавців [109].

Для соціальної сфери в Україні використовується переважно тактичне планування індикативного типу, яке не дозволяє на належному рівні здійснювати планування, ставлячи під сумнів можливості ефективного державного управління.

Відсутність стратегічних підходів у плануванні соціальної сфери є одним з недоліків традиційної моделі державного управління, яка є ситуативною та спрямована переважно на розв'язання локальних проблем і прийняття кон'юнктурних рішень. У результаті це призвело до спаду в суспільному виробництві, а запізніле та неадекватне втручання держави в економічну сферу спричинило системну кризу в країні.

Проведене аналітичне дослідження ряду державних стратегічних документів, які в цілому були позитивно оцінені економістами, засвідчує, що сама система стратегічного планування соціально-економічного розвитку має суттєві недоліки. По-перше, вона не охоплює основних елементів економічної структури, по-друге, плани не визначають довгострокової перспективи, а отже, не можуть слугувати керівною основою стратегії розвитку. Безперечно, на державному рівні потрібна нова якість планування соціально-економічного розвитку. Відповідно, постає проблема вдосконалення системи стратегічного планування. Така система має базуватися на принципових підходах і законодавчо упорядкованих державницьких

стратегічних засадах. У системі стратегічного планування необхідно використовувати європейські настанови, прогресивний досвід планування, накопичений у зарубіжних країнах [20].

Як важливий етап соціального планування виділяють розроблення планів дій у справі вирішення складних соціальних проблем. Відмінність соціального від інших видів планування полягає передусім у тому, що в сам процес складання плану та його реалізації на рівних правах з технічним і науковим входить морально-етичний елемент, що включає дію людського чинника.

Методологія соціального планування перебуває під постійним впливом усталених у суспільстві декларованих соціальних цінностей. Тому, на відміну від економічного, методи соціального планування не можуть залишатися постійними зі зміною сутності вирішуваної проблеми [11].

Множинні соціальні проблеми призводять до ситуації, коли через різноманіття соціальних груп, що мають не просто різні, а суперечливі інтереси, в рамках планування не може бути знайдене прийнятне і ефективне рішення. У цьому випадку можливе звернення до методу експертної оцінки. Аналіз альтернативних програм, які проектуються, і всього спектра можливих наслідків їх прийняття досягається на основі застосування таких методів, як теорія дерева рішень, теорія імітаційного моделювання тощо [11].

Особливе місце в плануванні соціальної сфери належить сфері праці, і передусім двом її напрямам: поліпшенню умов праці та поліпшенню якості робочої сили через професійну підготовку і перепідготовку.

Планування соціальної сфери за сучасних умов є необхідним, що пов'язане з розбудовою соціальної інфраструктури як на державному, так і на місцевому рівнях.

4.3. Особливості фінансування соціальної сфери

Головною проблемою для соціальної сфери за сучасних умов є розрив між успадкованими від епохи соціалізму широкими зобов'язаннями держави перед своїми громадянами в галузі надання соціальних послуг і реальним з переходом до ринку обсягом їх *бюджетного фінансування*. Збереження цього розриву призикає цю сферу на подальшу деградацію. Хоч і вдалося зберегти мережу об'єктів охорони здоров'я, освіти, культури, житлово-комунального господарства, слабе фінансування соціальної

сфери відносно навіть мінімальних нормативів знизило якість роботи цих установ, припинило розвиток їх матеріально-технічної бази [11].

Фінансування соціальної сфери за сучасних умов – це діяльність з формування, використання централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, призначених для цілей розширеного соціального відтворення, задоволення соціальних та інших потреб індивіда та суспільства в цілому [11].

Централізована частина фінансових ресурсів у процесі планування підлягає перерозподілу з метою фінансового забезпечення розвитку пріоритетних галузей соціальної сфери, посилення соціальної спрямованості тощо.

До основних джерел фінансування заходів соціальної сфери на всіх рівнях управління відносять державний і регіональні (місцеві) бюджети, а також різні соціальні фонди цільового призначення [11].

Саме *бюджетне фінансування* характеризує міру фінансово-економічної стабільності суспільства, що визначає обсяг державного фінансування системи пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, а також системи соціального захисту. Виконання соціального бюджету безпосередньо впливає на ефективність національної системи соціального захисту і, в свою чергу, вимагає системного підходу до прогнозування соціальних витрат та їх фінансування, адекватного й оперативного реагування на зміну законодавчої бази.

Залучення підприємствами, установами, організаціями соціально-культурного, житлово-комунального, побутового обслуговування, закладами охорони здоров'я та освіти коштів з додаткових джерел фінансування, не заборонених законом, не є підставою для зменшення бюджетного фінансування відповідно до нормативів.

Державний бюджет України складається з загального та спеціального фондів.

Формування засобів **загального фонду** відбувається за рахунок основних надходжень – податків, зборів і відрахувань, установлених законодавством.

Спеціальний фонд утворений, частково податками та зборами, а в основному – власними надходженнями установ і організацій, що знаходяться на бюджетному фінансуванні. Важливою статтею доходу спеціального фонду держбюджету є обов'язкові соціальні платежі: збір на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття, платежі у Фонд соціального захисту інвалідів, надходження у Фонд соціального страхування України [11].

Засоби загального фонду бюджету, передбачені для фінансування соціальних заходів, витрачаються за різними напрямками. Структура витрат на соціальні потреби складається відповідно до законодавства "Про державний бюджет України" [71].

На регіональному рівні основним джерелом коштів для управління соціальною сферою є обласний бюджет.

Значні проблеми в бюджетному фінансуванні викликані як об'єктивними макроекономічними диспропорціями, що залишилися в спадщину від минулої системи господарювання, так і значними недоліками в ході реалізації соціальної політики держави. Такі недоліки викликані переважно непослідовністю і фрагментарністю фінансування соціальної сфери, відсутністю реальних стимулів для переходу до децентралізованого фінансування частини соціальних витрат [11].

Слід зазначити, що ринкова економіка потребує корінної зміни в системі фінансування соціальних потреб. По-новому слід розглядати *роль і функції держави та місцевих органів управління* у вирішенні соціальних проблем, а також зміни, що відбуваються в структурі джерел фінансування. Крім державного сектора, серед *суб'єктів фінансового забезпечення* слід виділити приватний сектор (підприємців і громадян), неурядові організації (включаючи суспільні), місцеві общини, міжнародну грошову та гуманітарну допомогу тощо [11].

Позитивних результатів можна очікувати від діяльності *позабюджетних фінансових організацій*, що спеціалізуються на соціальному захисті населення, – різних *фондів цільового соціального призначення*.

За способом формування коштів фонди можна розподілити на дві групи.

Першу складають фонди, в яких формування коштів відбувається в основному за рахунок обов'язкових відрахувань частини коштів підприємств. До цієї групи відносять державні фонди соціального страхування з різними цільовими напрямками – такі, як Пенсійний фонд, Фонд соціального страхування, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань тощо. Діяльність таких фондів строго регламентована чинним законодавством. Основною метою страхових фондів є компенсація несприятливих наслідків соціальних ризиків.

Друга група фондів представлена фінансовими організаціями, які формуються переважно за рахунок бюджетних коштів, відомчого фінансування, внесків учасників, підприємницької фінансової діяльності та інших

способів. У цю групу входять фонди, спеціалізовані на соціальному захисті окремих верств населення (Фонд соціального захисту інвалідів України, Український фонд сприяння соціальному захисту неповнолітніх, Національний фонд соціального захисту матерів і дітей "Україна – дітям"), а також допоміжні фонди превентивної спрямованості (Український фонд соціальних інвестицій).

Роль неурядових організацій у соціальному житті сучасного суспільства постійно зростає, про це свідчить і проведення спеціальних форумів під час всесвітніх зустрічей, що проводяться під егідою ООН.

Місцеві общини виконують практичну соціальну роботу та теж можуть оказувати фінансову підтримку.

Важливим джерелом соціального фінансування є підприємницька діяльність громадян. Підприємництво, як особлива форма економічної активності, забезпечення самозайнятості частини населення і створення нових робочих місць користується державною підтримкою у всіх промислово розвинених країнах. Відрахування підприємцями коштів у бюджетний і позабюджетні фонди має величезне економічне та соціальне значення насамперед для пенсіонерів, інвалідів і тимчасово непрацюючого дієздатного населення. Підприємництво як таке стало невід'ємною складовою сучасного українського суспільства. Прошарок людей, які займаються бізнесом, є зараз одним із основних джерел забезпечення соціально-економічної активності населення, відрахувань у бюджет, благодійності. Особливість їх діяльності складають тісні стосунки з пересічними громадянами та малозабезпеченими, яких на Україні, за даними соціологічних опитувань, більшість. За значенням підприємство можна вважати одним із головних чинників зниження соціальної напруги між владою та найбільш уразливими верствами населення, відтворення середнього класу та становлення соціальної структури в нових ринкових умовах [11].

Але, незважаючи на зміни в структурі джерел соціального фінансування, появу нових суб'єктів фінансового забезпечення, основу соціальної політики держави складають соціальні трансферти, субсидії на товари та послуги, а також пільги, тобто пасивні дії. Тому вона принципово не здатна вирішувати завдання перерозподілу ресурсів на користь найбільш нужденних верств населення. Отже, вся система фінансування соціальної сфери потребує глибокого реформування.

У формуванні фінансових ресурсів (передусім Державного та місцевого бюджетів) завданням держави та місцевих органів влади є встановлення гарантій забезпечення послугами соціальної сфери. Можуть бути використані гарантії двох видів. Перший вид – *мінімальні гарантії*, спрямовані на забезпечення всього населення життєво важливими послугами соціального призначення. Другий – *гарантії раціонального споживання*, які є орієнтирами у визначенні пріоритетів розвитку соціальної сфери. Можлива така схема їх застосування: у бюджет буде закладена сума фінансових зобов'язань держави перед соціальною сферою, визначена через соціальні мінімальні гарантії на медичну допомогу, освіту, установи культури, соціальну допомогу інвалідам і незаможним, забезпечення житлом певних категорій населення. Ця сума витрат бюджету повинна розглядатися як мінімальна і не скорочуватись. Додатково до неї в бюджеті повинні бути передбачені витрати, які забезпечують наближення рівня матеріальної бази соціальної сфери, та витрати соціального призначення до стандартів раціонального споживання.

Зважаючи на величезну кількість недоліків у функціонуванні державних цільових програм в Україні необхідним постає вивчення кращого світового досвіду вирішення соціальних проблем. Наприклад, у Великій Британії для цього використовують облігації соціального впливу (Social Impact Bond). Облігації соціального впливу були розроблені з метою усунення системних проблем, які привели до бідності та неефективних послуг для найбільш вразливих і маргінальних співтовариств. За своєю сутністю, облігації соціального впливу виступають у ролі державно-приватного партнерства, яке фінансує ефективні соціальні послуги за допомогою контракту, заснованого на певних характеристиках. Облігації соціального впливу дозволяють федеральним, державним і місцевим органам влади вступати в партнерські відносини з постачальниками високопродуктивних послуг за допомогою приватних інвестицій для розвитку, координації або розширення ефективних програм. Якщо після вимірювання і оцінювання, програма дозволяє досягти заздалегідь визначених результатів і показників ефективності, то в результаті платник погашає початкові інвестиції. Однак, якщо програма не досягне очікуваних результатів, платник не сплачує за невиконані показники та результати [26].

Облігації соціального впливу (SIBs) призначені для організації допомоги в реформуванні системи надання державних послуг. SIB спрямовані на поліпшення соціальних результатів послуг, які фінансуються державою шляхом умовного досягнення результатів. Інвестори платять

за проект на самому початку, а потім отримують платежі на основі результатів, досягнутих у рамках проекту. Замість того, щоб зосередитися на входах (наприклад, кількість лікарів) або виходах (наприклад, кількість операцій), SIB засновані на досягненні соціальних "результатів" (наприклад, поліпшення здоров'я). Результати заздалегідь визначували та вимірювали. Облігації соціального впливу набули широкого розповсюдження у багатьох країнах, серед яких: Велика Британія, США, Австралія, Німеччина, Нідерланди, Бельгія, Канада, Португалія, Індія, Швейцарія, Австрія, Ізраїль, Фінляндія, Швеція (табл. 4.1) [26].

Відповідно до табл. 4.1 використання облігацій соціального впливу розпочалося у 2010 р. у Великій Британії, що наглядно свідчить про кількість реалізованих програм – 14 і масштабність охоплення населення – 44 094 осіб. Найбільше фінансування програм було закладено у США – 118,1 млн дол.

Основними галузями фінансування програм є: молодь, здоров'я та соціальна підтримка, безробіття, забезпечення житлом, соціальне підприємництво, кримінальне судочинство, фінансова підтримка, міжнародний розвиток. Визначена галузевість є приблизною, оскільки більш детально досягнення конкретних цілей прописано у кожній окремо взятій програмі.

Таблиця 4.1

**Використання облігацій соціального впливу у країнах
за 09.2010 – 06.2016 р.**

Країни	Кількість програм, шт.	Залучений капітал, млн дол.	Охоплення населення, осіб	Галузь програм
1	2	3	4	5
Велика Британія	14	57,4	44 094	Молодь, здоров'я та соціальна підтримка, безробіття, забезпечення житлом, соціальне підприємництво, кримінальне судочинство, фінансова підтримка
США	10	118,1	18 072	Молодь, здоров'я та соціальна підтримка, безробіття, забезпечення житлом, соціальне підприємництво, кримінальне судочинство, фінансова підтримка

1	2	3	4	5
Австралія	2	16	1 100	Здоров'я та соціальна підтримка, забезпечення житлом
Німеччина	1	0,3	100	Молодь, безробіття
Нідерланди	5	8,7	1 852	Молодь, безробіття, соціальне підприємництво, фінансова підтримка
Бельгія	1	0,3	180	Молодь, безробіття
Канада	1	0,9	22	Забезпечення житлом
Португалія	1	0,1	65	Молодь, фінансова підтримка
Амазонські дощові ліси (група країн)	1	0,1	100	Міжнародний розвиток
Індія	1	0,3	15 000	Молодь
Швейцарія	1	0,3	120	Безробіття
Австрія	1	1,1	75	Соціальна підтримка, соціальне підприємництво, фінансова підтримка
Ізраїль	2	7,6	2 850	Молодь, здоров'я та соціальна підтримка
Фінляндія	1	0,7	1 300	Фінансова підтримка
Швеція	1	1,2	60	Молодь, здоров'я та соціальна підтримка
Усього	43	213,1	84 990	

Для України запровадження облігацій соціального впливу надало б можливість не тільки збільшити ефективність програм, а й поліпшити їх якість. Тобто бажаний результат має бути як кількісний, так і якісний. Водночас Уряд зможе нівелювати ризики фінансування програм, запровадуює механізм ринкового інноваційного фінансування [26].

Міжнародний досвід фінансування соціальної сфери в умовах світової економічної кризи

Антикризові заходи у сфері соціального захисту, спрямовані на збільшення обсягів допомоги та охоплення населення соціальними програмами, реалізовані в країнах із високим, середнім і низьким рівнями доходів та відрізняються за дієвістю і обсягами фінансування.

У країнах, де населення широко охоплене соціальним захистом, такі заходи матимуть значний ефект завдяки не лише підвищенню рівня особистих доходів отримувачів, а і стимулюванню сукупного попиту. Водночас там, де ним охоплено невеликі групи працівників легального сектора економіки, антикризові заходи можуть стати дієвими щодо захисту останніх, але малоефективними щодо сукупного попиту [105].

Уряди багатьох країн у відповідь на світову економічну кризу розширили охоплення населення соціальним захистом і збільшили відповідну допомогу. Проте деякі, прагнучи консолідувати державні витрати та зменшити дефіцит держбюджету, оголосили про скорочення або замороження соціальних виплат і допомоги. Так, Ірландія на 50 % знизила допомогу з безробіття для претендентів, молодших 20 років, запровадила пенсійний податок у розмірі 1 % для всіх найманих працівників та оголосила про заморожування соціальних виплат як мінімум на два роки. В Угорщині скасовано тринадцяту пенсію і тринадцяту заробітну плату, скорочено термін оплачуваної відпустки з догляду за дитиною, а майбутні підвищення пенсій індексуватимуться відповідно до зростання ВВП та інфляції, а не заробітної плати й інфляції. Латвія скорочує програми допомоги з безробіття, яка зменшуватиметься швидше, ніж передбачалося. Крім того, пенсії працюючим пенсіонерам знижені на 70 %; сімейна допомога – на 10 %; передпенсійна допомога – з 80 % повної пенсії до 50 %; пенсії за віком і вислугою років – у цілому на 10 %; допомога на дітей для працюючих батьків – на 50 %; кількість медичних установ скорочена вдвічі. Зменшення, таким чином, державних витрат за умов кризи допомогло цим країнам скоротити дефіцит бюджету [105].

У багатьох країнах використовуються розподільчі можливості інститутів соціального забезпечення з метою пом'якшення наслідків зростання безробіття, зниження доходів, що перерозподіляються, та рівня бідності. Такі заходи впроваджуються з міркувань, що система соціального забезпечення (крім стимулювання сукупного попиту та створення робочих місць) здатна підтримувати необхідний рівень індивідуальних і суспільних доходів. Криза та вжиті у відповідь на неї політичні й економічні заходи засвідчили, що система соціального забезпечення відіграє важливу роль у досягненні національних соціальних і макроекономічних завдань [105].

Зазначене дає підстави для таких висновків:

1) системи соціального забезпечення показали себе як важливий компонент антикризових стратегій, сприяли оздоровленню економіки за рахунок стимулювання сукупного попиту, гарантуючи соціальну згуртованість і надаючи достатній рівень захисту вразливим верствам населення;

2) заходи у сфері соціального захисту мають супроводжуватись активною політикою на ринку праці, яка не призводить до довгострокової залежності громадян від соціальних допомог;

3) державні системи соціального забезпечення та приватні пенсійні схеми не повинні наражати на ризик громадян на фінансовому ринку;

4) обов'язок держави щодо надання адекватного соціального забезпечення не може бути перекладений на приватний сектор;

5) рішення у сфері соціального забезпечення мають прийматися на довгострокову перспективу, що забезпечить фінансову стійкість відповідних програм;

6) органи соціального захисту повинні застосовувати комплексний підхід до управління ризиками;

7) ключова роль у забезпеченні вразливих верств населення та загального базового соціального захисту належить державі [105].

За розрахунками Єврокомісії, до 2060 р. очікувана тривалість життя в ЄС збільшиться, а народжуваність зменшиться, що призведе до зміни співвідношення економічно активного та неактивного населення з 2,7:1,4 до 1:1. Таким чином, працюючому населенню доведеться утримувати неактивне населення та оплачувати його соціальний захист, обсяг якого значно збільшиться. Крім того, внаслідок старіння населення зросте кількість людей із хронічними захворюваннями, котрі потребуватимуть соціальних послуг із тривалого догляду, вартість яких також підвищиться. Згідно з цими прогнозами, до 2060 р. загальні витрати на соціальний захист у країнах Євросоюзу збільшаться на 4,7 % ВВП [105].

Хоча в Україні загальний обсяг видатків у сфері соціального захисту та соціального забезпечення доволі значний навіть порівняно з розвинутими європейськими країнами, якість послуг та ефективність заходів соціального захисту залишаються невисокими, а соціальні потреби найвразливіших категорій населення не задовольняються належним чином [96]. Отже, комплексне соціальне забезпечення потребує чималих бюджетних коштів.

Реалізація завдань модернізації фінансового забезпечення соціального захисту населення є пріоритетним напрямом державної політики в соціальній сфері з огляду на складність і невідкладність проблем, що потребують розв'язання. Критеріями досягнення соціального результату такої модернізації є: поліпшення добробуту населення, якості та доступності соціальних послуг; розвиток людського капіталу; забезпечення дотримання принципів соціальної справедливості та соціальної захищеності. А стабільне фінансування соціальних галузей повинно виступати як пріоритетний напрям державної політики.

Література: [8, 11 – 13, 18, 20, 26, 51 – 54, 109, 114, 121, 124].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Яке значення має соціальна сфера у житті кожного громадянина?
2. Яким чином можливо охарактеризувати взаємовідносини та взаємозв'язки між видами діяльності соціальної сфери та галузями соціальної інфраструктури?
3. Які найбільш суттєві реформи відбуваються зараз у соціальній сфері України? Які, на ваш погляд, їх подальші перспективи?
4. Поясніть основні принципи соціального планування. Яким чином вони реалізуються з теоретичної та практичної точки зору?
5. Сформулюйте особливості фінансування соціальної сфери України на сучасному етапі та найбільш проблемні питання. Які можливі шляхи вирішення існуючих проблем?
6. Сформулюйте основні тенденції розвитку соціальної сфери для України, які будуть відбуватися, з вашої точки зору, у короткостроковому та довгостроковому періодах.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте соціальну сферу.
2. Визначте складові соціальної інфраструктури, їх особливості.
3. Охарактеризуйте вид діяльності із забезпечення ефективної зайнятості населення.

4. Охарактеризуйте вид діяльності із формування доходів громадян та рівня їх добробуту.
5. Охарактеризуйте вид діяльності із соціального забезпечення і захисту громадян.
6. Наведіть особливості такої галузі соціальної інфраструктури, як освіта.
7. Наведіть особливості такої галузі соціальної інфраструктури, як охорона здоров'я.
8. Наведіть особливості такої галузі соціальної інфраструктури, як розвиток торгівлі, громадського харчування.
9. Наведіть особливості такої галузі соціальної інфраструктури, як житлово-комунальне господарство.
10. Наведіть особливості такої галузі соціальної інфраструктури, як екологічний захист громадян.
11. Наведіть особливості такої галузі соціальної інфраструктури, як культура та мистецтво.
12. Охарактеризуйте поняття та методологію планування розвитку соціальної сфери.
13. Охарактеризуйте систему фінансування соціальної сфери та її сучасні проблеми.
14. Охарактеризуйте державний бюджет, його складові.
15. Охарактеризуйте підприємництво як джерело фінансування соціальної сфери.

Тестові завдання

1. Соціальна сфера є:

- а) суб'єктом соціальної політики;
- б) інструментом соціальної політики;
- в) об'єктом соціальної політики;
- г) методом соціальної політики.

2. Структура соціальної сфери – це:

- а) сукупність галузей соціальної інфраструктури;
- б) сукупність видів діяльності соціальної сфери;

- в) сукупність показників соціальної сфери;
- г) сукупність проблем соціальної сфери.

3. Розроблення стратегії розвитку та форматів вітчизняної освіти, інших стратегічних документів, відповідних державних цільових програм, участь у їх реалізації та надання методичних рекомендацій з неухильним збереженням та захистом національних інтересів входить до повноважень:

- а) Міністерства екології та природних ресурсів України;
- б) Міністерства економічного розвитку та торгівлі України;
- в) Міністерства культури України;
- г) Міністерства освіти і науки України;
- д) Міністерства охорони здоров'я України;
- е) Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

4. Забезпечення формування та реалізація державної політики у сферах культури та мистецтв, охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, державної мовної політики, міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин входить до повноважень:

- а) Міністерства екології та природних ресурсів України;
- б) Міністерства економічного розвитку та торгівлі України;
- в) Міністерства культури України;
- г) Міністерства освіти і науки України;
- д) Міністерства охорони здоров'я України;
- е) Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

5. Державний бюджет України складається з:

- а) молодіжного фонду;
- б) спеціального фонду;
- в) наукового фонду;
- г) загального фонду.

Змістовий модуль 2

Система соціального захисту населення в соціальній економіці

Тема 5. Соціальний захист населення та його категорій

Мета – аналіз теоретичних засад соціального захисту як системи; визначення найбільш вразливих верств населення в Україні та аналіз напрямів їх соціального захисту.

Основні питання

5.1. Соціальний захист як система. Принципи побудови системи соціального захисту в соціальній економіці.

5.2. Соціальний захист найбільш вразливих верств населення.

5.3. Пріоритетні напрями вдосконалення форм захисту соціально вразливих верств населення.

Ключові слова: система соціального захисту, соціально вразливі верстви населення, соціальна допомога, соціальне страхування, соціальна справедливість, сім'я, інваліди, молодь, внутрішньопереміщені особи, бездомні, засуджені.

5.1. Соціальний захист як система.

Принципи побудови системи соціального захисту в соціальній економіці

У різні історичні епохи, починаючи з дохристиянських часів, серед людей завжди були як такі, хто потребував соціального захисту, так і готові прийти на допомогу іншим. Людині як особистості у тій чи іншій мірі властиві добродійність, благодійництво, солідарність із чужим горем, гуманізм, співчуття. Розвиток сімейних і суспільних відносин розширював можливості для цих благородних проявів душі [113].

З часом спорадично почали діяти програми соціальної допомоги нужденним членам громад, які не мали достатнього доходу для забезпечення мінімального рівня споживання. Церковні общини, добродійні організації та місцеві уряди у пошуках способів допомогти людям, які потрапили в скрутне становище, започаткували програми "останньої надії".

З року в рік діяльність цих організацій розгорталась, щедрішими ставали винагороди та допомоги, але все ж залишалися недостатніми. Тавро бідності та злиднів уже давно лягло на значну частину людства. Першими "бідняцькими" законами слід вважати "Ордонанс про робітників і слуг" (1349 р.) і "Закон про бідних" (1601 р.), прийняті в Англії. Згідно з цими законами, відповідальність за допомогу бідним покладалася на місцеву владу чи церковні парафії. Такі ж закони поширилися в усій Європі, а згодом і в Новому Світі. Біднота отримувала певну допомогу, здебільшого харчами та одягом. Невдовзі з'явилися шпиталі, притулки та робітні будинки для бідних. Фінансувалися видатки на соціальні потреби (як правило, з державних і муніципальних фондів), згодом до них долучилися пожертви релігійно-національних організацій і приватних осіб.

З часом ці програми, окрім бідних, почали охоплювати й інші категорії населення: непрацездатних осіб, людей похилого віку, вдів, інвалідів. Набули чинності державні допомоги робітникам, які зазнали каліцтва та травм. Не забували й про сім'ї, що втратили годувальників і сиріт. Це вже був новий тип соціальних програм, які забезпечували компенсацію прибутку та медичну реабілітацію. Першість у наданні цього типу допомог посіла Німеччина (1838 р.). Фінансувалися подібні програми з відрахувань працедавців, а розміри цих відрахувань залежали від ступеня ризику травмування чи каліцтва у відповідній галузі. Британський закон 1848 р. долучив до цієї системи не тільки працедавців, а і приватні страхові компанії.

У міру зростання соціальної ролі підприємств держава, розширила права трудових колективів у використанні соціальних фондів підприємств. У 70 – 80-х рр. ХХ ст. були збільшені розміри цих фондів, встановлений порядок відрахувань в них і їх використання. З соціальних фондів працівникам надавались пільгові послуги, допомога особам з низькими доходами, а також одноразова допомога в особливих випадках.

Сьогодні в Україні формується нова система соціального захисту відповідно до особливостей соціального та економічного розвитку, підґрунтям і базисом якої виступають нормативно-правові акти в сфері соціального захисту.

Відповідно до ст. 3 Конституції України "Права та свободи людини та їх гарантії визначають спрямованість держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави" [33].

Стаття 46 Конституції України закріплює основні положення щодо права громадян на соціальний захист. Це право базується на загальних засадах діяльності соціальної держави, у якій "людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються ... найвищою соціальною цінністю" [33].

Право на соціальний захист громадян включає в себе "право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законом". Право на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням. Джерелами коштів для здійснення соціальних виплат є страхові внески громадян, підприємств, установ і організацій, а також асигнування з державного та місцевих бюджетів. Право на соціальний захист гарантується також створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними [33].

Важливим є проголошення у Конституції України положення, за яким "Пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом" [33]. Цю норму почерпнуто із міжнародно-правових актів, у яких бере участь наша держава.

У ст. 48 Конституції України зазначено, що кожен має право на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї, що передбачає достатнє харчування, одяг, житло [33]. Усього цього людина, всі члени її сім'ї повинні досягати завдяки своїй трудовій діяльності. Але за певних обставин (у разі настання соціальних ризиків), коли людина не може себе забезпечити, надавати допомогу зобов'язується держава. Критерієм надання матеріальної допомоги, здійснення різноманітного за формами соціального захисту в умовах кризового стану економіки є офіційно встановлена межа малозабезпеченості.

Право на охорону здоров'я (ст. 49) органічно пов'язане з правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50) [33]. Як перше, так і друге спрямовані на захист найбільш цінного, що є у людини – її здоров'я та самого життя. Право на охорону здоров'я держава забезпечує створенням мережі лікувальних закладів, вжиттям заходів щодо запобігання захворюванням. Медичне обслуговування у державних і комунальних закладах охорони здоров'я здійснюється безкоштовно. Важливе значення

для охорони здоров'я населення і запобігання захворюванням має розвиток різних форм медичного страхування. Здійснення конституційного права на охорону здоров'я передбачає заборону приховувати від населення факти, що становлять загрозу для здоров'я.

У ст. 52 Конституції України проголошуються права дитини [33]. Основні її положення зводяться до закріплення рівноправності дітей незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Зазначається, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Держава піклується про дітей-сиріт (утримує та виховує їх), а також про дітей, позбавлених батьківського піклування, заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Таким чином, у другому розділі Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" передбачено широке коло прав у сфері соціального захисту, перелік яких, проте, не є вичерпним [33]. Що важливо, ці права є невідчужуваними та непорушними. Жодна людина не може бути позбавлена своїх прав ні державним актом, ні будь-чиєю волею – незалежно від того, чи це воля однієї людини, чи групи людей, чи навіть більшості народу; і сама людина також не може їх комусь передати чи скасувати своїм власним бажанням. Непорушність цих прав означає, що вони не можуть бути скасовані; з прийняттям нових або внесенням змін до чинних законів, не допускається звуження змісту й обсягу задекларованих прав і свобод (ст. 22 Конституції України) [33].

До конституційних законів належать акти, ухвалені передусім на виконання положень ст. 46 Конституції України [33]. Це закони "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні", "Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування", "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" [33, 74, 78, 92].

Серед найважливіших законів конституційного плану, які безпосередньо стосуються соціального захисту, є акти, що регулюють відносини загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Базовим Законом тут безперечно вважаються Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 року. Це конституційний Закон, прийнятий відповідно до положень ст. 46 Конституції України, яка визначає соціальне страхування як одну з гарантій права громадян на соціальний захист [33].

Для забезпечення соціального захисту окремих категорій населення в Україні ухвалено спеціальні закони, якими визначено додаткові гарантії громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, інвалідам, ветеранам війни та праці, а також тим громадянам нашої держави, які стали жертвами політичних репресій.

Згідно із чинним законодавством, **соціальний захист** – це система державних гарантій щодо забезпечення прав громадян на соціальну допомогу та підтримку у зв'язку з постійною чи тимчасовою втратою працездатності, хворобою, безробіттям і в інших випадках, передбачених законодавством.

Метою соціального захисту є:

забезпечення рівня життя непрацездатних громадян, не нижчого від прожиткового мінімуму, встановленого державою;

попередження соціальної напруженості в суспільстві, яка може бути зумовлена майновою, расовою, культурною, релігійною чи соціальною нерівністю.

Люди, їхнє життя та здоров'я потребують захисту у загрозованих ситуаціях будь-якого походження, не обов'язково спричинених функціонуванням соціального середовища. Це можуть бути: різні природні, екологічні чи техногенні катастрофи; війни, військові конфлікти та тероризм (гуманітарні катастрофи), які позначаються на розвитку населення регіону чи суспільства у цілому; явища, пов'язані з природним станом самої людини – старість і невідворотна немічність. Захист людини від цих поза соціальних загроз називають *гуманітарним* [45, с. 108].

Об'єктами соціального захисту є соціальні групи, які потребують соціального захисту. В Україні до них належать: сім'ї з дітьми та малозабезпечені сім'ї, інваліди, люди похилого віку, молодь, жінки, внутрішньо переміщені особи, бездомні, засуджені.

Система соціального захисту містить три складові (рис. 5.1): соціальну допомогу; соціальне страхування; соціальну справедливість.

Надання **соціальної допомоги** означає підвищення рівня споживання економічно слабких сімей за рахунок зниження рівня споживання економічно сильніших сімей з метою пом'якшення бідності перших. Бідніші родини будуть *бенефіціантами*, а багатші – *вкладниками* (донорами) коштів.

Соціальне страхування передбачає захист громадян від подій, які властиві суспільству загалом і не зовсім передбачувані для окремої особи. Це може бути як тривалість людського життя, так і бідність, хвороба, каліцтво тощо.

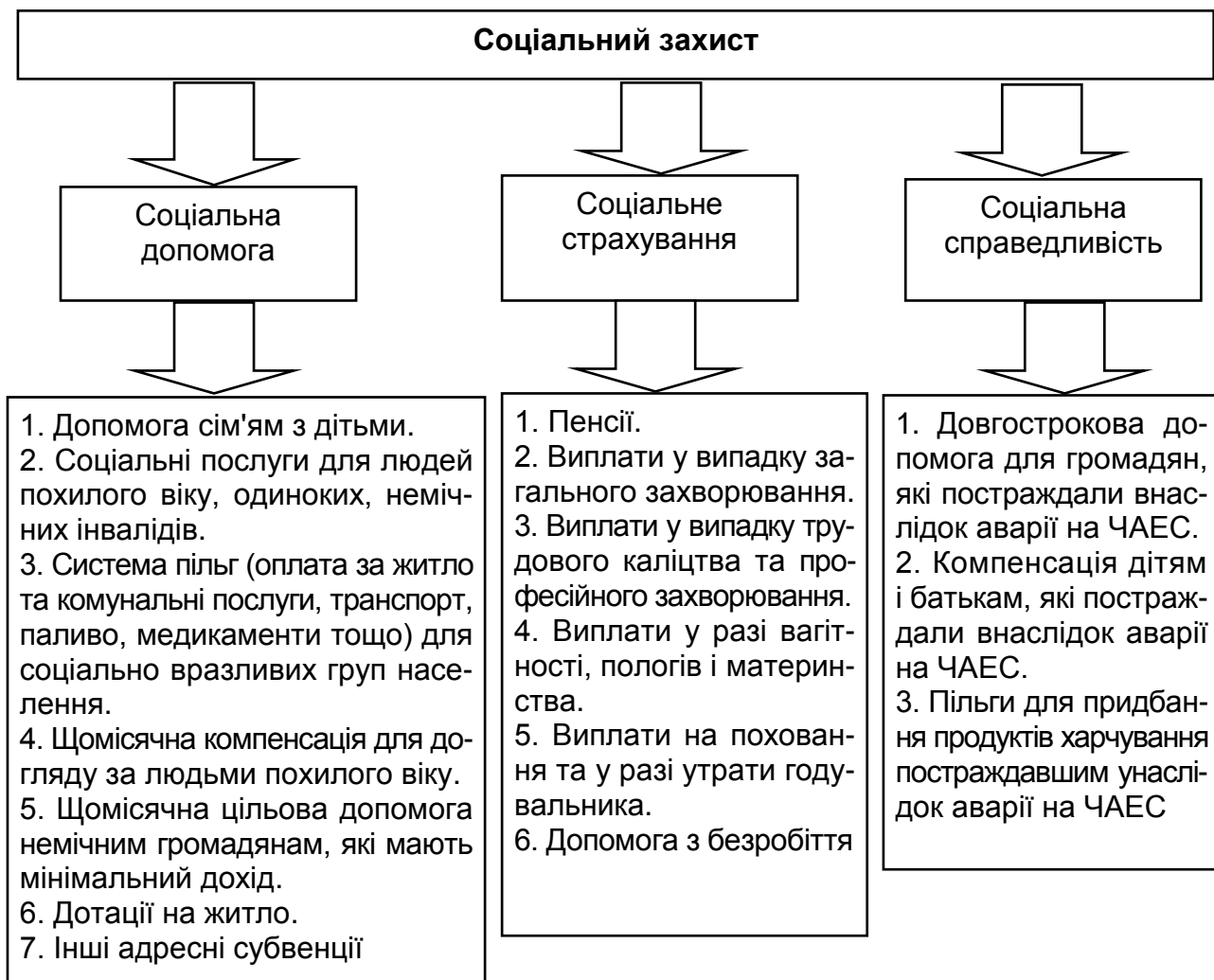

Рис. 5.1. Складові системи соціального захисту в Україні

Страхові виплати щільно пов'язані зі страховими внесками. Програми соціального страхування можуть допомагати членам суспільства уникнути бідності з настанням певної страхової події.

Соціальна справедливість означає компенсацію (матеріальну чи іншу) особам за настанням непередбачуваних подій (наприклад, природних і техногенних катастроф). У цих випадках пом'якшення бідності не обов'язково є кінцевою метою, а зв'язок "внески – виплати" відсутні.

Окрім класичних складових (соціальної допомоги, соціального страхування та соціальної справедливості), сучасні системи соціального захисту охоплюють: захист прав дитини; ранню імунізацію; сприяння освіті та підвищенню кваліфікації населення; соціальну роботу в неблагополучних сім'ях і з обслуговування самотніх літніх і непрацевдатних громадян; соціальне обслуговування дітей-інвалідів; активну політику на ринку праці; гендерну політику; підготовку кадрів соціальних працівників тощо.

Соціальний захист є одним із компонентів соціальної політики, у яку, крім соціального захисту населення, входять сфера праці та заробітної плати, соціальне забезпечення, соціальна робота та ін.

Соціальний захист на певних етапах розбудови незалежної держави, в період економічної кризи, падіння виробництва та зменшення валового внутрішнього продукту, коли погіршуються рівень і умови життя народу, приймає форму *соціального забезпечення*. Сьогодні тільки соціальний захист забезпечує виживання людей у складних умовах економічної кризи, значного падіння валового внутрішнього продукту та виробництва. Складність економічної ситуації обумовлює низький рівень соціального захисту населення – пенсії не перевищують 30 – 35 % розміру середньої заробітної плати [37].

Методологічні принципи є необхідною умовою не тільки формування бази соціальних нормативів, але і чинником гарантованості, збалансованості соціальних прав, можливостей і потреб їх задовільнення для населення України (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Принципи побудови системи соціального захисту населення [64]

У роботі [64] реформування соціального захисту в Україні пропонується здійснювати на принципах формування системи *соціальних гарантій* на основі соціальних нормативів; гарантовано виконання законодавчо закріплених соціальних гарантій, прав і свобод; ресурсного забезпечення; забезпечення адресності та диференційованого підходу, гнучкості та динамізму, соціального партнерства, інформаційної відкритості.

Найважливішим принципом соціального захисту є охоплення всіх соціальних груп. У будь-якій країні завжди є найвразливіші соціальні групи, які потребують підвищеної уваги з боку суспільства та держави.

5.2. Соціальний захист найбільш вразливих верств населення

Соціально вразливі верстви населення – це індивіди або соціальні групи, що мають більшу за інших ймовірність зазнати соціальних збитків від дії економічних, екологічних, техногенних та інших чинників сучасного життя.

Зупинимося детальніше на основних соціальних групах в Україні, які потребують забезпечення їх соціальним захистом.

5.2.1. Державна допомога сім'ям з дітьми та малозабезпеченим сім'ям

Сім'я – заснована на шлюбі та/або кровній спорідненості мала група, члени якої об'єднані спільним проживанням і веденням домашнього господарства, емоційним зв'язком, взаємними обов'язками стосовно один до одного. Це найсильніше джерело емоційних реакцій, що забезпечує людині в сприятливому випадку підтримку, розуміння, рекреацію.

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на липень 2016 р., загальна кількість сімей в Україні складала 16,9 млн. З них з дітьми налічувалось 6,4 млн родин, що на 11 тис. менше за попередній рік. Серед них сімей з однією дитиною нараховано 76 % від загальної кількості домогосподарств, з трьома дітьми – 2,4 %, а з чотирма і більше – всього 0,3 і 0,1 %, відповідно. Загальна кількість багатодітних сімей становила 278 тис. У них виховується близько 941 тис. дітей. У 2016 р. багатодітних сімей було зареєстровано майже на 30 тис. менше, в них налічувалось 850 тис. дітей. Ситуація з попередніми роками свідчить про тенденцію збільшення родин, які виховують більше трьох дітей [18]. Проте, за даними Держкомстату, кількість сімей без дітей постійно збільшується. Якщо в 1990-х рр. їх налічувалось 55,8 %, то вже в 2010 р. їх стало 62,2 % [18].

Більшість сімей з дітьми є *повними*, однак в Україні також значна кількість *неповних* сімей, в яких відсутній один з батьків. Серед загальної кількості розлучень 41,6 % припадає на шлюби без дітей, шлюби з однією дитиною становлять 45,7 %, решта мають більше одної дитини. Останнім часом означилася тенденція щодо збільшення кількості розлучень у шлюбах, де є спільні діти (58,4 %), що свідчить про те, що діти перестали бути стримувальним чинником у збереженні шлюбу. Значення абсолютних показників цієї категорії також збільшується. Крім розлучень, до основних причин появи неповних сімей можна віднести: вдівство, народження дитини в фактичному шлюбі.

Ще одним типом сімей є *молоді сім'ї*. Молодими вважаються сім'ї в перші три роки шлюбу. У таких сім'ях виникають певні проблеми. Якщо в шлюб вступають у ранньому віці, така сім'я економічно залежить від батьків, мешкає на площі батьків або орендує житло, народження дітей вимагає додаткових коштів; виникає проблема заробітку у зв'язку з безробіттям; адаптація молодих, збої у відносинах, – усе це часто призводить до розлучення.

Літні родини. Оскільки в Україні тривалість життя жінки на дванадцять років більше середньої тривалості життя чоловіків, то переважно ці сім'ї складаються з одного члена. Як правило, вони малозабезпечені, тому є клієнтами системи соціального обслуговування.

Малозабезпечена сім'я з дітьми – сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

Неблагополучна сім'я – сім'я, яка через ті чи інші причини, повністю або частково втратила свої виховні можливості, внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання дитини.

Сім'я соціального ризику – соціально незахищена сім'я, яка не може повноцінно виконувати свої функції внаслідок складних соціальних умов і потребує підтримки соціальних служб (малозабезпечені, багатодітні сім'ї, сім'ї, які мають дітей-інвалідів, а також сім'ї з неповнолітніми матерями).

Маргінальні сім'ї – які не можуть самостійно вирішити свої проблеми, постійно потребують соціальної підтримки. Це в основному проблемні сім'ї, які потребують допомоги через невиліковні хвороби родичів, або їх психічного стану.

Крім того, джерела виниклих проблем у сім'ї можуть визначатися економічною ситуацією в країні. Відсутність можливості забезпечити свою сім'ю викликає депресію, підсилює схильність до суїциду, алкоголізму.

Іншою проблемою є сімейне насильство, причому не тільки фізичне, а і соціальне (заборона працювати, боротьба за лідерство, викид негативних емоцій на дітей і жінок).

Державна допомога сім'ям з дітьми здійснюється згідно з законами України: "Про державну допомогу сім'ям з дітьми", "Про державну допомогу малозабезпеченим сім'ям", положенням "Про порядок призначення та виплати державної допомоги сім'ям з дітьми" [72, 74].

Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів і віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми в загальній системі соціального захисту населення [72].

В Україні призначаються такі види державної допомоги сім'ям з дітьми: допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; допомога у зв'язку з народженням дитини; допомога з усиновленням дитини; допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; допомога на дітей одиницями матерям.

Право на **державну допомогу у зв'язку з вагітністю та пологами** мають за Законом "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" [72] всі жінки (у тому числі неповнолітні), які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається у розмірі 100 % середньомісячного доходу (стипендії, грошового забезпечення, допомоги за безробіттям тощо) жінки, але не менше 25 % від розміру встановленого законом прожиткового мінімуму для працездатної особи із розрахунку на місяць.

Допомога у зв'язку з народженням дитини за цим Законом надається одному з батьків дитини (опікуну), який постійно проживає разом з дитиною, у розмірі 41 280 грн. Виплата допомоги здійснюється одноразово у сумі 10 320 грн, решта суми допомоги виплачується протягом наступних 36 місяців рівними частинами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Право на допомогу з усиновленням дитини має особа, яка є громадянином України, постійно проживає на її території та усиновила дитину з числа дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування (якщо усиновлювачами є подружжя – один з них на їх розсуд). Допомога

надається у розмірі, встановленому для виплати допомоги у зв'язку з народженням дитини. Порядок і умови виплати допомоги при усиновленні дитини та підстави для припинення виплати такої допомоги визначаються Кабінетом Міністрів України.

Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, призначається особам, призначеним у встановленому законом порядку опікунами чи піклувальниками дітей, які позбавлені батьківського піклування. Така допомога вважається власністю дитини. Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, надається у розмірі, що становить два прожиткових мінімуми для дитини відповідного віку.

У разі, коли на дитину виплачуються призначені в установленому порядку пенсія, аліменти, стипендія, державна допомога (крім державної соціальної допомоги, що виплачується на дітей-інвалідів, відповідно до законодавства), розмір допомоги на дитину, над якою встановлено опіку чи піклування, визначається як різниця між двома прожитковими мінімумами для дитини відповідного віку та розміром призначених пенсії, аліментів, стипендії, державної допомоги.

Право на допомогу на дітей одиноким матерям мають одинокі матері (які не перебувають у шлюбі), одинокі усиновлювачі, якщо у свідоцтві про народження дитини або документі про народження дитини, виданому компетентними органами іноземної держави, за умови його легалізації в установленому законодавством порядку (рішення про усиновлення дитини), відсутній запис про батька (матір) або запис про батька (матір) проведено в установленому порядку органом державної реєстрації актів цивільного стану за вказівкою матері (батька, усиновлювача) дитини.

Допомога на дітей одиноким матерям, одиноким усиновлювачам, матері (батьку) у разі смерті одного з батьків, які мають дітей віком до вісімнадцяти років (якщо діти навчаються за денною формою навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних, а також вищих навчальних закладах I – IV рівнів акредитації – до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років), надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50 % прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

Важливим видом допомог є **державна соціальна допомога мало-забезпеченим сім'ям**, що, відповідно до Закону України "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям" [74], визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом. Розмір обчислюється за методикою, встановленою центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах трудових відносин, соціального захисту населення. Проте цей розмір не може бути більшим ніж 75 % прожиткового мінімуму для сім'ї. Згідно зі ст. 5, до стабілізації економічного становища в Україні розмір державної соціальної допомоги визначається з урахуванням рівня забезпечення прожиткового мінімуму. Рівень забезпечення прожиткового мінімуму встановлюється виходячи з реальних можливостей видаткової частини Державного бюджету України і затверджується одночасно з прийняттям закону про Державний бюджет України на відповідний рік.

Державна підтримка багатодітних сімей – це обумовлена державою політика в галузі економічних, соціальних і правових гарантій багатодітним сім'ям, метою якої є підвищення рівня народжуваності та поліпшення демографічної ситуації в Україні, забезпечення умов для повноцінного виховання та розвитку дітей у багатодітних родинах. Крім зазначених видів допомоги сім'ям з дітьми, багатодітні сім'ї, згідно з *Указу Президента України "Про заходи щодо поліпшення становища багатодітних сімей"* [85], мають право на такі форми соціального захисту: патронажне обслуговування дітей; отримання пільгових довгострокових державних кредитів на будівництво (реконструкцію) житла; першочергове оздоровлення; пільгове забезпечення шкільною формою дітей молодшого шкільного віку; отримання цільових пільгових довгострокових кредитів для здобуття дітьми вищої освіти; своєчасне отримання виплат державної допомоги сім'ям з дітьми; пільгові можливості для провадження підприємницької діяльності; першочергова участь в оплачуваних громадських роботах для учнівської та студентської молоді з малозабезпечених багатодітних сімей у вільний від навчання час тощо.

Згідно з Указом Президента України "Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей", встановлено такі *заходи та форми соціального захисту неповних і багатодітних сімей* [75]:

сприяння малозабезпеченим багатодітним і неповним сім'ям у вирішенні питань щодо погашення заборгованості за житлово-комунальні послуги, електроенергію, опалення та скраплений газ;

сприяння батькам багатодітних і неповних сімей у працевлаштуванні, здійсненні професійної підготовки та підвищенні кваліфікації;

забезпечення зайнятості підлітків і молоді з багатодітних і неповних сімей під час канікул в учнівських виробничих бригадах, таборах праці та відпочинку;

всебічна підтримка сімей, в яких виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування; сприяння створенню дитячих будинків сімейного типу;

сприяння багатодітним і неповним сім'ям в організації індивідуальної трудової діяльності, фермерських господарств, інших форм підприємницької діяльності;

сприяння першочерговому направленню (за наявності показань) на санаторно-курортне лікування дітей з багатодітних і неповних сімей тощо.

5.2.2. Державне забезпечення інвалідів

Інваліди – соціально-демографічна група, основною характеристикою якої є наявність юридично оформленого статусу інваліда. Підставою для визнання громадянина інвалідом є поєднання таких трьох чинників:

порушення здоров'я зі стійким розладом функцій організму, обумовлене захворюваннями, наслідками травм або дефектами;

обмеження життєдіяльності (повна або часткова втрата особою здатності або можливості здійснювати самообслуговування, самостійно пересуватися, орієнтуватися, спілкуватися, контролювати свою поведінку, навчатися або займатися трудовою діяльністю);

необхідність здійснення заходів соціального захисту.

Під час медико-соціальної експертизи оцінюються основні категорії життєдіяльності, найбільш важливі для соціальної достатності людини. Обмеження окремих категорій життєдіяльності або їх сукупності залежить від характеру порушень здоров'я, виду та ступеня функціональних розладів, психологічних, соціальних факторів. Ступінь вираженості обмежень життєдіяльності може бути різною. Класифікація обмежень життєдіяльності передбачає їх ранжування на три ступеня вираженості залежно від здатності інваліда здійснювати ту чи іншу категорію життєдіяльності та необхідних для цього умов.

Залежно від ступеня порушень функцій організму й обмеження життєдіяльності особі, визнаній інвалідом, встановлюється I, II або III група інвалідності, особі у віці до 18 років – категорія "дитина-інвалід".

Євроінтеграційні прагнення України серед іншого обумовлюють впровадження європейських і міжнародних стандартів у національне законодавство у галузі соціального захисту інвалідів. Наразі це питання є доволі актуальним для нашої держави, оскільки відповідно до офіційних статистичних даних в Україні налічується 2,7 млн осіб з інвалідністю, або майже 6 % загальної чисельності населення. Фахівці підраховали, що за останні двадцять років чисельність інвалідів в Україні подвоїлася [126].

Основним документом вітчизняного законодавства, що передбачає право громадян України на соціальний захист, який включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, є ст. 46 Конституції. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення.

Ще одним нормативно-правовим актом є Закон України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні", згідно з яким цій категорії осіб надаються такі види соціального захисту: пенсії; державні допомоги; компенсації та інші виплати; пільги; соціальні послуги; реабілітаційні заходи; встановлення опіки (піклування); забезпечення стороннього догляду [44].

Зайнятість інвалідів

В Україні досить гострою є проблема працевлаштування людей з фізичними вадами, **проте законодавство гарантує працевлаштування інвалідів**. Відсутність у інваліда професійної підготовки або неадекватність її рівня потребам ринку праці зменшує його шанси на працевлаштування і, як наслідок, – на активну життєдіяльність.

Гарантії щодо зайнятості інвалідів, які закріплені Законом України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" [92], полягають у такому.

Після закінчення навчального закладу інвалідам надається *право вибору місця роботи* з наявних варіантів або за їх бажанням право вільного працевлаштування.

Професійна підготовка або перепідготовка інвалідів здійснюється з урахуванням медичних показань і протипоказань для певних видів трудової діяльності. Вибір форм і методів професійної підготовки провадиться згідно з висновками медико-соціальної експертизи.

З метою реалізації творчих і виробничих здібностей інвалідів і з урахуванням індивідуальних програм реабілітації їм забезпечується право працювати на підприємствах і в організаціях зі звичайними умовами праці, в цехах і на дільницях, де застосовується праця інвалідів, а також займатися індивідуальною та іншою трудовою діяльністю, яка не заборонена законом.

Підбір робочого місця здійснюється переважно на підприємстві, де настала інвалідність, з урахуванням побажань інваліда, наявних у нього професійних навичок і знань, а також рекомендацій медико-соціальної експертизи.

Підприємства й організації, які використовують працю інвалідів, зобов'язані створювати для них умови праці з урахуванням індивідуальних програм реабілітації і забезпечувати інші соціально-економічні гарантії, передбачені чинним законодавством.

Чинна система квотування робочих місць для підприємств і організацій встановлюється нормативом робочих місць для забезпечення працевлаштування інвалідів у розмірі 4 % від загальної чисельності працюючих, а якщо працює від 15 до 25 осіб – у кількості одного робочого місця.

Важливим завданням соціальної політики є **розвиток нетрадиційних гнучких форм зайнятості інвалідів**, серед яких: програми працевлаштування на навчально-виробничих підприємствах; програми організації підприємницької діяльності, працевлаштування на спеціалізованих підприємствах, у цехах та дільницях; надомна праця. Наприклад, люди з обмеженими можливостями отримують шанс працювати нарівні з іншими членами суспільства в сфері комп'ютерних технологій. І домашній комп'ютер реально може стати не тільки засобом комунікації, але й інструментом заробітку.

Соціально-побутові та медико-соціальні аспекти захисту інвалідів

Державна програма соціально-побутового, матеріального та медичного забезпечення інвалідів здійснюється у вигляді грошових виплат (допомог, одноразових виплат, адресної соціальної допомоги), забезпечення медикаментами, технічними й іншими засобами, включаючи автомобілі, крісла-коляски, протезно-ортопедичні вироби, друковані видання

зі спеціальним шрифтом, звукопідсилювальну апаратуру й аналізатори, а також шляхом надання послуг з медичної, соціальної реабілітації, побутового та торговельного обслуговування.

Інвалід може відмовитися від того чи іншого виду соціальної допомоги, якщо вона не в повній мірі відповідає його потребам. У такому разі інвалід вправі самостійно вирішувати питання про забезпечення себе конкретним видом допомоги за рахунок власних коштів з урахуванням компенсації вартості аналогічного виду соціальної допомоги, що надається державним органом.

Повна реабілітація інвалідів, яка гарантує як фізичну, так і психологічну незалежність, передбачає створення умов безперешкодного **доступу інвалідів до об'єктів соціально-побутової інфраструктури** шляхом пристосування будівель, житлових приміщень, транспорту, зв'язку, спортивних споруд до потреб цієї категорії співвітчизників.

Підприємства й організації, що здійснюють транспортне обслуговування населення, зобов'язані забезпечити спеціальне обладнання транспортних засобів, вокзалів, аеропортів та інших об'єктів, яке б дало змогу інвалідам безперешкодно користуватися їх послугами.

Планування і забудова населених пунктів, формування жилих районів, будівництво та реконструкція споруд без пристосування для використання інвалідами *не допускається*.

Держава повинна забезпечити інвалідам ефективну **медико-соціальну опіку**, здійснювати програми, які виконуються групами фахівців з багатьох спеціальностей, для раннього виявлення, діагностування та лікування захворювань; забезпечувати належну підготовку і оснащення медичного й санітарного персоналу для надання інвалідам доступу до відповідних лікувальних методів і технологій; забезпечити інвалідів регулярним лікуванням і ліками, які можуть знадобитися для збереження або покращання рівня життєдіяльності.

Законодавчими та нормативно-правовими актами для інвалідів передбачається регулярне санаторно-курортне лікування, протезування, безкоштовні ліки або ліки за пільговими цінами.

Сьогодні в Україні завдяки сприянню обласних відділень Фонду України соціального захисту інвалідів працює сімнадцять дитячих реабілітаційних центрів медичного та соціально-педагогічного напрямку. Мета їх діяльності – дати можливість дітям з різними фізичними та інтелектуальними вадами перебороти труднощі в розвитку, засвоїти побутові

та соціальні навички, розвинути свої здібності, повністю або частково інтегруватись в життя суспільства.

Сучасне світове суспільство формує нове бачення проблем з інвалідністю, коли біда окремої людини сприймається як всезагальна. Принциповим є підхід до забезпечення гідного життєвого рівня людей, за станом здоров'я приречених на соціальну ізоляцію і обмежених у самовираженні.

Так, уряд США своєю організаційною політикою визначає забезпечення осіб з особливими потребами допоміжною технікою високої якості. Допоміжна техніка є новітніми розробками інженерів, конструкторів і підприємців, спрямованими на полегшення труднощів, пов'язаних з пересуванням, м'язовим контролем, слухом, мовленням або зором, когнітивними проблемами. Це будь-який виріб, деталь або готова система, призначена підтримувати, покращувати, підвищувати функціональні спроможності людей з інвалідністю.

У 1988 р. Конгрес США прийняв Закон про допомогу особам з інвалідністю з використанням технічних засобів, відомий як "Тек-Акт", який визнає фізичні обмеження "природним елементом людського існування", який "жодним чином не применшує" права кожного на "незалежність, самовизначення, змістовну кар'єру або повну участь" у "загальному економічному, політичному, соціальному, культурному та освітньому житті" американського суспільства. Закон про освіту для осіб з інвалідністю передбачає право кожної дитини шкільного віку на допоміжні пристрої, необхідні йому для отримання освіти.

Великий інтерес становить практика соціального обслуговування інвалідів та людей з фізичними вадами, в Великобританії. Тут широке коло організацій забезпечує допомогу людям-інвалідам, яких можна розподілити на три групи: приватні власники будинків, які заробляють тим, що вони забезпечують догляд; громадський сектор, що складається з благодійних організацій, які оплачують штат та інші витрати за рахунок державних фондів, пожертвувань окремих громадян і гонорарів за надані послуги; місцева влада, яка забезпечує більшу частину соціальних послуг інвалідам. Зазвичай вони шукають кваліфікованих працівників для роботи за місцем проживання, в денних центрах, пансіонатах і гуртожитках, лікарнях, інтернатах або денних школах.

Останнім часом практикується створення маленьких сімейних груп з трьох-чотирьох інвалідів, які проживають громадою поруч з магазинами,

громадським транспортом і розважальними закладами. Штат таких пансіонатів залежить від функцій, розміру центру та осіб, які в них проживають. У більшості інтернатів є старший службовець, доглядач або наглядач, завідувач або відповідальний за доглядом за дітьми, і особи допоміжного персоналу, що обіймають різні посади (наприклад, помічник з догляду) та ін. Багато пансіонатів наймають кухарів, прибиральниць і садівників.

Проблеми інвалідів вирішуються соціальними працівниками спільно з трудотерапевтами. Трудотерапія – одна з порівняно молодих професій, що швидко розвивається. Головною метою трудотерапії є корекція фізичного та психологічного станів інвалідів за допомогою специфічної діяльності (трудової), що здійснюється для надання допомоги інвалідам і досягнення їх незалежності в усіх аспектах повсякденного життя.

Цікавий досвід Польщі з комплексної реабілітації інвалідів у рамках кооперації. За програмою здійснюються необхідні заходи щодо: підбору відповідної професії і навчання їй; забезпечення умов праці, які відповідають стану здоров'я; пристосування робочого місця до наявного дефекту тощо. Кооперація інвалідів надає можливості для проведення не тільки медичної, а і соціальної реабілітації: організація активного відпочинку під час роботи та поза нею, проведення відпустки, забезпечення різноманітних форм соціально-побутової допомоги інвалідам та їх сім'ям.

5.2.3. Державна підтримка людей похилого віку

Одна з тенденцій, яка спостерігається в останні десятиліття в промислово розвинених країнах світу, – зростання серед населення абсолютної кількості та відносної частки літніх людей. Відбувається неухильний, досить швидкий процес старіння, тобто зменшення у загальній чисельності населення частки дітей та молоді та збільшенні частки літніх людей. Так, за даними ООН, у 1950 р. у світі проживало приблизно 200 млн людей у віці 60 років і старше, до 1975 р. їх стало 550 млн. Сьогодні таких людей налічується 13,7 % від загальної чисельності населення Землі [51].

Україна також належить до групи країн, у яких відбувається старіння населення. Згідно з прогнозом фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень, у 2050 р. особи віком 60 років і старше становитимуть майже третину населення країни. Їх потреби суттєво відрізняються від потреб інших. Тому зміна соціально-демографічної структури населення через

зростання питомої ваги осіб похилого віку, призведе до загострення соціальних та економічних проблем, пов'язаних із фінансовою стабільністю систем пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, а також із переосмисленням ролі та визнанням потенційного вкладу, який особи похилого віку можуть вносити у процеси суспільного розвитку [32].

Із соціально-економічних позицій найбільш суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного зменшення є те, що згадані демографічні тенденції зумовляватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу населення в Україні. Серед соціально-економічних наслідків активізації процесу старіння – збільшення економічного навантаження на працездатне населення (та на соціальні статті бюджету), старіння самого працездатного населення, уповільнення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення та ін. У цілому старіння населення та зумовлені ним наслідки вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей "старого" населення, в якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення.

Для України характерне несприятливе співвідношення працездатного та післяпрацездатного населення. Частка людей у післяпрацездатному віці становить понад 24 %, а економічне навантаження працездатного населення людьми після працездатного віку досягло 411 осіб / 1 000 осіб, тоді як загальний коефіцієнт економічного навантаження 723 утриманці / 1 000 осіб працездатного віку [37].

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чисельність платників внесків на пенсійне страхування становить 15,2 млн осіб, чисельність пенсіонерів – 13,8 млн. Тобто вже сьогодні пересічний платник внесків фінансує 90,8 % середньої пенсії, а в окремих регіонах – і більше. Водночас частина пенсійних видатків у ВВП країни складає 15 %, а рівень фіскального навантаження на платників страхових внесків залишається максимальним (33,2 % для роботодавців, 2 – 5 % для найманих працівників), що критично стримує зростання легальної заробітної плати, а отже, і бази справляння страхових внесків. Якщо в 1966 р. частка осіб пенсійного віку становила 15,9 %, то в 2006 р. їх чисельність збільшилась в 4 рази; до 2046 р. вона зросте до 35 % загальної чисельності населення України. Згідно з прогнозними припущеннями, до 2050 р.

населення пенсійного віку збільшиться на 2 млн; і як наслідок, співвідношення чисельності населення пенсійного й працездатного віку зросте до 83 %, тобто більше ніж удвічі.

Через демографічні тенденції солідарна пенсійна система не здатна буде без бюджетної підтримки забезпечувати існуючий рівень заміщення пенсіями втраченого заробітку й оптимальну диференціацію пенсій. Такі демографічні перспективи вимагають кардинальної перебудови пенсійної системи. Для цього у світовій практиці дедалі ширше застосовується *багаторівнева система пенсійного забезпечення, яка має три складові – солідарну; обов'язкову накопичувальну; додаткову (добровільну) накопичувальну*. Таке поєднання забезпечує соціальні гарантії та диверсифікацію джерел доходів. Адже солідарна та накопичувальна системи підвладні впливу різних ризиків: солідарна вразлива щодо демографічних ризиків і досить стійка до інфляційних, а накопичувальна, навпаки, – стійка щодо демографічних ризиків [112].

Загально визнаними у соціально-психологічному аспекті є такі проблеми літніх людей, як: розрив основних соціальних зв'язків, зумовлений зниженням соціальної активності, працездатності, виходом на пенсію, віддаленням батьків від дорослих дітей, звуженням інтересів, кола спілкування тощо; проблеми, пов'язані зі здоров'ям, включаючи медико-біологічні (переживання болю і необхідності терапевтичного впливу), матеріальні (нестача коштів на якісне лікування та підтримку життєдіяльності) та психологічні (труднощі у самообслуговуванні); дистрес із наближенням (очікуванням) смерті; соціально-психологічна та морально-ціннісна дезадаптація в суспільстві внаслідок зміни сучасної системи соціальних установок і цінностей (включаючи ідеологію, мораль та ін.), зниження толерантності особистості, втрата близьких. Виникає самотність, самоізоляція, проблеми у спілкуванні; зміна соціального, економічного статусу (престижність особистості, погіршення матеріального становища, низька якість життя, збільшення залежності від інших тощо), проблеми взаємин з іншими віковими групами, в організації вільного часу та відпочинку; криза пізнього віку, переживання через відсутність життєвої перспективи, обмеженість самореалізації та інші психологічні проблеми особистості.

У західних країнах сьогодні популяризується концепція "успішного старіння", у межах якої визначено основні складові, що мають супроводжувати старіння: низька ймовірність хвороб чи інвалідності, високі

можливості для навчання і фізичної діяльності, активна участь у житті суспільства.

Ситуацію, що склалась нині в Україні, навряд чи можна назвати сприятливою для впровадження в життя основних положень концепції "успішного старіння". Звичайно, окремі її елементи частково реалізуються. Так, наприклад, особи старших вікових контингентів, як і решта населення, мають можливість брати активну участь у політичному житті суспільства, відстоювати свою громадську позицію. Водночас в Україні немає громадських об'єднань людей похилого віку, які б забезпечували їм можливість виступати організованою силою та впливати на розроблення і реалізацію програм та стратегій, що безпосередньо стосуються їхніх інтересів.

Соціальна політика держави зорієнтована на реалізацію конституційних прав щодо людей похилого віку на соціальний захист. Однією з стратегічних цілей на найближчу перспективу є досягнення не тільки відчутного поліпшення матеріального становища й умов життя громадян похилого віку, але і надання їм можливості якомога довше жити повноцінно на користь суспільства.

Аналіз стану літніх і старих людей свідчить про те, що вони є найбільш соціально незахищеними категоріями населення, що потребує особливої уваги з боку держави. Сьогодні в Україні створено систему законодавства щодо соціального захисту людей старшої вікової групи. Законодавчі акти спрямовані на підтримку громадян похилого віку, повернення їх до самостійного повноцінного життя.

Традиційно склалися три напрями діяльності органів соціального захисту населення для літніх і старих людей: соціальна допомога (надання людям похилого віку пільг і переваг), соціальне обслуговування, організація пенсійного забезпечення.

Існують різні форми соціальної допомоги, серед яких можна виділити такі, як: термінова соціальна допомога (надання допомоги одноразового характеру), адресна соціальна допомога (здійснюється в кризовій ситуації самотнім старим людям), бригадна форма допомоги важкохворим (комплексне обслуговування з наданням соціальних і медичних послуг).

Головна відповідальність за надання соціальних послуг літнім людям покладається на відділення соціальних служб місцевих органів влади, департаменти соціальних служб, муніципальні відділення служби соціального забезпечення, патронажні відділення, регіональні комісії охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Можна зробити висновок, що, незважаючи на ґрунтовне законодавче закріплення соціального захисту людей похилого віку, його ключові аспекти потребують модернізації згідно з міжнародними стандартами.

Цьому можуть сприяти визначені напрями реформування системи соціальних послуг, які передбачають: деінституціоналізацію і створення широкої мережі служб закладів, які надають якісні послуги для громадян, залучення до надання соціальних послуг недержавних організацій, наближення соціальних послуг до місця проживання, децентралізацію процесів управління, фінансування, розташування послуг, розширення можливостей людей похилого віку щодо вибору послуг та участі у цьому процесі, підвищення результативності надання соціальних послуг через вивчення потреб на індивідуальному рівні та в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць, впровадження технологій з покращення якості, серед яких – моніторинг, оцінювання і контроль.

5.2.4. Державна молодіжна політика

Молодь – соціально-демографічна група, головною кількісною характеристикою якої є вікові показники (16 – 30 років). Найбільш вразливим є підлітковий і ранній юнацький період, коли молода людина починає самостійне життя. Отримання професійної освіти, працевлаштування, житлові проблеми, проведення дозвілля, відпочинку – всі ці питання можна успішно вирішувати тільки за підтримки суспільства. Держава створює певні сприятливі умови для розвитку, успішного входження молодої людини в суспільні відносини на правах самостійного суб'єкта, сприяє реалізації його особистісних можливостей. Подібні заходи держава реалізує через молодіжну політику.

Молодь віднесена до груп соціального ризику. Відсутність життєвого досвіду, соціальних критеріїв поведінки та способу життя створює умови для відхилення, асоціальної поведінки – входження в кримінальні підліткові групи, прилучення до наркотиків, алкоголю і т.п. Молодь повинна завжди перебувати в центрі соціальної роботи, їй необхідно надавати соціальну підтримку і допомогу.

Молодіжна політика як складова частина державної політики формується і реалізується державою для того, щоб забезпечити орієнтацію молодих людей на ті культурні цінності та інтереси, які суспільство хотіло б бачити у покоління, що займає своє повноправне місце в суспільстві, і таким чином здатного реалізувати свій трудовий і творчий потенціал.

Відповідно до сьогоденних умов, що склалися в нашій державі, цілі молодіжної політики визначаються загальними процесами соціалізації молоді та пов'язані з перспективами суспільного розвитку. До них можна віднести:

- створення умов для того, щоб кожна молода людина на основі вільного вибору найбільш повно розкривала свій потенціал;

- компенсацію недоліків соціального статусу молоді через розширення для неї свободи вибору, але не на шкоду правам і свободам інших громадян;

- створення системи державної підтримки самоорганізації і самозахисту молоді, в тому числі через підтримку інноваційної діяльності молоді в усіх сферах суспільного життя;

- залучення молоді до розроблення та реалізації молодіжної політики у формуванні стратегії громадського розвитку;

- недопущення зниження життєвого рівня молоді прискоренішими за інші групи населення темпами.

Основними напрямками соціального захисту молоді як окремої групи населення, є:

- створення умов для доступності якісної освіти та інтелектуального розвитку молодих громадян;

- забезпечення зайнятості та розвиток підприємницької діяльності молоді;

 - покращення житлових умов молоді;

 - сприяння виховання патріотизму, розвитку духовності, організації змістовного дозвілля, формування здорового способу життя;

 - підтримка ініціативи молодих громадян і молодіжного руху;

 - здійснення соціальної роботи в молодіжному середовищі.

Однак, незважаючи на значну нормативно-правову базу, соціально-економічний стан молоді в Україні значно погіршився, що зумовлює доцільність соціальної роботи за такими напрямками:

- формування і розвиток економічної самостійності молоді;

- розвиток підприємницької ініціативи молоді;

- створення соціально-економічного механізму захисту молоді від безробіття;

- забезпечення духовного та фізичного розвитку молоді;

зміцнення молоді сім'ї;
пошук і створення умов для підтримки обдарованих юнаків і дівчат,
захист інтелектуального потенціалу;
формування системи надання соціальних послуг молоді;
підтримка молодіжних рухів і організацій;
правове забезпечення державної молодіжної політики.

5.2.5. Державна підтримка жінок

Жінки представляють соціально-демографічну категорію населення, яка відрізняється рядом фізіологічних особливостей, специфічним гормональним статусом, становищем у соціальній структурі. Основна причина виділення жінок як особливої соціально-демографічної групи та специфічної категорії клієнтів соціальної роботи полягає в їх генеративній функції, тобто здатності до народження дитини, що є біологічною передумовою цілого ряду культурних і соціальних наслідків.

Крім того, підпорядкована роль жінок у статеворольовому розподілі праці, неспроможність для переважної більшості жінок самотійно забезпечувати себе та дітей у способи, схвалювані суспільством, призвели до вкорінення уявлень про їх неповноцінність, потреби керівництва з боку чоловіка, про обмеження всієї їх життєдіяльності виключно сімейним колом, про природне біологічне призначення жінки.

Жіноцтво в структурі населення превалює над кількістю чоловіків: більше половини населення становлять жінки. Зафіксовані вікові показники смертності від таких хвороб, як церебральний параліч, злоякісні пухлини, захворювання серцево-судинної системи, пневмонія і грип, а також від нещасних випадків, вбивств і самогубств значно нижча у жінок, ніж у чоловіків.

Найвищий рівень зайнятості – серед жінок у віці від 30 до 49 років: 86 % чисельності всіх жінок цього віку. Молодші жінки тісніше пов'язані з виконанням сімейних обов'язків, народженням дітей та доглядом за ними, що нерідко змушує залишати роботу. Поняття "безробіття з жіночим обличчям" набуло поширення в Україні. Характерна риса в питаннях вибору роботи – сексуальна сегрегація професій на "чоловічі" та "жіночі".

Значна кількість жінок – 80 % – зайняті лише в двадцяти п'яти спеціальностях з понад чотирьохсот. Важливо підкреслити, що роботи,

на яких переважно зайняті жінки (бібліотекар, секретар, клерк, хатня робітниця, доглядальниця, вчитель, середній і молодший медичний працівник, соціальний працівник), малооплачувані та не відкривають широких горизонтів, як "чоловічі".

Забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок визнається пріоритетним як на міжнародному рівні, так і у державній політиці більшості цивілізованих країн світу нарівні із такими глобальними проблемами, як забезпечення миру та безпеки, подолання бідності, охорона навколишнього природного середовища.

В Україні до основних нормативно-правових актів з питань ґендерної рівності можна віднести:

Конституцію України як основний документ, що має найвищу юридичну силу, становить першооснову законодавства та у найширшому сенсі закріплює принципи свободи та рівності, в тому числі за ознаками статі;

Закон України "Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків" від 08.09.2005 р., який є спеціальним цільовим нормативно-правовим актом щодо державного забезпечення ґендерної рівності [76];

Постанови КМУ "Про затвердження Державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року", "Про затвердження Державної програми "Репродуктивне здоров'я нації" на період до 2015 року", "Про проведення ґендерно-правової експертизи".

Основним нормативно-правовим актом, що передбачає забезпечення рівних прав чоловіків і жінок, є Закон України "Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків" [76], який детермінує рівні права чоловіків і жінок у трьох основних сферах діяльності: громадсько-політичній, соціально-економічній та у сфері освіти.

Забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок в *громадсько-політичній сфері* відбувається шляхом:

призначення на державну службу та службу в органи місцевого самоврядування з дотриманням представництва кандидатур кожної статі;

заборони дискримінації за ознакою статі під час прийняття на державну службу та службу в органи місцевого самоврядування і під час її проходження;

зобов'язання керівників органів державної влади й органів місцевого самоврядування забезпечити рівний доступ громадян до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування відповідно до кваліфікації і професійної підготовки незалежно від статі претендента;

забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків під час формування кадрового резерву для заміщення посад державних службовців і посад в органах місцевого самоврядування.

Забезпечення ґендерної рівності в *соціально-економічній сфері* відбувається шляхом:

зобов'язання роботодавця створювати умови праці, які дозволяють б жінкам і чоловікам здійснювати трудову діяльність на рівній основі;

забезпечувати жінкам і чоловікам можливість суміщати трудову діяльність із сімейними обов'язками; здійснювати рівну оплату праці жінок і чоловіків з однаковою кваліфікацією та за однакових умов праці; вживати заходів щодо створення безпечних для життя і здоров'я умов праці; вживати заходів щодо унеможливлення випадків сексуальних домагань;

заборони роботодавцям в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі; висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей; вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей.

Забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків і жінок у *сфері освіти* відбувається шляхом:

забезпечення рівних умов для жінок і чоловіків під час вступу до навчальних закладів, оцінювання знань, надання грантів, позик студентам;

підготовки та видання підручників, навчальних посібників, вільних від стереотипних уявлень про роль жінки та чоловіка;

виховання культури ґендерної рівності, рівного розподілу професійних і сімейних обов'язків.

З боку центрального органу виконавчої влади з питань освіти та науки:

забезпечує проведення експертизи навчальних програм, підручників та навчальних посібників для навчальних закладів щодо відповідності принципу забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків;

до навчальних програм вищих навчальних закладів, курсів перепідготовки кадрів включення дисциплін з питань забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків; факультативне вивчення правових засад ґендерної рівності на основі гармонізації національного та міжнародного законодавства [76].

Окремої уваги заслуговує питання соціального захисту жінок у *трудовій сфері*. Усі юридичні гарантії, встановлені для жінок як для працівників з особливим правовим статусом, за цільовою спрямованістю розмежовують на дві групи: охорона праці працюючих жінок та особлива охорона праці жінок у зв'язку з материнством. До додаткових гарантій, що надаються жінкам щодо визначення режиму робочого часу та відпочинку, можна віднести: застосування неповного робочого дня, гнучкий робочий графік, надомна робота.

Вітчизняні науковці, які досліджують ґендерні питання у трудових відносинах, відстоюють позицію про доцільність включення до українського трудового законодавства додаткової гарантії для самотніх матерів у вигляді надання оплачуваної відпустки з вагітності та пологів більшої тривалості, ніж в загальному випадку, на один календарний місяць [60].

Крім передбачених гарантій, чинний КЗпП забороняє використання праці жінок на роботах зі шкідливими та важкими умовами праці, обмеження праці жінок у нічний час.

5.2.6. Державне забезпечення внутрішньо-переміщених осіб

Події від початку 2014 р. спровокували появу в Україні нової соціальної групи, яка вимагає захисту з боку держави, – вимушених переселенців.

Внутрішньо-переміщені особи, яких ще називають "внутрішніми переселенцями" або "вимушеними переселенцями", – нове явище для України, трагічний наслідок подій, які відбувалися в Криму та на частині Донецької та Луганської областей.

Внутрішньо-переміщені особи (ВПО) – люди, які змушені покинути місця свого проживання і тікати до інших регіонів своєї країни. Найчастіше така вимушена міграція відбувається внаслідок загрози насильства чи переслідувань – через масові порушення громадського ладу, воєнні дії чи іноземну інтервенцію та окупацію.

В Україні нараховується майже півтора мільйона вимушених переселенців з Криму та Донбасу. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 27 липня 2015 р. було зареєстровано 1 401 113 таких осіб. Переважна більшість переселенців залишається в підконтрольних Україні районах Донецької та Луганської областей, в сусідніх з ними Дніпропетровській, Запорізькій та Харківській областях, а також у м. Києві [56].

Вимушені переселенці в Україні отримали особливий статус, який передбачає спрощення їх реєстрації, гарантує соціальний захист і медичне обслуговування. Проте масштабність внутрішньої міграції суттєво актуалізує пошук шляхів і побудову механізмів вирішення проблем кожної окремої людини, яка потребує допомоги у працевлаштуванні. Мігранти опинилися в уразливому правовому полі через те, що ринок праці не підтримується державними заходами в сфері міграційної політики. Україна сьогодні вперше в своїй історії намагається вибудувати зважену державну політику щодо внутрішніх переміщень переселенців з Донецької та Луганської областей. Першим кроком на цьому шляху є створення Проекту Закону України "Про вимушених переселенців", який покликаний забезпечити їх права та свободи, гарантувати безпеку їх життя та здоров'я і створити рівні умови для реалізації їх прав і законних інтересів.

Як свідчить інформація Міністерства соціальної політики України, станом на 15 червня 2015 р., за даними структурних підрозділів соціального захисту населення обласних адміністрацій і Київської міської державної адміністрацій, на обліку перебуває 1 369 644 осіб-переселенців. З них 1 72 964 сім'ї з Донбасу та Криму; 60 % – пенсіонери, 12 % – діти, 4 % – особи з обмеженими можливостями. Ці категорії осіб потребують особливої уваги з боку державних органів і громадянського суспільства. Станом на червень 2015 р. найбільше переселенців зареєстровано у Донецькій і Луганській областях (490 тис. і 187,5 тис. осіб відповідно). Значна кількість внутрішньо – переміщених осіб мешкає у Харківській (172,6 тис. осіб), Запорізькій (93 тис. осіб) і Київській (95 тис. осіб) областях. У Києві налічується 41 тис. переселенців.

Для чіткого розуміння юридичного статусу біженця та вимушеного переселенця необхідно виокремити два поняття "біженці" та "вимушені переселенці". Між цими категоріями осіб є і суттєві розбіжності, і багато схожих рис. Біженець теж є вимушеним переселенцем, але особливої категорії (має місце зміна території держави). Від біженців вимушених переселенців відрізняє те, що вони є наслідком дії власної держави. У справі з вимушеними переселенцями може мати місце великий розрив між певною дією і часом [62].

Стаття 14 Загальної декларації прав людини гарантує кожному право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Саме для того, щоб наповнити змістом цю статтю Декларації,

в Україні у 2012 р. було прийнято Закон "Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту". Проте, якщо поняття "біженець" повністю відповідає визначенню, що міститься в Конвенції про статус біженця, тлумачення додаткового та тимчасового захисту є звуженим. Саме через необхідність розширити коло суб'єктів, які мають право на додатковий захист, більшість науковців сходиться у думці про доцільність внесення змін у Закон України "Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту".

Правовий статус біженців та осіб, що прирівнюються до них, сьогодні є нестійким і суперечливим через політичну ситуацію в країні. Важливим, із точки зору міжнародного права, є визначення конкретних прав біженців. До них необхідно віднести: право жити в безпеці, яке є важливішим за право залишатись у власній громаді чи країні за наявності там певних загроз; право на громадянство – процес його набуття та втрати; право притулку – захист національними урядами переслідуваної особи від конкретних посягань на її гідність, честь, життя та здоров'я, внаслідок чого може виникнути загроза її природним правам; право non-refoulement (право "невисилання") – держави повинні забезпечувати захист біженців і не повертати їх на територію, де їхньому життю чи свободі загрожує небезпека; право на отримання біженцями тимчасового захисту, яке полягає в негайному наданні притулку.

Можна зробити висновок, що політична нестабільність у країні призводить до нечітких сформованих норм і визначень таких понять, як "біженець" та "особа, яка потребує додаткового захисту", чие правове становище потребує спеціального врегулювання. Необхідно об'єднати зусилля науковців і практичних працівників для розроблення таких напрямів державної політики, які б забезпечили ефективне врегулювання міграційних процесів відповідно до економічних можливостей країни. Для цього необхідно звернутися до досвіду європейських країн, пов'язаних із допуском громадян інших держав на тимчасове або постійне проживання, що застосовують такий обмежувальний засіб, як щорічні квоти на приймання біженців та інші механізми регулювання міграційних процесів.

5.2.7. Соціальний захист бездомних осіб

Бездомною вважається людина, яка не має постійного житла, або людина, не здатна до осілого способу життя. Існує єдина думка відносно соціально-економічних причин, що породжують бездомність у багатьох країнах світу.

До них відносять:

спад виробництва та розширення безробіття;

нестачу дешевого житла;

спроби уряду зменшити кількість людей, які отримують страховку за непрацездатністю [113].

Сьогодні немає точних даних щодо кількості бездомних громадян в Україні, спеціальні дослідження цієї проблеми не проводились. Однак потрібно зазначити, що в країнах, де підрахунок кількості бездомних громадян був проведений, говорити про точні цифри також не можна. Соціально-демографічна структура бездомних досить нерівномірна.

За оцінками експертів, в Україні нараховується близько 30 тис. бездомних (із них у столиці – 3,5 тис.). Але є підстава вважати, що ця цифра дуже занижена: за деякими даними в Одесі їх приблизно 20 тис., у Луганську 15 тис. Більшість з них – працездатного та репродуктивного віку, третина бездомних – жінки. Деякі з них страждають хронічними хворобами: психічними захворюваннями, алкоголізмом, наркоманією і токсикоманією. Ці люди переживають глибоку особисту кризу та потерпають від несприятливих економічних умов.

На основі вибіркового вивчення дослідниками зроблено висновок, що близько 25 % бездомних людей відчувають потребу в тому чи іншому психіатричному лікуванні, причому 3 % – у невідкладному поміщенні до психіатричних лікарень. До людей, які мешкають у парках, метро, на вулицях, важко підступитися, вони неохоче йдуть на контакт. Ця категорія людей не користується соціальними притулками. Підраховано, що 50 % такої категорії потребує певного медичного догляду.

В Україні, за підрахунками експертів, лише чверть бездомних повертається до нормального життя. І чим довше людина жила на вулиці, тим складніше їй знову стати повноцінним членом суспільства. Це актуалізує необхідність надання допомоги цій соціальній групі, яка б дозволила безпритульним повернутися до нормального життя та стати повноцінними членами українського суспільства.

Організаційно-правовими *формами соціального захисту* бездомних осіб, відповідно до чинного законодавства, є: загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державна соціальна допомога, додатковий соціальний захист. *Видами загальнообов'язкового державного соціального страхування бездомних осіб* є: страхування на випадок безробіття,

страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, яке спричинило втрату працездатності; пенсійне страхування.

До видів *соціального захисту* бездомних осіб можна віднести: грошові виплати, натуральну допомогу, соціальне обслуговування, соціальні пільги, надання медичної допомоги, надання технічних засобів реабілітації та технічних засобів пересування.

У передбачених законом випадках бездомним особам надається державна соціальна допомога у вигляді грошових виплат одноразово чи періодично за рахунок державного або місцевого бюджетів. Бездомні особи та безпритульні діти з особливим соціальним статусом (внутрішньо-переміщеної особи із зони АТО та АР Крим, особи похилого віку, інваліди та діти-інваліди), відповідно до законодавства, мають право на інші види соціального захисту, зокрема, додаткові соціальні пільги та/або технічні засоби реабілітації і пересування тощо.

Не дивлячись на значну кількість нормативно-правових актів у сфері адміністративно-правового захисту безпритульних, досвід роботи з такими особами засвідчує необхідність внесення змін і доповнень до них, а саме:

необхідно завершити реформування законодавства у сфері реєстрації осіб з урахування позитивної міжнародної практики та Закону України "Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання";

законодавчо визначити термін "бродяжництво" та "бродяги", оскільки вони відсутні у законодавстві України, проте залишаються у вжитку багатьох посадових осіб і пересічних громадян;

законодавчо збільшити й урізноманітнити кількість програм щодо захисту і підтримки бездомних осіб, урахувавши досвід зарубіжних країн;

у ст. 14 Закону України "Про житловий фонд соціального призначення" замінити словосполучення "громадяни без визначеного місця проживання" на категорію "бездомні особи" з метою однакового розуміння вказаного феномену та уникнення непорозуміння з боку осіб, які потребують соціального житла [30].

5.2.8. Державна підтримка засуджених

Засуджені – соціальна група, що складається з осіб, які за рішенням суду за вчинення протиправних дій відбувають покарання в державних установах виконання покарань або мають умовні покарання і перебувають під наглядом.

Специфіка цієї соціальної групи полягає в: особливому соціально-психологічному статусі засуджених, що характеризується їх десоціалізацією, схильністю до асоціальної поведінки; втраті або значному ослабленні міжособистісних зв'язків у своїх соціальних групах, з сім'єю, яка нерідко виявляється неблагополучною. Одним з найважливіших *елементів десоціалізації* засуджених є повна або часткова професійна дегрегація, обумовлена відсутністю у них реальних економічних стимулів до праці та чинною системою професійної освіти і навчання, що не відповідає їхнім інтересам, здібностям і можливостям працевлаштування після звільнення. В останні роки значно скоротилися можливості щодо забезпечення засуджених ефективною зайнятістю та зайнятістю як такою – виведення на оплачувані роботи становить близько 40 %, майже 30 % – не зайняті продуктивною працею.

Процес інтеграції України в міжнародне співтовариство не може не сприймати тих прогресивних ідей і досягнень, які наявні в пенітенціарних системах зарубіжних країн. Звичайно, далеко не всі із них можуть бути реалізовані в пенітенціарній системі України, адаптованій до наших умов. Проте ця обставина не виключає важливості ознайомлення з наявним у цій сфері досвідом інших країн, окремі пропозиції якого можуть бути використані для безпосереднього вдосконалення чинного в нашій країні кримінально-виконавчого законодавства у сфері соціально-виховної роботи із засудженими.

У вітчизняній правовій системі та на міжнародному рівні вже тривалий час беззаперечне лідерство у сфері міжнародних стандартів спеціального характеру, що регулюють відносини у сфері виконання покарань, віддано таким нормативно-правовим актам, як Європейські тюремні правила (ЄТП) і Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (МСП). На їх основі розробляються аналогічні національні документи.

МСП у правилі 58 закріплює: "Метою та виправданням вироку до тюремного ув'язнення або взагалі до позбавлення волі є, врешті-решт, захист суспільства та попередження таких, що загрожують суспільству, злочинів. Цієї мети можна досягти лише у разі, якщо після відбуття терміну покарання та повернення до нормального життя порушник виявляється не лише готовим, а і здатним підкорюватись законодавству та забезпечувати своє існування".

Правило 59 так визначає засоби досягнення названої мети: "Для цього заклад повинен використати всі виправні, виховні, моральні та духовні сили та види допомоги, які він має у своєму розпорядженні та визнає доцільними,

застосовуючи їх з урахуванням потреб перевиховання кожного ув'язненого" [39]. В європейських країнах кожна установа виконання покарань мусить суворо дотримуватись правила 59 МСП.

Таким чином, принципами пенітенціарної системи є не тільки каральна мета. Зберегти здоров'я і гідність ув'язнених дозволить така форма ув'язнення, що сприятиме формуванню почуття відповідальності, необхідних навичок, допоможе реінтеграції у суспільство, дотриманню вимог законності.

Міжнародне співтовариство наполягає на проведенні соціально-виховної роботи в пенітенціарних установах, а саме: організація культурних і загальноосвітніх заходів (включаючи заочне навчання); консультації ув'язнених із правових питань; допомога у працевлаштуванні, пошуках житла після звільнення; роз'ясненні релігійних питань тощо. Соціально-виховну допомогу і підтримку засуджених на різних етапах виправлення та підготовкою до життя на волі повинні професійно проводити фахівці – працівники соціально-виховного сектора.

Крім європейських тюремних правил, існують мінімальні стандартні правила ООН щодо поводження із засудженими. Це 122 правила, які передбачають захист соціальних прав засуджених за такими напрямками: порядок роботи зі справами засуджених; організація приміщення; особиста гігієна; фізичні вправи та спорт; медико-санітарне обслуговування; засоби приборкання; обшук камер та засуджених; інформування засуджених і надання ними скарг; контакти з зовнішнім світом; бібліотечні послуги; релігія; зберігання майна; повідомлення; розслідування; переміщення; персонал закладів; зовнішні перевірки.

Що стосується вітчизняного досвіду роботи з ув'язненими, Державна пенітенціарна служба України до основних напрямів соціально-виховної роботи відносить такі: дотримання засудженими вимог установленого порядку відбування покарання; застосування до засуджених заохочувальних норм закону; забезпечення права засуджених на освіту; сприяння засудженим у вирішенні питань трудового та побутового працевлаштування після звільнення; паспортизація засуджених; взаємодія зі спостережними комісіями; співпраця з громадськими організаціями; задовільнення духовних потреб засуджених [119, с. 18].

Ефективність соціальної роботи вітчизняної ДПтС поряд з європейськими можна порівняти за кількістю повторно засуджених серед осіб,

які були звільнені з місць позбавлення волі. В Україні кількість таких осіб удвічі більша, ніж в країнах Європи, що свідчить про недостатню ефективність напрямів соціальної роботи. В основу роботи з засудженими необхідно покласти розуміння того, що суспільство не матиме користі, якщо ув'язнений повернеться з в'язниці, вдосконаливши свої знання про норми злочинного світу. Знана кількість кримінологічних досліджень у всьому світі показала, що це один із найпоширеніших наслідків тюремного ув'язнення.

Зіткнувшись із явними негативними наслідками тюремного ув'язнення, уряди багатьох країн шукають способи зменшення шкоди для особистості та суспільства, що спричиняються особами, які є неготовими до успішної соціалізації після відбуття покарання. Це повинно стояти на меті роботи з засудженими і вітчизняної ДПтС.

Таким чином, оцінювання сучасного стану захищеності найбільш вразливих категорії населення в Україні свідчить про неефективність цієї системи. Пенсіонери й інваліди, діти та учні, безробітні та біженці не отримують достатньої допомоги для підтримки гідного рівня життя. Не достатньо гнучким є механізм забезпечення індексації пенсій, стипендій, внесків до ощадбанку порівняно зі зростанням цін.

5.3. Пріоритетні напрями вдосконалення форм захисту соціально вразливих верств населення

Глибокий економічний спад, який зараз спостерігається в нашій країні, ускладнює виконання функцій системою соціального захисту. Розподіляючи обмежені ресурси між програмами короткотермінового пом'якшення і запобігання бідності в довгостроковому періоді, часто доводиться робити нелегкий вибір на користь перших. Перед сучасними українськими політиками ця дилема стоїть дуже гостро. Систему соціального захисту населення необхідно пристосовувати до мінливих ситуацій і досягати рівноваги між пом'якшенням і запобіганням бідності.

Слід зауважити, що наразі цілісної теорії соціального захисту не вироблено, і це негативно позначається на реалізації соціальної політики на всіх соціальних рівнях. Сама модель соціального захисту повинна бути: цілісною; структурованою; динамічною; багатовимірною (враховувати стратифікацію суспільства та диференціацію регіонів).

Теоретичні засади соціального захисту населення незалежно від рівня їх застосування за своїми принципами повинні бути єдиними, не детерміновані кількісно, оскільки реальні потреби у соціальному захисті змінюються залежно від економічного розвитку. Так, економічне піднесення зменшує потреби в соціальному захисті певної частини населення, посилюючи самореалізацію та економічну самодостатність. Однак необхідно враховувати і регіональні особливості розвитку територій держави.

Аналіз реальних показників розвитку українського суспільства та критичних світових показників свідчить про значне перевантаження негативних тенденцій у перших, що може призвести (і частково вже призвело) до небажаних соціальних наслідків (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

**Співвідношення світових критично допустимих
і реальних показників розвитку українського суспільства**

Показники	Критичні показники (світовий рівень)	Значення показника в Україні	Ймовірні соціальні наслідки
Сумарний коефіцієнт народжуваності	2,36	1,506	Відсутність простого відтворення поколінь
Очікувана тривалість життя	Великобританія – 79,01; США – 78; Швеція – 80,86; Японія – 82,12	Чоловіки – 66,34; жінки – 76,22; середня – 71,37	Зменшення популяції
Коефіцієнт старіння населення	13 %	15,2 %	Постарішання населення
Співвідношення доходів 10 % найбагатших до 10 % найбідніших груп населення	8:1	18:1	Антагонізація соціальної структури суспільства
Частка населення, яке живе за межею бідності	10 – 15 %	Більше 80 %	Люмпенізація та маргіналізація суспільства
Співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати (індекс Кейтца)	Критерій ЄС – 60%, Критерій МОП – 50 %	30,4 %	Декваліфікація робочої сили
Рівень безробіття	Австрія – 5,6 %; Німеччина – 5,0 %	Україна – 9,3 %	Зростання частки соціально знедолених категорій

Уже спостерігаються тенденції, які загрожують позитивному розвитку нашого суспільства, його наукового, інтелектуального та кваліфікаційного потенціалів. Тому збереження та відтворення трудових ресурсів і людського капіталу, їх ефективну та безболісну трансформацію відповідно до ринкових вимог необхідно визначити найголовнішими стратегічними завданнями реформування економіки, найважливішими соціально-економічними пріоритетами в системі національних інтересів.

Об'єктом соціального захисту є здоров'я людини, що належить до найбільших здобутків і цінностей нації. Єдність душі та тіла, їх гармонія визначають здоров'я людини (рис. 5.3), яке може зазнавати різних негативних впливів, зокрема соціально-економічних. Необхідно створити таку систему соціального захисту, яка б випереджувала захворювання і зменшувала смертність. Докорінного вдосконалення та підвищення ефективності з урахуванням негативного впливу техногенних чинників та "омолодження" хвороб потребує система охорони здоров'я.

Рис. 5.3. Сім аспектів здоров'я людини

Важливу роль в оздоровленні населення відіграє освіта як база для освоєння інноваційних технологій та організацій, основа підвищення загальної культури етносу, в тому числі у сфері збереження здоров'я та продовження життєвого циклу людини. Освіта відкриває перед людиною нові можливості вибору способу існування, є найефективнішою сферою капіталовкладень. Ураховуючи важливість освітньої компоненти соціального захисту, слід передбачати джерела її фінансування (не лише державні) з метою створення гідних умов для підвищення освітнього рівня суспільства, передусім молодшої генерації, яка включатиметься у ринок праці конкурентоспроможною.

У ринковій економіці гостро постають питання організації зайнятості, створення умов для ефективної самозайнятості, самореалізації економічно активної частини населення. Необхідно здолати маргінальну поведінку

та настрої меншої вартості українського населення, зменшувати можливості його міграції з метою заробітків за межі своєї держави, які супроводжуються значними втратами трудового капіталу нації і, відповідно, соціального захисту самих мігрантів.

Необхідно запровадити галузевий та регіональний моніторинг забезпечення соціального захисту, ґрунтовні наукові дослідження соціальних процесів в Україні, адже без реального усвідомлення сутності соціальних процесів, що відбуваються в нашій державі, дієвість соціальної безпеки буде незначною. Необхідно на законодавчому рівні затвердити статус соціальної безпеки як складової національної безпеки України.

Література: [30, 32, 33, 37, 44, 45, 56, 60, 62, 64, 70, 72, 74, 75, 77, 112].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Наведіть приклад ґендерної нерівності в трудовій сфері. Яким чином цього можна уникнути?
2. Чи достатньою та ефективною є нормативна база з питань соціального захисту населення?
3. У чому проявляється соціальна справедливість системи соціального захисту?
4. Яке місце має належати системі соціальної безпеки в національній безпеці України?
5. Які складові, на вашу думку, доцільно включити в систему соціального захисту України, окрім класичних?

Запитання для самоконтролю

1. Що таке соціально вразливі верстви населення? Які групи населення можна віднести до соціально вразливих? Відповідь обґрунтуйте.
2. Перелічіть види сімей, які ви знаєте.
3. Що таке соціальний захист, які складові в Україні він включає?
4. Яким чином відбувається соціальний захист бездомних осіб?
5. Які види державної допомоги сім'ям з дітьми ви знаєте?
6. Які заходи передбачає державна підтримка багатодітних і малозабезпечених сімей?
7. Охарактеризуйте державну підтримку жінок: нормативно-правове забезпечення та основні заходи.

8. Яким чином відбувається державне забезпечення інвалідів?
9. Що таке державна молодіжна політика? Перелічіть основні напрями соціального захисту молоді в Україні.
10. Які заходи передбачає державна підтримка людей похилого віку?
11. Обґрунтуйте необхідність здійснення державної підтримки засуджених. Які заходи вона передбачає?
12. Які групи населення належать до категорії внутрішньо переміщених осіб? Обґрунтуйте актуальність державного забезпечення цієї соціальної групи.

Тестові завдання

1. *Які принципи побудови системи соціального захисту ви знаєте:*
 - а) інформаційна відкритість;
 - б) децентралізація;
 - в) охоплення всіх соціальних груп;
 - г) науковість;
 - д) соціальне партнерство?

2. *Які групи осіб входять до груп соціального ризику:*
 - а) бездомні;
 - б) військовослужбовці;
 - в) жінки;
 - г) чорнобильці;
 - д) люди похилого віку?

3. *Комплекс організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на забезпечення життя, здоров'я та добробуту населення за конкретних економічних умов – це:*
 - а) соціальний захист;
 - б) соціальне страхування;
 - в) соціальна допомога.

4. *Які складові входять до системи соціального захисту:*
 - а) соціальна допомога, соціальне страхування, соціальна справедливість;
 - б) соціальне страхування, захист прав дитини;
 - в) сприяння освіти, рання імунізація?

5. *Що є об'єктом соціального захисту:*

- а) здоров'я людини;
- б) добробут населення;
- в) вразливі групи населення?

Тема 6. Соціальний захист економічно активного населення

Мета – визначення напрямів соціального захисту економічно активного населення; виявлення місця і ролі самостійної зайнятості в загальній системі соціального захисту населення та сучасній економіці; аналіз закордонного досвіду вирішення проблем соціального захисту економічно активного населення.

Основні питання

- 6.1. Сутність категорії "економічно активне населення".
- 6.2. Система соціального захисту економічно активного населення.
- 6.3. Гарантії в оплаті праці як елемент соціального захисту найманих працівників. Мінімальна заробітна плата.
- 6.4. Зайнятість населення та безробіття. Мобільність робочої сили.
- 6.5. Самостійна зайнятість у соціально орієнтованій економіці. Державна підтримка самостійної зайнятості.
- 6.6. Зарубіжний досвід вирішення проблем соціального захисту економічно активного населення.

Ключові слова: економічно активне населення, економічно неактивне населення, зайнятість, безробіття, заробітна плата, мінімальна заробітна плата, індексація, компенсація.

6.1. Сутність категорії "економічно активне населення"

Сучасний етап розвитку економіки та суспільства ставить принципово нові завдання у сфері соціальної економіки, пов'язані з тим, що змінюється роль людини в соціально-економічній системі. Тому необхідно сприяти активній самореалізації кожного члена суспільства, що досягається через підвищення економічної активності людини (яке передбачає

самореалізацію і самовдосконалення) і гарантує достатній рівень стабільності та можливість стійкого розвитку. Слід переорієнтувати соціальну економіку з короткострокових вузьких завдань, обумовлених в основному необхідністю нейтралізації економічних і соціальних наслідків, на вирішення довготривалих завдань із формування найсприятливіших умов для розвитку людини [3].

Люди мають різний рівень трудової, соціальної, ділової та підприємницької активності, що впливає на їх потенціал самодопомоги. Тому їх потреба у соціальній підтримці не однакова, тобто необхідний індивідуальний підхід. Так, людині, яка здатна самотійно вирішувати виниклі проблеми, достатнім є мінімальний соціальний захист у вигляді забезпечення гарантованого мінімуму для умов економічної активності. Людині з середнім потенціалом самодопомоги, крім забезпечення цього гарантованого мінімуму, потрібен більш суттєвий соціальний захист. Особі, яка не в змозі допомогти собі самотійно, разом із забезпеченням гарантованого мінімуму умов для соціально-економічної активності необхідний соціальний захист переважно в пасивній формі.

Відповідно до рекомендацій МОП і міжнародних конференцій статистиків праці все населення розрізняють *на економічно активне й економічно неактивне*.

Економічно активне населення (робоча сила) – це частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і надання різноманітних послуг. Кількісно ця група населення складається з *зайнятих і безробітних*, які на поточний час не мають роботи, але бажають її отримати.

До *зайнятих* у складі економічно активного населення відносять осіб, вік яких перевищує встановлений в розглядуваний період і які:

виконують роботу за наймом на умовах повного або неповного робочого часу, а також іншу роботу, що приносить дохід;

тимчасово відсутні на роботі через хворобу, відпустку, вихідні дні, страйк або з інших подібних причин;

виконують роботу без оплати на сімейному підприємстві.

До *безробітних* відносять осіб у віці економічної активності, які в період, що розглядається:

не мають роботи та заробітку;

zareєстровані в органах служби зайнятості з метою пошуку відповідної роботи;

займаються пошуком роботи, тобто звертаються в державну або комерційну службу зайнятості, до адміністрації підприємств, розміщують оголошення у пресі або роблять кроки до організації власної справи;

готові приступити до роботи;

проходять навчання або перепідготовку за направленням служби зайнятості.

Міжнародні стандарти рекомендують встановлювати мінімальний вік, починаючи з якого населення належить до категорії економічно активного (в Україні він становить 15 років). У деяких країнах встановлюється і максимальний вік економічної активності (в Україні він становить 70 років).

Економічно неактивне населення – це та частина населення, яка не входить до складу ресурсів праці (робочої сили).

До неї належать:

учні, студенти, курсанти, що навчаються в денних навчальних закладах;

особи, які отримують пенсію за віком або на пільгових умовах;

особи, які отримують пенсію у зв'язку з інвалідністю;

особи, зайняті веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми, хворими родичами;

особи, які не можуть знайти роботу, припинили її пошук, вичерпавши всі можливості, проте вони можуть і готові працювати;

інші особи, яким немає необхідності працювати незалежно від джерела доходу.

В Україні діють дещо інші категорії та поняття у сфері *трудових ресурсів*, під якими розуміють частину працездатного населення, яка володіє фізичними та розумовими здібностями та знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності. *Усе населення України розподіляють залежно від віку* на: осіб, молодших від людей працездатного віку (від народження до 16 років включно); осіб працездатного віку (жінки – від 16 до 60 років, чоловіки – від 16 до 60 років включно); осіб старше працездатного віку, з досягненням якого встановлюється пенсія за віком (в Україні: жінки – з 60, чоловіки – з 60 років).

Залежно від здатності працювати розрізняють працездатних і непрацездатних осіб (непрацездатні особи в працездатному віці – це інваліди I і II груп; працездатні особи в непрацездатному віці – це підлітки та працюючі пенсіонери за віком).

6.2. Система соціального захисту економічно активного населення

Сьогодні існує певний перелік соціальних гарантій, встановлених законодавством, які закріплюють конституційні права та гарантії громадян за обмеженою сукупністю показників. Вони регулюють переважно відносини в сфері праці, охорону здоров'я громадян у сфері праці, гарантії зайнятості населення, мінімальні гарантії соціального захисту, мінімальну забезпеченість послугами галузей соціальної сфери. Перелік основних державних гарантій у сфері трудових відносин систематизовано в табл. 6.1.

Таблиця 6.1

Основні гарантії прав громадян у трудовій сфері в Україні

Законодавство України	Основні гарантії, норми та нормативи
Кодекс законів про працю України; закони України "Про оплату праці", "Про колективні договори та угоди", "Про охорону праці", "Про пожежну безпеку", "Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", "Про зайнятість населення", "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття"; Указ Президента України "Про невідкладні заходи щодо запобігання виробничому травматизму та професійним захворюванням", Наказ Держнаглядохоронпраці "Про перелік робіт з підвищеною небезпечкою"; санітарні норми та правила	Гарантований розмір мінімальної заробітної плати, тарифна система оплати праці в бюджетній сфері, стандарти безпеки праці, гігієнічні нормативи, санітарні норми та правила, переліки професій із шкідливими та небезпечними умовами праці, захист від безробіття (допомога з безробіття, виплати на період навчання за направленням служби зайнятості), квотування робочих місць для соціально незахищених верств населення, державна допомога з підтримки створення робочих місць, організація оплачуваних громадських робіт

Існуючий в Україні механізм забезпечення мінімальних соціальних стандартів побудовано за соціально-демографічним принципом. Тобто він передбачає диференційований підхід, за якого охоплюються групи населення працездатного віку, а також контингент, який уже або ще не бере участі в економічно активній діяльності – діти та пенсіонери [113].

Слід зауважити, що соціальні стандарти, розроблені для тих найманих працівників, які становлять працездатне населення, недостатньо відображені в тих соціальних гарантіях, які забезпечувані на державному рівні. Так, якщо розмір мінімальної заробітної плати поширюється на всіх без винятку найманих працівників, то величина мінімальної тарифної ставки 1 розряду ЄТС – це гарантія лише для найманих працівників, зайнятих у бюджетній сфері. Позабюджетний сектор, у якому задіяна значно більша кількість працівників, цією гарантією не охоплений. Тут дотримується лише загальнодержавна соціальна гарантія – мінімальна заробітна плата. Розглянемо основні напрями соціального захисту економічно активного населення, що склалися в Україні сьогодні (рис. 6.1).

Рис. 6.1. Основні напрями соціального захисту ЕАН в Україні

Для забезпечення підвищення економічної активності працездатного населення необхідно створити відповідні умови. Це дозволить систематизувати та раціоналізувати розрізнені (і часто декларовані) права людини і дії державних структур. Так, наприклад, людям, які потребують допомоги з боку держави та/або суспільства, разом з її отриманням має надаватися реальна можливість для отримання робочого місця через розвиток трудових навичок, професійного навчання або відновлення здібності до праці. Подібний захід забезпечує в подальшому джерело доходу. Для того щоб цілком забезпечити такі гарантії, необхідно створити відповідні умови, систему стимулів для заохочення прагнення людини до активної життєвої позиції.

В Україні за останні роки склалася несприятлива соціально-демографічна тенденція, яка визначається скороченням частки населення молодшого від працездатного віку та збільшенням частки населення старшого від працездатного віку. Крім того, зазначається падіння рівня добробуту економічно активного населення. На початковому етапі радикальних економічних перетворень (1992 – 1995 рр.) значну частку бідних традиційно складали так звані найбільш вразливі верстви населення (пенсіонери, інваліди, багатодітні сім'ї тощо). Сьогодні кризовий тягар усе виразніше переміщається в бік "економічно активних бідних" – тих працездатних членів суспільства, які за характером зайнятості (незайнятості) або з інших причин отримують низькі доходи та внаслідок цього не можуть прогодувати себе й свою сім'ю.

До "економічно активних бідних" належать: безробітні; частково зайняті (особи, які працюють на умовах неповного робочого часу або перебувають в адміністративних відпустках без збереження заробітної плати); зайняті на неплатоспроможних підприємствах; частина працівників, зайнятих на державних підприємствах, у бюджетній сфері тощо.

Наростаючий потенціал безробіття, часткової зайнятості, втрати кваліфікації, зниження рівня доходів трансформується в потенціал бідності, який потребує здійснення ефективних запобіжних заходів.

Таким чином, *економічно активне населення вимагає активних заходів соціального захисту, пов'язаних з: регулюванням зайнятості на основі ефективної політики підбору та розставляння кадрів; забезпечення роботою населення, що вивільняється, шляхом його перерозподілу між галузями виробництва та сферами економіки з тимчасовою перепідготовкою і перенавчанням; установами розміру пільг та інших*

компенсацій тимчасово безробітним; компенсацією населенню втрат, пов'язаних з переглядом цін на товари та послуги; індексацією грошових доходів населення залежно від зростання споживчих цін; наданням економічної свободи громадянам з метою розвитку самозайнятості та підприємництва; законодавчим закріпленням соціальних гарантій цієї категорії населення тощо.

6.3. Гарантії в оплаті праці як елемент соціального захисту найманих працівників. Мінімальна заробітна плата

Оплаті праці належить особливе місце в структурі соціально-трудової сфери та пріоритетах соціальної політики. Це пояснюється її значущістю для забезпечення життєдіяльності людини та специфічними функціями, які вона виконує в розвитку суспільства й економіки.

Основним джерелом грошових доходів працівників і характеристикою рівня добробуту всіх членів суспільства є заробітна плата.

Відповідно до Закону України "Про оплату праці", **заробітна плата** – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу [90]. Розмір заробітної плати залежить від складності й умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства.

*Як важлива соціально-економічна категорія, заробітна плата в ринковій економіці має виконувати такі **функції**:*

відтворювальну, яка полягає в забезпеченні відтворення робочої сили; стимуляторну (мотиваційну), спрямовану на підвищення зацікавленості у розвитку виробництва;

соціальну, що сприяє реалізації принципу соціальної справедливості; обліково-виробничу, яка характеризує міру участі живої праці в процесі утворення ціни продукту, його частку в сукупних витратах виробництва.

Найбільш значна суперечність функцій в тому, що одні з них ведуть до диференціації заробітків, інші – до їх вирівнювання. Чим сильніше вирівнювання, тим слабше диференціація, тим слабше стимуляторний вплив заробітної плати.

Для регулювання заробітної плати треба вміло використовувати об'єктивну єдність і протилежність її функцій, своєчасно посилювати одні

або послаблювати інші, щоб організація заробітної плати відповідала її об'єктивній змістовності й особливостям розвитку суспільства.

На сучасному етапі найбільш пріоритетними функціями оплати праці, які слід посилювати й активізувати, є відтворювальна та стимуляторна функції заробітної плати [4]. Проте в сучасних умовах становлення ринку в Україні заробітна плата виконує функції: збереження зайнятості; запобігання безробіттю шляхом зниження заробітної плати; забезпечення соціальних гарантій; стримування інфляції (шляхом заборгованості з заробітної плати); перерозподіл зайнятих у галузях і сферах економіки; поширення нелегальної діяльності та вторинної зайнятості; посилення мобільності робочої сили.

Загальна декларація прав людини проголошує право кожного на рівну оплату за рівну працю, на справедливу та задовільну винагороду, що забезпечує гідне існування для неї самої та її сім'ї. Відповідно до цього принципу, Конституція України визнає право кожного на винагороду без будь-якої дискримінації та не нижче встановленого мінімального розміру заробітної плати.

Проте українська практика в цьому напрямі є вельми далекою від критеріїв і стандартів, установлених у країнах із ринковою економікою. Так, Європейським комітетом з соціальних прав як загальний для всіх країн – членів Європейського Союзу – встановлено принцип соціальної справедливості, що визначає розмір мінімальної заробітної плати в 60 % (щонайменше – 50 %) від величини середньої заробітної плати в конкретній країні [3].

Так, у січні 2017 р. десять держав-членів, розташованих у Східній частині ЄС, мали мінімальну зарплату нижче 500 євро за місяць: Болгарія (235 євро), Румунія (275 євро), Латвія і Литва (380 євро), Чехія (407 євро), Угорщина (412 євро), Хорватія (433 євро), Словаччина (435 євро), Польща (453 євро) і Естонія (470 євро). У п'яти інших країнах ЄС, розташованих на Півдні, мінімальна заробітна плата складала від 500 до 1 000 євро в місяць: Португалія (650 євро), Греція (684 євро), Мальта (736 євро), Словенія (805 євро) та Іспанія (826 євро). У решти держав-членів, розташованих на Заході та Півночі ЄС, мінімальна зарплата перевищувала 1 000 євро на місяць: Велика Британія (1 397 євро), Франція (1 480 євро), Німеччина (1 498 євро), Бельгія (1 532 євро), Нідерланди (1 552 євро), Ірландія (1 563 євро) і Люксембург (1 999 євро). Україна у цьому рейтингу посіла б останню сходинку з розміром мінімальної заробітної плати 116 євро.

Серед країн світу мінімальна зарплата різниться відповідно до розвитку економіки та визначається у доларах США. Найгірші соціальні гарантії в Уганді, Бурунді, Сьєрра-Леоне, М'янмі (Бірма) та Кубі, адже мінімальна зарплата в цих країнах менше \$10. Найкращі за гарантованою оплатою праці умови для громадян Норвегії, Австралії, Люксембургу, Монако, Сан-Маріно, Нової Зеландії та Бельгії, де мінімальна місячна оплата праці законодавчо закріплена на позначці не менше 2 тис. дол. [49].

Мінімальна заробітна плата – законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитися оплата за виконану працівником місячну, годинну норму праці (обсяг робіт). До мінімальної заробітної плати не включаються доплати, надбавки, заохочувальні та компенсаційні виплати.

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності та господарювання.

Мінімальна заробітна плата є основою для визначення державних тарифів у сфері оплати праці, пенсій, стипендій, допомоги та інших соціальних виплат.

Розмір мінімальної заробітної плати визначається з урахуванням: вартісної величини мінімального споживчого бюджету з поступовим зближенням рівнів цих показників у міру стабілізації та розвитку економіки країни;

загального рівня середньої заробітної плати;

продуктивності праці, рівня зайнятості та інших економічних умов.

Розмір мінімальної заробітної плати встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України, як правило, один раз на рік під час затвердження Державного бюджету України. Процес відбувається з урахуванням пропозицій, вироблених шляхом переговорів з представниками професійних спілок, власників або уповноважених ними органів, які об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди. Розмір мінімальної заробітної плати переглядається залежно від зростання індексів цін на споживчі товари та тарифів на послуги за угодою сторін колективних переговорів.

Аналіз співвідношення мінімальної до середньої заробітної плати в Україні дозволяє зробити висновок про те, що навіть після помітного підвищення в 2017 р. розмір мінімальної заробітної плати склав 0,59, або 59 %. Це свідчить про те, що підвищення мінімального розміру заробітної

плати не надало суттєвого впливу на розмір середньої заробітної плати (табл. 6.2).

Таблиця 6.2

Співвідношення мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та середньої заробітної плати в Україні у 2000 – 2015 рр.

Роки	Прожитковий мінімум для осіб працездатного віку, грн (в середньому за рік)	Середня заробітна плата, грн	Співвідношення середньої заробітної плати до прожиткового мінімуму	Мінімальна заробітна плата, грн (в середньому за рік)	Співвідношення мінімальної заробітної плати до прожиткового мінімуму	Співвідношення мінімальної заробітної та середньої заробітної плати
2000	270	230	0,9	90	0,33	0,39
2001	311	311	1	118	0,38	0,38
2002	342	379	1,1	152	0,44	0,4
2003	342	462	1,4	185	0,54	0,4
2004	362	590	1,6	221	0,61	0,37
2005	423	806	1,9	298	0,7	0,37
2006	463	928	2,0	375	0,8	0,4
2007	516	1197	2,3	430	0,83	0,36
2008	607	1573	2,6	528	0,87	0,34
2009	663	1650	2,5	650	0,98	0,39
2010	848	1982	2,3	894	1,05	0,45
2011	923	2370	2,6	997	1,08	0,42
2012	1022	2752	2,7	1104	1,08	0,4
2013	1142	2979	2,6	1182	1,03	0,39
2014	1176	3149	2,7	1218	1,04	0,39
2015	1253	3502	2,8	1298	1,04	0,37
2016	1460	4362	2,98	1476	1,01	0,33
2017	1622	5378	3,31	3200	1,97	0,59

Необхідно також зазначити, що за 2017 р. розмір мінімальної заробітної плати становив 197 % величини прожиткового мінімуму, тобто перевищував його вдвічі. За таких співвідношень із вартістю вельми обмеженого набору прожиткового мінімуму мінімальна заробітна плата

не дозволяє виконувати відтворювальні, економічні та соціальні функції, якими вона фактично наділена соціальним, зокрема міжнародним, законодавством інших країн, і не виконується в цій частині українським законодавством. Якщо орієнтуватися не на занижений прожитковий мінімум, а на мінімально прийнятний для їх гіпотетичного виконання мінімальний споживчий бюджет, ці функції лише обмежено реалізуються за сучасного рівня середньої заробітної плати. Обмеження є більш істотними, якщо враховувати безпрецедентну для країн з ринковою економікою диференціацію за між-, внутрішньогалузевими та внутрішньовиробничими рівнями заробітної плати. В умовах диференціації, яка не має тенденції до зниження, для переважної частини найманих працівників і членів їх сімей економічні можливості навіть для простого відтворення залишаються істотно нижчими за необхідні.

Крім установлення розміру мінімальної заробітної плати, вітчизняне законодавство (а саме Кодекс законів про працю, Закон України "Про оплату праці") визначає такі **мінімальні державні гарантії**: *установлені норми оплати праці за роботу*: в надурочний час; у святкові, неробочі та вихідні дні; у нічний час; за час простою; за скороченої тривалості роботи тощо; *оплату*: щорічних відпусток; для вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; з підвищенням кваліфікації, перекваліфікації або навчання іншим спеціальностям; для донорів; *установлені гарантії та компенсації працівникам у разі*: переїзду на роботу до іншої місцевості; службових відряджень.

Важливим елементом державної системи соціального захисту громадян, спрямованим на підтримання купівельної спроможності їх грошових доходів є індексація. Згідно зі ст. 1 Закону "Про індексацію грошових доходів населення", **індексація** – це встановлений актами законодавства України механізм підвищення грошових доходів громадян, що дає можливість частково або повністю відшкодувати їм подорожчання споживчих товарів і послуг [86].

Виходячи з досвіду зарубіжних країн розрізняють *очікувану та ретроспективну індексації*.

Очікувана індексація передбачає необхідність підвищення доходів з урахуванням прогнозу зростання індексу споживчих цін.

За ретроспективної індексації доходи підвищуються відповідно до зростання індексу цін за минулий період.

В основу індексації грошових доходів громадян закладено **індекс споживчих цін**, який обчислюється з наростаючим підсумком за місяцями. Розрахунок індексу споживчих цін починається за місяцем, у якому індекс споживчих цін перевищив поріг індексації, зазначений законодавчо.

У новій редакції Закону України "Про індексацію грошових доходів населення" [86] **індексації підлягають такі види грошових доходів населення**: пенсії; стипендії; оплата праці (грошове забезпечення); суми виплат, що здійснюються відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування; суми відшкодування шкоди, заподіяної працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; суми, що виплачуються особам, які мають право на відшкодування шкоди в разі втрати годувальника. У Законі зазначено, що індексації підлягають грошові доходи населення в межах прожиткового мінімуму, встановленого для відповідних соціальних і демографічних груп населення.

Ще одним важливим способом співвіднесення фіксованих доходів населення і зростання вартості життя є **компенсація**. Поняття "компенсація" (латинською compensatio) означає "врівноважувати", "відшкодувати", "одержувати нагороду".

Відповідно до ст. 2 Закону України "Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати" **компенсація проводиться у разі затримки на один і більше календарних місяців виплати доходів, нарахованих громадянам** [86; 87].

Компенсації підлягають грошові доходи разом з сумою індексації, які громадяни отримують у гривнях на території України і які не мають разового характеру. Це пенсії; соціальні виплати; стипендії; заробітна плата (грошове забезпечення) та інші.

Сума компенсації обчислюється як добуток нарахованого, але не виплаченого грошового доходу за відповідний місяць (після утримання податків і обов'язкових платежів) і приросту індексу споживчих цін (індексу інфляції) у відсотках для визначення суми компенсації, поділений на 100.

Компенсація працівникам втрати частини заробітної плати проводиться у разі затримки на один і більше календарних місяців виплати заробітної плати, нарахованої працівникові, якщо індекс цін на споживчі товари та тарифів на послуги за цей період зріс більше ніж на 1 %.

Індекс споживчих цін для визначення суми компенсації обчислюється шляхом множення місячних індексів споживчих цін за період невиплати грошового доходу.

Сума компенсації обчислюється шляхом множення суми нарахованої, але не виплаченої працівникові заробітної плати за відповідний місяць (після утримання податків і платежів) на коефіцієнт приросту споживчих цін.

У разі затримки виплати заробітної плати за кілька місяців сума компенсації визначається за кожний місяць окремо за наявності зазначених умов.

Коефіцієнт приросту споживчих цін визначається як різниця між часткою від ділення індексу споживчих цін в останній місяць перед виплатою суми заборгованості на індекс споживчих цін у тому місяці, за який виплачується заробітна плата, та коефіцієнтом 1.

Підводячи підсумок викладеному, можна зробити висновок про наявність гострих проблем у сфері оплати праці, незважаючи на соціальні гарантії, які надає держава для захисту найманих працівників, а саме:

затримки з виплатою заробітної плати (від одного місяця до року та більше в різних видах економічної діяльності);

низька відтворювальна функція оплати праці (що підтверджує проведений аналіз співвідношення розмірів мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму);

різке падіння стимуляторної ролі оплати праці в розвитку економіки країни, обсягів виробництва на підприємствах. Це перешкоджає реалізації фізичних та інтелектуальних здібностей працівників (розміри заробітної плати майже не залежать від кваліфікації, якості праці, результативності виробництва та динамки макроекономічних показників, у матеріальному стимулюванні панує "зрівнялівка");

скорочення частки трудової частини в сукупному доході працівника, що сигналізує про посилення апатії до праці, зниження її престижності;

надмірна, необґрунтовано завищена диференціація в оплаті праці (розрив в оплаті праці тільки за офіційною статистикою становить 1:26). Причому ця різниця в розмірах заробітків працівників визначається не їх кваліфікацією, професіоналізмом, результативністю праці, а залежить від форми власності підприємства (приватне, державне, унітарне, спільне підприємство, фінансово-промислова група тощо), галузевої приналежності (хлібозавод, школа, лікарня, банк, нафтопереробний завод), особливостей регіону (місто Київ, Вінницька область, Одеська область тощо).

6.4. Зайнятість населення та безробіття. Мобільність робочої сили

У сфері трудових відносин і зайнятості держава за всіх соціально-економічних систем виступає насамперед у ролі арбітра, що регулює відносини між роботодавцем і найманим працівником, а також гаранта прав працівників у соціально-трудої сфері. Це відбувається в тих випадках, коли в якості роботодавця виступає сама держава, створюючи робочі місця на підприємствах і в організаціях, що фінансуються з державного бюджету. Іншою важливою функцією держави є встановлення соціальних гарантій для тих непрацюючих громадян у працездатному віці, які мають офіційний статус безробітних. Ці гарантії включають виплату допомоги з безробіття, сприяння в професійній перепідготовці, залучення до участі у громадських роботах та ін. [111].

В Україні основним нормативно-правовим документом, що містить гарантії найманих працівників у сфері зайнятості, є Закон України "Про зайнятість населення" [79]. Згідно з цим Законом, **зайнятість населення** – це діяльність громадян, яка пов'язана із задовільненням їх особистих або суспільних потреб, що не заборонена Законодавством України, з метою отримання доходу (заробітної плати) у грошовій або іншій формі, а також діяльність осіб, які працюють безоплатно на підприємствах, заснованих на власності та праці членів однієї сім'ї.

Необхідно розмежовувати поняття "зайнятість" і "праця". **Праця** – це діяльність, що протікає в рамках певної частини доби – робочого часу. **Зайнятість** – громадські відносини, економічні та правові, з приводу включення працівника в певну кооперацію праці на певному місці. Статус зайнятого абсолютно не залежить від того, працює людина, займається спортом або відпочиває. **Працюючий** – це характеристика соціального стану працездатного члена суспільства, який в силу свого майнового стану поставлений перед економічною необхідністю працювати. Наявність або відсутність зв'язку суб'єкта з яким-небудь робочим місцем у розглядуваний момент не має значення. На противагу цьому, **зайнятий** – функціональна характеристика працездатного члена суспільства, яка свідчить про включення його в конкретний господарський процес на робочому місці [113].

Особливістю сучасного стану зайнятості в Україні є перехід від повної, формальної, примусової, неефективної зайнятості, що існувала в попередній економічній системі, до продуктивної, вільно обраної зайнятості

населення. На перших етапах трансформаційного періоду зайнятість характеризувалась елементами неефективності, оскільки за значного скорочення ВВП спостерігалось незначне скорочення зайнятості. Зокрема, протягом десяти років від початку перебудови спостерігалось співвідношення зменшення ВВП на 60 % зі скороченням зайнятості на 12 %. До особливостей сучасного періоду слід також віднести низький рівень заробітної плати працюючих [2]. Через низький рівень заробітної плати послаблюються стимули та мотивація до праці, знижується продуктивність праці.

Іншою характерною особливістю зайнятості в Україні є заміна праці вищої кваліфікації на малокваліфіковані роботи. Особливо поширена така тенденція в індустріальних регіонах. За К. Марксом, це явище "редукції праці", тобто повернення від висококваліфікованої до низькокваліфікованої праці. Важливою особливістю є погіршення структури зайнятості – це пов'язано з тим, що секторальні, галузеві, територіальні пропорції формуються не шляхом прогресивної перебудови, а пристосуванням до ринкових умов на національному та світовому рівнях [4].

Структурні деформації зайнятості посилюються. Зокрема: скорочення зайнятості в наукомістких галузях і збільшення в галузях сировинного напрямку; вплив із сектора офіційної економіки та збільшення пропозиції в неформальній сфері; зростання зайнятості в приватному підсобному господарстві; значна регіональна розбалансованість; зростання нерегламентованої зайнятості; нелегальна зайнятість за кордоном.

Найбільша зайнятість населення відслідковується в таких областях, як Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Харківська; найменша – у Чернівецькій та Івано-Франківській областях. Серед зайнятого населення віком 15 – 70 років кожен п'ятий був працівником сільського господарства або промисловості, шостий – торгівлі. У 2016 р. відбувається загострення проблем зайнятості: спостерігається динаміка зниження кількості зайнятих працівників за всіма видами економічної діяльності, що обумовлено економічною та політичною кризою.

Характерною особливістю сучасного стану зайнятості є також наявність **прихованого безробіття**. Приховане безробіття в економіці країни, за розрахунками фахівців, оцінюється в 5 млн осіб – її утворюють ті, хто самостійно шукають роботу, не звертаючись до служби зайнятості. За таких масштабів нерегульованих трудових переміщень величезна кількість робочих

місць виявляється ніде не врахованою (наприклад, у неформальному секторі економіки), це спричиняє ухилення від сплати податків, розширення сфер впливу кримінальних структур, виникнення цілого соціального прошарку людей, які не охоплені соціальним захистом і т. п.

Приховане безробіття статистично не враховується, тому це явище майже невидимо. Воно проявляє себе тільки на тлі спаду виробництва, що можна було спостерігати в економіці України під час фінансової кризи 2008/2009 рр., а також політичної нестабільності 2014/2015 рр.

Крім того, існує видима форма незайнятості, або вимушеної неповної зайнятості. З метою збереження робочих місць, тимчасово не забезпечених необхідними технологічними і фінансовими умовами, багато підприємств надають своїм працівникам адміністративні відпустки або переводять на режим неповного робочого часу. Так, найбільша кількість невідпрацьованих годин через переведення на неповний робочий тиждень (день) з економічних причин у 2014 р. в Україні (у годинах на одного працівника) спостерігалась в Луганській (50), Запорізькій (34), Львівській (37), Івано-Франківській, Полтавській, Сумській, Херсонській областях (31). Найменша кількість невідпрацьованих годин була зареєстрована в Волинській (17), Одеській (16), Хмельницькій областях (19) та м. Києві (16) [67].

Підсумовуючи викладене, слід підкреслити, що в економіці України існують деструктивні тенденції в сфері зайнятості. Нагальною потребою є збільшення зайнятості в реальному секторі економіки, а також перехід із первинного сектора до розвитку галузей обробної промисловості та сфери послуг. Це дозволить сформувати прогресивну структуру зайнятості. Формування ефективної зайнятості – це важлива економічна та соціальна проблема, яка відіграє визначальну роль у забезпеченні певного рівня життя населення країни, у формуванні та розвитку професійних можливостей будь-якої особи, у самореалізації особистості. Без державного регулювання процесів зайнятості на сучасному етапі в розвитку вітчизняної економіки, неможливо сформувати ефективну зайнятість.

Ефективним засобом вирішення окреслених проблем є, вдосконалення законодавства у сфері зайнятості, його спрямування на реалізацію активної політики зайнятості. Першим кроком на цьому шляху було прийняття нової редакції Закону України "Про зайнятість населення", яка набрала чинності з 1.01.2013 р. Порівняно зі старим Законом України "Про зайнятість населення" від 01.03.1991 р., нова редакція регулює значно ширше коло відносин, пов'язаних із зайнятістю населення, та спрямована на вирішення трьох основних проблем: працевлаштування молоді;

впровадження стимулів для роботодавців, щоб їм було вигідніше створювати нові робочі місця; підтримка людей передпенсійного віку, яким складно конкурувати на ринку праці.

Відповідно до нового Закону *державна гарантує* у сфері зайнятості: вільне обрання місця застосування праці та виду діяльності; отримання заробітної плати (винагороди) відповідно до законодавства; професійну орієнтацію з метою самовизначення та реалізації здатності особи до праці;

професійне навчання відповідно до покликання і здібностей та з урахуванням потреби ринку праці;

підтвердження професійної кваліфікації, здобутої шляхом неформального навчання;

безоплатне сприяння у збереженні роботи, працевлаштуванні, обранні підходящої роботи та отриманні інформації про ситуацію на ринку праці;

соціальний захист від безробіття;

захист від дискримінації у сфері зайнятості, необґрунтованої відмови у найманні на роботу та незаконного звільнення;

додаткове сприяння у працевлаштуванні окремих категорій громадян, які є недостатньо конкурентоспроможними на ринку праці.

Крім того, ст. 14 Закону України "Про зайнятість" передбачає *додаткові гарантії зайнятості*. Так, для працевлаштування категорій громадян, які недостатньо конкурентоспроможні на ринку праці та які перебувають на обліку в Державній службі зайнятості, встановлюється квота у таких розмірах:

для підприємств, установ та організацій з чисельністю штатних працівників від 20 до 50 осіб – одна особа;

для підприємств, установ та організацій з чисельністю штатних працівників від 51 особи – 2 % середньооблікової чисельності штатних працівників за попередній календарний рік.

Новий Закон України "Про зайнятість" містить *особливі гарантії*:

безробітним передпенсійного віку, які втратили роботу в зв'язку зі змінами в організації виробництва та праці – право на достроковий вихід на пенсію, якщо вони мають страховий стаж, необхідний для призначення пенсії за віком у мінімальному розмірі;

для молоді з професійно-технічною або вищою освітою у разі звернення до Державної служби зайнятості за сприянням у працевлаштуванні з метою набуття досвіду Служба організовує стажування;

розроблення комплексу заходів щодо забезпечення зайнятості працівників, які підлягають масовому вивільненню, що здійснюється відповідними органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування за участю сторін соціального діалогу.

Згідно зі ст. 23, п.п. 2 до заходів щодо сприяння зайнятості населення належать:

професійна орієнтація та професійне навчання;

стимулювання діяльності роботодавців, спрямованої на створення нових робочих місць і працевлаштування безробітних;

створення умов для самозайнятості населення та підтримка підприємницької ініціативи (розширення можливостей організації підприємницької діяльності);

забезпечення молоді першим робочим місцем; запровадження стимулів для стажування на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання фізичних осіб, що використовують найману працю, молоді, яка навчається;

сприяння зайнятості інвалідів;

забезпечення участі безробітних у суспільнокорисних і тимчасових роботах.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про реалізацію в Україні певних кроків, спрямованих на вирішення існуючих проблем у сфері зайнятості, а саме: прийняття нового законодавства, покращення діяльності державної служби зайнятості як центрального органу виконавчої влади, що реалізує політику у сфері зайнятості; впровадження Єдиної інформаційно-аналітичної системи (банку даних про робочі місця); посилення відповідальності роботодавців у випадку масового вивільнення; забезпечення працевлаштування молоді та інші.

Однак проблеми українського ринку праці неможливо розв'язати без упровадження державного регулювання зайнятості, яке б використовувало пасивні й активні заходи з віддаванням пріоритетного значення останнім.

Активна політика зайнятості – заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності робочої сили, забезпечення якісного співвідношення у просторі та часі робочої сили та робочих місць, збільшення попиту на робочу силу як з боку приватного, так і з боку державного секторів економіки.

Пасивна політика зайнятості – заходи, спрямовані на фінансову підтримку осіб, здатних працювати, які мають професійну підготовку, сплачують страхові внески, але перебувають у стані повного чи часткового безробіття.

Слід зауважити, що принципи та заходи державного регулювання зайнятості, які застосовуються в Україні, були вироблені в західних країнах, зокрема у США, ще у 30-х роках минулого століття. Це створення державної служби зайнятості, прийняття законодавства про страхування на випадок безробіття, впровадження громадських робіт і деякі інші. Однак українській та іноземній ринки праці істотно відрізняються і не лише розмірами допомог, які отримують безробітні, а і тим, що в нашій країні вся політика зайнятості зводиться до пасивної виплати цієї допомоги. На утримання державної служби зайнятості останніми роками витрачається більше 20 % усього Фонду сприяння зайнятості, а на заходи активної політики припадає лише 10 – 20 % призначених на ці цілі витрат. Реалізації структури витрат, зокрема зниженню управлінських і несуттєвих витрат коштів Фонду сприяння зайнятості, сприятиме *радикальний аудит*.

Уся робота з удосконалення вітчизняної системи забезпечення ефективної зайнятості повинна здійснюватися під гаслом: "Краще фінансувати роботу, аніж безробіття", – запозиченим із Мюнхенської програми сприяння зайнятості (яка знайшла широке застосування на Заході). Стрижнем національної соціальної політики повинна стати всебічна підтримка економічно активного населення, створення умов для його самореалізації. Потрібно враховувати регіональні аспекти політики зайнятості та впроваджувати елементи гнучких ринків праці.

6.5. Самостійна зайнятість у соціально орієнтованій економіці.

Державна підтримка самостійної зайнятості

В умовах ринкової системи господарювання, на думку більшості вітчизняних і зарубіжних авторів, гостро постало питання здатності та готовності людини адаптуватися до нових реалій життя [38]. У радянські часи наявність такого явища, як безробіття, заперечувалося та замовчувалося. З переходом незалежної України до ринкової економіки основними цілями соціально-економічного розвитку суспільства стали забезпечення високої якості життя та гідної праці шляхом скорочення диспропорцій між попитом та пропозицією робочої сили, розвитку зайнятості населення.

Особливо актуальним стає питання розвитку самостійної зайнятості в Україні, з огляду на недосконалість системи підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації кадрів; відсутність стимулів для інвестицій; надмірний податковий тиск; обмеженість інформаційного та консультативного забезпечення. Масштаби самостійної зайнятості, її розповсюдження, роль і місце в економічному житті держави можуть змінюватися від мінімального до вельми істотного в різних умовах і в різні періоди часу. Її дуже часто визначають як форму підприємництва. У сучасній вітчизняній та іноземній літературі подається безліч визначень підприємництва, з яких випливає, що це – самостійна економічна діяльність громадян, заснована на використанні власних ідей, робочої сили та засобів виробництва [6].

Завдяки розвитку самостійної зайнятості, особливо в умовах трансформаційної економіки, створюються додаткові робочі місця для себе, членів сім'ї та інших осіб, з'являється можливість проявити власну ініціативу й отримати доходи. Така форма зайнятості: не потребує державних капітальних вкладень; має мобільну організаційну структуру; базується на сильній мотивації праці; орієнтується на потреби споживача й оперативно задовільнює їх.

Необхідно звернути увагу і на те, що самостійна зайнятість населення може мати і негативні прояви, а саме: неорганізований, некерований характер, що може спричиняти ряд диспропорцій. Крім того, цей вид зайнятості може мати неофіційний характер, не обліковуватися і не оподатковуватися. Усе це свідчить про недостатню регулятивну функцію держави, недосконалість, пасивність політики зайнятості. Тому необхідно надавати процесу самостійної зайнятості відкриту, організовану, регульовану форму, що актуалізує роль державного регулювання в процесі її розвитку.

В Україні основними нормативними актами, які забезпечують державну підтримку самостійної зайнятості, є: Закон України "Про державну підтримку малого підприємництва" [73], Закон України "Про зайнятість населення" [79].

Чинним законодавством визначені такі *напрями державної підтримки малого підприємництва* в Україні:

формування інфраструктури підтримки та розвитку малого підприємства;

організація державної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для суб'єктів малого підприємства;

установлення системи пільг для суб'єктів малого підприємства;

запровадження спрощеної системи оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності;

фінансова-кредитна підтримка малого підприємництва;

залучення суб'єктів малого підприємництва до виконання науково-технічних і соціально-економічних програм, здійснення поставок продукції для державних і регіональних потреб.

Ст. 26 Закону України "Про зайнятість" передбачає:

забезпечення надання безоплатних індивідуальних і групових консультацій із практичного застосування законодавства з питань організації та впровадження підприємницької діяльності;

безробітним, які виявили бажання провадити підприємницьку діяльність, одноразово виплачується допомога з безробіття для організації такої діяльності;

суб'єктам малого підприємництва, які строком не менше ніж на два роки працевлаштовують безробітних на нові робочі місця, щомісячно компенсуються фактичні витрати на сплату єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове соціальне страхування.

Наявна система державної підтримки підприємництва в Україні має *такі групи причин неефективності системи державної підтримки*, зокрема: невизначеність і не розробленість концептуально-програмної бази розвитку; недостатність підтримки підприємництва; недосконалість і незавершеність, а в окремих випадках (зокрема на регіональному рівні) відсутність організаційної побудови комплексної і дієвої системи підтримки, цілковита недостатність її ресурсного (насамперед фінансового) забезпечення; суперечливість напрямів і механізмів функціонування системи державної підтримки підприємництва; невідповідність реальному стану внутрішнього та зовнішнього середовища цього сектора економіки [31].

Неефективність чинної системи державної підтримки самостійної зайнятості підтверджується поступовим скороченням приросту кількості діючих суб'єктів підприємницької діяльності: з 11,36 % (2000 р.) до 1,18 % (2013 р.) – і від'ємним значенням цього показника у 2015 р. (-9,31 %) [31].

Дослідження робіт вітчизняних науковців дозволило визначити основні принципи державної політики підтримки малого підприємництва. Принциповими засадами політики держави у цьому напрямі є: забезпечення системності та комплексності механізмів державного регулювання розвитку малого підприємництва; націленість на підтримку суб'єктів підприємництва шляхом рівноправного доступу суб'єктів малого підприємництва

всіх форм власності до фінансових, матеріальних, природних, інформаційних ресурсів [31]; упровадження регіональної спрямованості в реалізацію заходів державної підтримки самостійної зайнятості; удосконалення реєстраційної, ліцензійної діяльності щодо суб'єктів підприємництва; збереження головної особливості податкової політики держави щодо малого підприємництва; вдосконалення державного контролю за дотриманням законодавства.

Таким чином, самостійна зайнятість є необхідною умовою для успішного функціонування ринкової економіки; у розвинутих країнах вона визначає темпи економічного зростання, структуру та якість валового національного продукту. Саме тому самостійна зайнятість є незамінним елементом ринкової економіки, вносить вагомий вклад у збільшення загальних обсягів виробництва, товарообігу, сприяє раціональному використанню всіх ресурсів, створює успішне середовище для розвитку конкуренції в здійсненні підприємницької діяльності й усунення монополізму, стимулює до ефективної праці, створює робочі місця, сприяє підвищенню експортного потенціалу, покращує використання сировинних ресурсів [31].

6.6. Зарубіжний досвід вирішення проблем соціального захисту економічно активного населення

У ринкових умовах недостатньо однієї лише системи гарантій підтримки та соціального захисту нужденних і малозабезпечених верств населення. Паралельно з цим потрібне створення гарантій забезпечення кожному економічно активному члену суспільства можливості реалізувати себе в трудовій діяльності й отримувати за це матеріальну винагороду, достатню для підтримки високого рівня життя.

В українському суспільстві поки що відсутні ті умови, за яких стає можливим стимулювання індивідуалізму й особистої відповідальності населення стосовно власного соціального захисту в ринковій економіці, недостатньо сформована законодавча база системи соціальних гарантій та економічних механізмів їхньої реалізації. До того ж, у більшості населення ще зберігаються завищені очікування стосовно допомоги держави; люди не готові діяти самостійно, навіть для забезпечення необхідних умов життя собі та своїй родині. Вірогідно, це є однією з головних причин того, що соціальний захист ще не сприйнятий суспільною свідомістю в якості самостійного соціального інституту.

Соціальний захист економічно активного населення має, передбачати такі дії держави, які спрямовані на гарантії зайнятості відповідно до кваліфікації, досвіду, здібностей. Оскільки зайнятість працездатного населення є основною передумовою формування доходів населення, вона розглядається як головний чинник соціального захисту. У зв'язку з цим особливої уваги набувають заходи, спрямовані державою на: досягнення повної продуктивної зайнятості; вдосконалення структури наявних робочих місць з урахуванням структурної зміни у сферах економіки, галузях, підприємствах; реальний захист прав кожного громадянина на працю та її оплату.

Аналіз досвіду економічно розвинутих країн свідчить, що основу політики зайнятості складає система соціальних амортизаторів, які держава використовує для забезпечення соціально-економічної безпеки трудящих (захист громадян від безробіття та забезпечення їх прав на працю). Першим елементом такої системи є регулювання зайнятості; другим – спеціалізовані установи – посередники між підприємцями та найманими робітниками – біржі праці; третім – фонд страхування щодо безробіття [103].

Зупинимось більш детально на досвіді вирішення проблем зайнятості різних країн.

Швеція. Держава визначає загальні межі діяльності роботодавців і працівників, які самостійно формують деталі системи правил своїх відносин. Політика зайнятості не перебирає на себе відповідальність за освіту та підвищення кваліфікації; не знімає з роботодавців зобов'язання щодо забезпечення умов праці та реабілітації тих, хто витіснений з ринку праці. Політика зайнятості допомагає людям потрапити на ринок праці та повернутися туди, якщо вони витіснені з нього. Повна зайнятість вражається основоположною метою політики на ринку праці. Вважається, що людина, тимчасово витіснена з ринку праці, повинна отримувати або роботу, або необхідну для неї освіту, але не грошову допомогу. Перевага в цій області віддається заходам, економічно обґрунтованим з точки зору довгострокової перспективи. Повну зайнятість у Швеції покликані забезпечити три системи: система регулярної (звичайної) перепідготовки, система організації громадських робіт і система молодіжної практики, яка є специфічним шведським нововведенням. Згідно з останньою системою, молоді люди, які не знайшли роботи в звичайному порядку, забезпечуються робочими місцями, витрати на які працедавцям компенсує держава.

Фінляндія. Важливими принципами забезпечення зайнятості в Фінляндії є координація діяльності всіх адміністративних інститутів щодо вирішення питань зайнятості населення та його обліку для розроблення програм, що мають хоча б непрямий вплив на ситуацію у галузі праці та зайнятості. Серед інших завдань в галузі зайнятості виділяють поліпшення умов праці. Гідні умови праці сприяють збереженню працездатності трудящих, запобігаючи таким чином швидкому старінню робочої сили та послаблюючи проблему її нестачі. Згідно з чинною в Фінляндії концепцією створення і підтримки в дієвому стані системи професійної перепідготовки збільшується можливість працездатного населення знайти роботу на постійно мінливому ринку праці. Важливою складовою також є гарантована підтримка людей, які тимчасово втратили роботу, що включає як виплату допомог, так і пошук місця нової роботи та необхідне перенавчання.

Німеччина. У рамках політики зайнятості в Німеччині вирішуються такі завдання: посередництво в пошуку місця роботи, посередництво в пошуку місця професійного навчання, сприяння професійній освіті, страхування на випадок безробіття, дослідження ринку праці та професійної сфери, інформаційна робота серед громадськості, робота з інвалідами з важкою формою інвалідності. В якості додаткового завдання в Німеччині висувається подолання дискримінації жінок у професійному навчанні та пошуку місця роботи. Чинний Закон про заробітну плату забороняє роботодавцю виплачувати низьку заробітну плату, тобто тим самим запобігається тенденція збільшення частки низькооплачуваних працівників у суспільстві.

США. У США зростанню кількості висококваліфікованих фахівців у сфері соціальних і виробничих послуг сприяли в основному зусилля приватного сектора. Держава піклується про підтримку зайнятих у сфері виробництва та підприємництва. У Європі концепція держави загального добробуту припускає обов'язкову участь держави у забезпеченні людей різного роду послугами. Проте, у США вважається, що найкращий варіант – це видача заробітної плати повністю грошима. Останнім часом політика оподаткування допомогла закрити цю суттєву прогалину в системі забезпечення робітників різного роду послугами: підприємства почали надавати переваги надання своїм співробітникам деяких послуг, які складають компенсацийний пакет, і, відповідно, менше видавати грошима. Таким чином, американські компанії перебрали на себе тягар істотних

непрямих витрат із заробітної платі (оплата послуг лікаря, страховки, мобільного зв'язку).

Таким чином, досвід організації системи забезпечення зайнятості та принципи функціонування пов'язаних з ним соціально-економічних систем у державах з розвиненою ринковою економікою становлять інтерес для нашої країни, де подібні моделі перебувають на стадії формування. Разом з тим слід ураховувати, що пряме перенесення зарубіжного досвіду у вітчизняні умови навряд чи можливе та доцільне.

Література: [2 – 5, 22, 31, 38, 49, 60, 67, 73, 79, 86, 87, 90, 103, 106, 111].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Яким чином можна забезпечити зайнятість молоді після закінчення ними навчальних закладів?
2. Чому, на вашу думку, так вар'юються показники безробіття за оцінкою МОП і даними офіційної статистики?
3. Які функції повинна виконувати заробітна плата в суспільстві, що має стабільний економічний розвиток?
4. Чому підвищення мінімального розміру заробітної плати в 2017 р. не здійснило суттєвого впливу на розмір середньої заробітної плати в країні?
5. У чому, на вашу думку, проявляються структурні деформації зайнятості в нашій країні?

Запитання для самоконтролю

1. Наведіть структуру економічно активного населення.
2. Які категорії населення належать до економічно неактивного?
3. Охарактеризуйте основні напрями соціального захисту економічно активного населення в Україні.
4. Проведіть аналіз сучасного стану соціального захисту зайнятого населення. Які існують проблеми у цій сфері?

5. Визначте роль мінімальних соціальних гарантій оплати праці в системі соціального захисту працівників.

6. Що таке самостійна зайнятість? Перелічіть основні напрями підтримки малого підприємництва в Україні.

7. Узагальніть основні напрями соціального захисту зайнятого населення за кордоном. Які з них доцільно використати задля вирішення соціальних проблем у сфері зайнятості в Україні?

Тестові завдання

1. *Частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і надання різноманітних послуг – це:*

- а) економічно активне населення;
- б) економічно неактивне населення;
- в) зайняте населення;
- г) безробітне населення.

2. *З якого віку людина належить до категорії ЕАН:*

- а) 18 років;
- б) 15 років;
- в) 21 рік?

3. *Перелічіть основні напрями соціального захисту економічно активного населення:*

- а) підтримка безробітних;
- б) виплати малозабезпеченим сім'ям;
- в) установлення санітарно-гігієнічних норм;
- г) система соціального партнерства;
- д) система ефективної зайнятості.

4. *Які групи населення належать до категорії економічно активних бідних:*

- а) маргінали;
- б) частково зайняті;
- в) малозабезпечені сім'ї;
- г) безробітні;
- д) зайняті на неплатоспроможних підприємствах?

5. Функція заробітної плати, яка сприяє реалізації принципу соціальної справедливості – це:

- а) мотиваційна функція;
- б) соціальна функція;
- в) відтворювальна функція;
- г) обліково-виробнича функція.

Тема 7. Розвиток соціального підприємництва та розроблення соціальних проектів

Мета – оволодіння технологією розроблення та конструювання соціального проекту, оцінювання рівня соціальної відповідальності.

Основні питання

7.1. Соціальне підприємництво як інноваційна модель розвитку економіки.

7.2. Соціальні проекти та соціальне проектування.

7.3. Соціальна відповідальність у підприємницькій діяльності.

Ключові слова: соціальне підприємництво, соціальні проекти, соціальне проектування, соціальна відповідальність.

7.1. Соціальне підприємництво як інноваційна модель розвитку економіки

Одним з сучасних напрямів інноваційної діяльності є соціальне підприємництво, про яке у світі заговорили ще наприкінці 1990-х рр. Переваги, які виникають у разі впровадження соціального підприємництва, не усвідомлюються у повній мірі суспільством, а представники малого бізнесу ставляться з недовірою до механізмів дії цього виду діяльності. Це пов'язане з тим, що для більшості населення соціальне підприємництво асоціюється виключно з неприбутковою діяльністю, доброчинністю, волонтерством або з різновидом соціальної відповідальності бізнесу, що реалізує соціальні програми через незалежні структури.

У світовій науковій літературі є ряд термінів, що вживаються як синоніми, серед яких: соціальне підприємництво, соціальне підприємство

та соціальний підприємець. Але, у зв'язку з відмінностями у політичному, економічному, соціальному та культурному середовищі країн світу, дефініція "соціальне підприємництво" трактується по-різному. Так, у США під соціальним підприємництвом розуміють, насамперед, бізнес, що дає змогу отримати прибуток, до якого відносять як комерційні, так і не комерційні організації. У країнах Європи під соціальним підприємництвом розуміють прибуткову діяльність, що здійснюється за участі бенефіціарів (осіб, на яких спрямована соціальна допомога). Для них створюються нові робочі місця, в окремих випадках у них є можливість стати співзасновником підприємств. У Великобританії соціальне підприємство зазвичай має форму суспільного кооперативу чи асоціації, яка надає послуги з догляду за нужденними. На відміну від комерційного підприємництва, головними тут є соціальні аспекти, вторинною є економічна ефективність.

У Європі поширення поняття соціального підприємства порівняно з США відбулося пізніше. Це було пов'язане з падінням темпів економічного зростання та збільшенням рівня безробіття, що спостерігалось впродовж 70 – 90-х рр. Саме тоді відбувалися кризові явища у системі державної соціальної політики, скорочення фінансування, пов'язане з процесами децентралізації.

Визначною подією, яка спонукала вчених усього світу займатися науковою проблематикою концепції соціального підприємництва, стало отримання у 2006 р. М. Юнусом (засновник Банку Граміну та соціальний підприємець) Нобелівської премії [131].

У більшості європейських країн визнається підхід до визначення соціального підприємництва, який запропонований Європейською дослідницькою мережею (EMES). Відповідно до нього виділяють **дев'ять критеріїв**, що характеризують соціальні підприємства та які поєднані у **дві великі групи**:

економічні (виробництво товарів і послуг, незалежність або автономія від державних установ, економічні ризики, наймання працівників);

соціальні (пріоритетна орієнтація на досягнення соціальної мети, громадський характер ініціативи, демократична система управління, перерозподіл прибутку, залучення бенефіціарів) [123].

Соціальне підприємництво – це підприємницька діяльність спрямована на інновативну, суттєву та позитивну зміну у суспільстві. Тоді як бізнесмени сконцентровані на створенні фінансового прибутку, соціальні підприємці займаються збільшенням соціального капіталу.

Згідно з Проектом Закону України "Про соціальні підприємства" **соціальне підприємництво** є суб'єктом економічної діяльності, організованим юридичною або фізичною особою підприємцем, пріоритетом якого є досягнення соціальних результатів у сфері охорони здоров'я, освіти, науки, культури, навколишнього середовища, соціальних послуг і підтримки вразливих груп (безробітних, літніх людей, інвалідів тощо) [98].

Позитивні ефекти від діяльності соціальних підприємств:

допомога у подоланні соціальної ізоляції (зокрема, працевлаштування людей з обмеженими фізичними та психічними можливостями, безробітних, представників груп ризику);

знаходження нових шляхів для реформування державних соціальних послуг;

залучення громадян до участі у соціальних ініціативах на волонтерських засадах, об'єднання громад навколо соціальних проблем;

поява нових видів соціальних послуг, які залишаються поза увагою звичайного бізнесу в зв'язку з малопробитковістю, непопулярністю, відсутністю належної професійної підготовки;

більш ефективне використання наявних ресурсів регіону у вирішенні соціальних проблем;

зниження навантаження на місцеві бюджети у вирішенні соціальних проблем (актуально в умовах хронічного дефіциту бюджетних коштів).

У науковій літературі виокремлюють чотири основних підходи (три з яких отримали назви шкіл) до визначення соціальних підприємств (табл. 7.1) [117].

Таблиця 7.1

Підходи до визначення поняття "соціальне підприємство"

Підходи	Змістовна характеристика
1	2
"Школа соціально орієнтованого бізнесу"	СП – бізнес-організація, яка здійснює виробництво та реалізацію товарів, робіт, послуг з метою задоволення соціальних потреб. Найбільш широкий підхід до визначення соціального підприємства
"Школа заробленого доходу"	СП – неприбуткова організація, яка збільшує питому вагу самофінансування в структурі джерел її фінансування. Охоплює лише неприбуткові організації

1	2
"Школа соціальних інновацій"	СП – організація, діяльність якої орієнтована на розроблення та впровадження інновацій у соціальній сфері. Обмежує кількість СП лише такими, які здійснюють соціальні інновації
EMES – підхід	СП – організація, що залучає кошти із зовнішніх джерел для здійснення неприбуткової діяльності (гранти, пожертви тощо) і відповідає дев'яти визначеним критеріям, які поділені на такі групи: економічні та підприємницькі; соціальні та колективного управління. Охоплює лише неприбуткові організації

Відмінності між наведеними підходами до визначення соціальних підприємств залежать від типів організацій, на які були спрямовані дослідження представників відповідної школи, та різних точок зору щодо характерних рис соціального підприємства.

До основних ознак соціального підприємства відносять [12]:

двоєдину спрямованість – здатність соціального підприємництва отримувати прибуток для подальшого розвитку та досягнення цілей у соціально-економічній сфері, а також можливість залучення до підприємницької діяльності соціально незахищених верств населення;

фінансову доцільність та обґрунтованість – здатність соціальних підприємств підвищувати ефективність шляхом скорочення потреби у жертвах і фундаціях і підвищувати якість соціальних програм за рахунок підприємницької діяльності;

автономність – діяльність організації, здійснювана переважно приватним сектором або домогосподарствами, які самостійно приймають рішення щодо економічного розвитку та вирішення певних соціальних проблем;

інноваційний соціальний вплив – можливість вирішення або пом'якшення існуючих соціальних проблем новими інноваційними методами, які в змозі збільшити соціальний ефект;

масштабність і тиражування – збільшення масштабу діяльності соціального підприємства на національному та міжнародному рівнях, поширення досвіду з метою посилення соціального впливу;

соціальну віддачу – наявність соціальних проектів, кінцевий результат яких надає довгострокові позитивні соціальні зміни у суспільстві.

У табл. 7.2 наведено відмінності між соціальним підприємництвом, благодійними організаціями та традиційним бізнесом.

Відмінності між соціальним підприємництвом, благодійними організаціями та традиційним бізнесом

Соціальне підприємництво	Благодійна організація	Традиційний бізнес
Соціально-орієнтована структура	Соціально-орієнтована структура	Комерційна структура
Не залежить від зовнішніх джерел фінансування; необхідний тільки стартовий капітал	Залежить від зовнішніх джерел фінансування, донорів	Не залежить від зовнішніх джерел фінансування; необхідний тільки стартовий капітал
Отримує дохід від власної діяльності, метою якої є пом'якшення або розв'язання конкретних соціальних проблем. Прибуток реінвестується	Отримує гранти та пожертви, які спрямовуються на розв'язання соціальних проблем. Немає прибутку	Отримує дохід від власної діяльності, метою якої є максимізація прибутку. Прибуток розподіляється серед акціонерів

На рис. 7.1 наведена динаміка зростання масштабів соціального підприємництва у світі, яка підтверджує тезу про те, що соціальне підприємництво стає невід'ємною ланкою світового бізнесу.

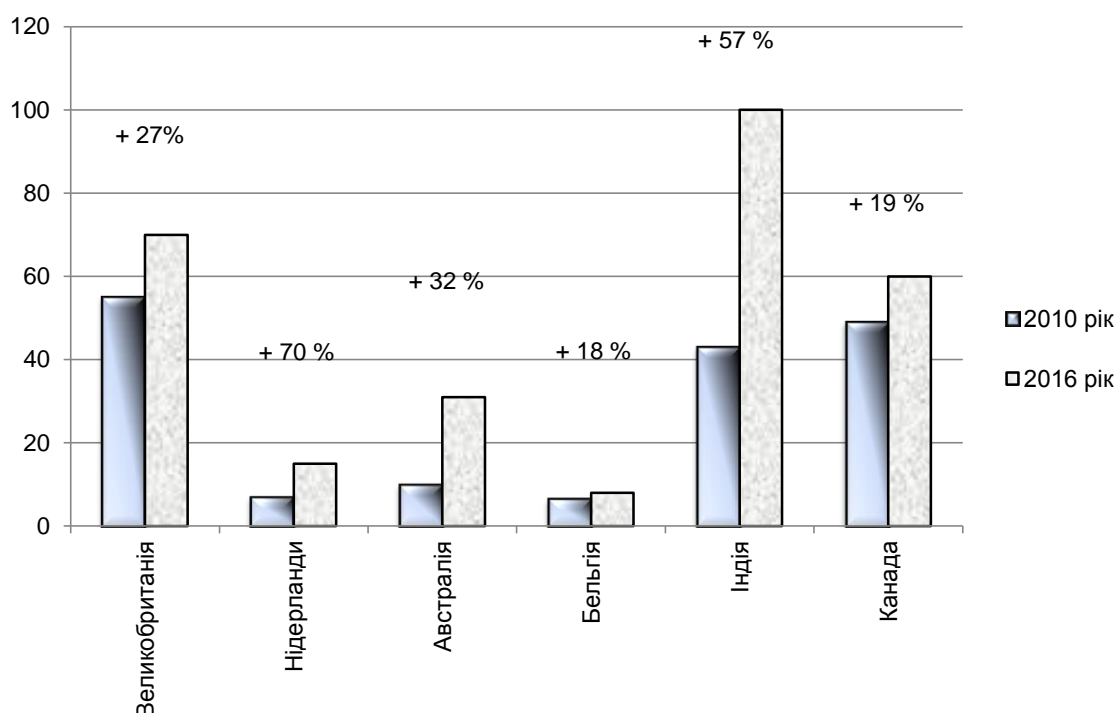

Рис. 7.1. Динаміка зростання масштабів соціального підприємництва у світі

З рис. 7.1 чітко видно, що в європейських країнах масштаби соціального підприємництва динамічно збільшуються, вирішуючи питання безробіття, соціального захисту та соціального залучення. У Європейському Союзі щороку одне з чотирьох нових підприємств стає соціальним. У Великобританії нараховується близько 70 тис. соціальних підприємств, до яких належать як організації, що навчають безробітних, так і соціальні служби, і навіть муніципальні готелі. Протягом останніх п'яти років сектор соціальних підприємств у Нідерландах зріс з 2 – 2,5 тис. до 5 – 6 тис. підприємств, розширивши цей сектор на 70 %. В Австралії на кінець 2010 р. приблизна кількість соціальних підприємств складала 20 тис. одиниць, з них 34 % здійснювати свою діяльність протягом останніх 2 – 5 років і виробили 2 – 3 % ВВП. У 2014 р. в Бельгії близько 63 % соціальних підприємств самостійно генерували понад 50 % прибутку за рахунок зборів і продажів. У Канаді 81 % підприємств позиціонують себе як підприємства з соціальною метою, з них 27 % займаються проблемами навколишнього середовища, 26 % – створені для розвитку зайнятості населення, інші присвятили свою діяльність досягненням культурних цілей [131].

Основні сфери діяльності соціального підприємництва [12]:

соціальні послуги (догляд за хворими та немічними, дошкільна освіта дітей, створення спортивних організацій для молоді, побутові послуги, надання послуг малозабезпеченим сім'ям);

ініціативи у сфері соціально-професійної реінтеграції (спрямовані на перенавчання та/або здобуття нової робочої спеціальності, створення робочих місць для інвалідів);

реабілітація людей, які потрапили у складні життєві ситуації;

місцевий розвиток (агротуризм, вирішення екологічних проблем на місцевому рівні);

сільськогосподарський розвиток;

фінансові послуги (надання послуг у мікрокредитуванні);

юридичні послуги (надання послуг у консультуванні та юридичному супроводі соціально незахищеної верстви населення);

медичні послуги (надання якісних медичних послуг з використанням інноваційного підходу для соціально незахищених та асоціальних верств населення).

Щодо перспектив розвитку соціального підприємництва в Україні, слід зазначити, що сьогодні воно є визнаним видом підприємницької діяльності, спрямованої на створення соціальних та економічних благ.

Незважаючи на відносно молодий вік – 25 років, воно набуло значного поширення у світі. Саме за допомогою соціальних підприємств вирішуються проблеми у тих секторах суспільства й економіки, які не охоплені державою або іншими підприємствами та на які не звертається достатня увага через відсутність коштів, знань, навичок чи безперспективність отримання значних економічних вигод.

7.2. Соціальні проекти та соціальне проектування

Соціальне проектування – це науково-теоретична й одночасно практична діяльність зі створення проектів розвитку соціальних систем, інститутів, об'єктів на основі соціального передбачення, прогнозування та планування їх соціальних якостей і властивостей. Це уможливорює управління соціальними процесами і є вираженням того нового, що характеризує тенденції соціального розвитку. Тому соціальне проектування пов'язане з інноваційною діяльністю і впровадженням соціальних інновацій [39].

Соціальне проектування – це проектування соціальних об'єктів, якостей, процесів і відношень.

Закономірним результатом проектної діяльності є проект. За останні сто років вони стали неодмінною складовою суспільного прогресу, підтвердженням чого є впровадження численних економічних, політичних, соціальних, педагогічних, культурологічних, екологічних та інших видів проектів.

Проект – сукупність скоординованих дій із певними точками відліку початку та завершення з метою досягнення певних цілей із встановленими строками, витратами та параметрами виконання.

Соціальний проект – сконструйоване соціальне нововведення, метою якого є створення, модернізація чи підтримка в середовищі матеріальної або духовної цінності, яка має просторово-часові та ресурсні обмеження і вплив якої на людей визнається позитивним за своїм соціальним значенням [65].

Соціальні проекти можуть бути спрямовані на:

- створення умов для розвитку соціальності суб'єкта (особистості, групи);
- самореалізацію особистості в основних сферах її життєдіяльності;
- забезпечення сприятливих умов для соціалізації особистості в різних сферах соціального середовища;
- вирішення чи мінімізацію несприятливих умов соціалізації особистості.

Означені підходи до класифікації проектів дозволяють визначити **базові ознаки** соціальних проектів:

цільову – відображення міркування розробників проекту щодо того, яким в ідеалі мав би бути результат діяльності;

соціально спрямовану – наявність у суспільному житті ситуації, яка потребує вирішення шляхом нововведень та окремих змін;

часову – кожний соціальний проект має свій початок і закінчення, яке може бути стартом для продовження наступного етапу проекту чи його фінішем;

територіальну – чітко визначені регіони та населені пункти, у яких проводяться проектні заходи;

соціально-інституційну – заклади, організації, установи, в яких проводяться проектні заходи;

інноваційну – наявність нових ідей, підходів, технологій вирішення соціальної проблеми на певному рівні;

ресурсну – затверджена специфікація та графік використання ресурсів (фінанси, люди, обладнання тощо);

організаційну – наявність певної організаційної структури з урахуванням масштабності проекту;

соціально-інформаційну – кожний соціальний проект містить компонент інформування громадськості про проектні заходи та їх вплив на зміну ситуації [60].

Базові принципи соціального проектування:

1. *Принцип саморозвитку.* Джерелом соціального проектування громадянського суспільства може бути лише потреба самого суспільства в саморозвитку. Стратегічний план – це лише умова розвитку громади, яка породжує громадянську активність, але аж ніяк не схема конкретної політичної або економічної системи, запозиченої ззовні. Соціальне проектування пропонує лише технологічні прийоми, алгоритми та форми організації процесу стратегічного планування, але зміст соціального проекту кожного разу формується спільноту в міру її уявлення про своє бажане майбутнє.

2. *Принцип соціальної відповідальності.* Соціальне проектування є процесом розроблення нових колективних норм і правил, не зафіксованих в чинному законодавстві. Здатність суб'єктів соціального проектування самостійно дотримуватися цих норм і правил свідчить про сформованість правової культури особистості, суспільства в цілому, державних структур.

3. *Принцип соціальної компетентності.* Соціальне проектування базується на формуванні таких якостей соціальної компетентності, як критичне мислення, відкритість, толерантність і плюралізм. Водночас соціальне проектування передбачає здатність членів спільноти висувати позитивні соціальні ініціативи та брати на себе відповідальність за їх реалізацію. Показником соціальної компетентності є робота в суспільстві різних асоціацій, фондів, громадських об'єднань.

4. *Принцип безперервної освіти широких верств населення.* Проектування майбутнього – це ситуація, в якій людина відчуває величезну потребу в нових знаннях і компетентностях.

5. *Принцип узгодження цілей і баланс інтересів суб'єктів соціального проектування* передбачає готовність до узгодження на ціннісному і технологічному рівнях своїх цілей і до створення балансу інтересів, який виступає основою і гарантом громадянського суспільства.

6. *Принцип відкритості майбутньому* передбачає здатність суб'єктів соціального проектування до консолідації навколо перспективних стратегічних цілей розвитку громади та здатність до висування таких цілей.

7. *Принцип автономності спільноти* виділяє в якості проектованої структури окремо взяте співтовариство. Спільнота може представляти різні масштаби організації: сільську місцевість, мале місто, велике місто, регіон.

Соціальні проекти посідають особливе місце в системі управління компанією. Обсяг і характер соціальних проектів наочно демонструє рівень розвитку соціальної відповідальності компанії.

Ініціаторами участі компанії в соціальних проектах можуть бути:

окремі працівники (індивідуальна ініціатива);

спеціалізовані підрозділи, в чиї функціональні обов'язки входить генерація ідей;

керівники та власники компанії;

партнери по бізнесу;

органи державної влади, які стимулюють участь компанії в соціальному житті суспільства.

Таким чином, спонукальний мотив виходить або з самої компанії, або ззовні. У сучасному суспільстві все більшою популярністю користується теза, що бізнес повинен частину свого прибутку витратити в інтересах суспільства (наприклад, на соціальні програми). Компанія, що бажає розширювати свій бізнес, рано чи пізно зіткнеться з артикульованим запитом громадськості на реалізацію тих чи інших соціальних проектів.

Отже, для компанії є більш вигідним передбачити подібний запит. Для цього необхідно мати інформацію про потреби соціальних груп. Водночас компанія здатна сформуванати у суспільства необхідну для себе потребу, яку сама ж і готова задовольнити. Це здійснюється в ході спеціалізованих PR-кампаній.

Реалізація соціальних проектів дає компанії такі вигоди:

економічні – соціальний проект може приносити прибуток;

тактичні – висвітлення проекту в ЗМІ буде значно дешевше, ніж пряма реклама на телебаченні, радіо, в пресі;

стратегічні – компанія формує імідж соціально відповідального бізнесу, готового вирішувати соціальні проблеми.

У табл. 7.3 наведена класифікація соціальних проектів [5, 6].

Структура соціального проекту:

1) титульна сторінка (із зазначенням назви та автора роботи);

2) зміст проекту;

3) вступ (актуальність розроблення та впровадження проекту, його мета та завдання);

4) основна частина (модель проекту):

а) інформаційна довідка, статистичні дані;

б) основні етапи впровадження;

Таблиця 7.3

Класифікація соціальних проектів

№	Ознаки	Типи проектів
1	2	3
Група 1. Специфіка організації проекту		
1	Характер проєктованих змін	інноваційні; підтримувальні
2	Особливості фінансування	інвестиційні, спонсорські, кредитні, бюджетні, благодійні
3	Масштаб проєкту	мікропроєкти, малі проєкти, мегапроєкти
4	Терміни реалізації	короткострокові, середньострокові, довгострокові
Група 2. Особливості об'єкта проєктування		
1	По спрямованості діяльності	освітні, науково-технічні, культурні, політичні та ін.
2	Цілі проєктування	організаційні, операційні, тимчасові, просторові, структурно-функціональні

1	2	3
Група 3. Особливості суб'єкта проектування		
1	Джерело соціального проекту	індивід, група індивідів, організації та ін.
2	Ставлення суб'єкта соціального проектування до об'єкта проектування	суб'єкт максимально враховує специфіку об'єкта, прагне зберегти його унікальність (соціальні проекти та програми історико-культурного спрямування); суб'єкт орієнтований на своє знання, прагне перетворити об'єкт відповідно до своїх установок
3	Мета суб'єкта проектування	проекти, спрямовані на вирішення проблеми певної соціальної спільності; проекти, спрямовані на вирішення завдань суб'єкта прогнозування; престиж-проекти (цільова установка престиж-проектів заснована на феномені престижного споживання); псевдопроекти (покликані приховати реальні цілі суб'єкта проектування)

в) бенефіціари, ресурси (спосіб фінансування, бюджетні та позабюджетні надходження, джерела фінансування);

г) механізм реалізації заходів (основні виконавці, інституційне забезпечення, методи та технології проекту; календарний план);

д) рівень реалізованості, бюджет, очікувані результати;

5) висновки;

6) перелік використаних джерел.

Паспорт проекту:

1) повна назва проекту;

2) автори, авторський колектив;

3) керівник проекту, консультант проекту;

4) назва, адреса, телефон, факс організації, що реалізує проект;

5) тип (класифікація) проекту;

6) мета, завдання проекту;

7) очікуваний результат;

8) термін, етапи реалізації проекту;

9) місце реалізації проекту, загальна кількість учасників;

10) стислий зміст проекту (історія проекту);

11) післядії.

Інформаційна карта соціального проекту

1. назва проекту;

2. команда, яка розробила та здійснює проект;

3. цільова група;
4. обґрунтування актуальності та соціальної значущості проекту;
5. цілі та завдання проекту;
6. стисла анотація змісту проекту;
7. терміни виконання проекту;
8. соціальні партнери;
9. передбачувана вартість проекту.

Характеристика основних методів соціального проектування та конструювання показана в табл. 7.4.

Таблиця 7.4

Характеристика основних методів соціального проектування та конструювання

Методи	Характеристика методу
1	2
Систематизація	Розглядання соціального проекту з метою його розроблення або соціальної конструкції як деякої системи з власною структурою та функціями
Інверсія ("зроби навпаки")	Виконання нових розроблень шляхом відмови від традиційного підходу та розглядання вирішуваної задачі з діаметрально протилежної позиції. Для цього елементи та характеристики проектованого об'єкта міняють місцями (зовні – всередині, шкідливе – корисне, симетрично – асиметрично, головне – другорядне, центральне – периферійне тощо)
Аналогія (прецедент)	Використання досягнень з інших галузей науки та практики. Аналогічні рішення, використовувані для вирішення соціально-інженерних завдань, можуть бути запозичені як з живої природи, так і з різних сфер соціуму. Для цього використовують аналогії з раніше розробленими соціальними конструкціями
Емпатія (співпереживання)	Ототожнення особистості проектувальника/конструктора з об'єктом розроблення, тобто елементом/процесом, шляхом "входження в образ". Сприяє появі нового погляду на вирішуване завдання
Комбінування	Використання у проекті (або конструкції) окремих складових, процесів та елементів у різному порядку та у різних сполученнях. Можна знайти нову якість проектованого об'єкта з додатковим позитивним ефектом. Використовують три схеми об'єднання елементів: "нове+старе", "нове+нове", "старе+старе". Комбінації елементів можуть бути різними: механічне поєднання, поєднання через проміжні елементи, дублювання, утворення багатоступеневих конструкцій

1	2
Компенсація	Врівноваження небажаних і шкідливих факторів засобами протилежної дії
Динамізація	Перетворення нерухливих і незмінних елементів тої або іншої соціальної конструкції у рухливі та змінні форми
Агрегування	Створення безлічі об'єктів або їх комплексів, які можуть виконувати різні функції або існувати у різних умовах. Досягається зміною складу об'єкта або структури його складових
Компаундування	Паралельне поєднання об'єктів для збільшення продуктивності (незалежне або в один соціальний агрегат)
Блочно-модульне конструювання	Побудова соціальних конструкцій на основі модулів і блоків. Модуль – це частина конструкції, що складається переважно з уніфікованих або стандартних блоків (елементів) різного функціонального призначення
Резервування (дублювання)	Збільшення кількості об'єктів для підвищення надійності соціальної конструкції в цілому
Мультиплікація	Підвищення ефективності функціонування об'єкта за допомогою використання кількох робочих органів, що виконують ті самі функції
Розчленування	Уявний поділ традиційних соціальних об'єктів для спрощення виконуваних ними функцій та операцій на конструктивно подібні – секції, комірки, блоки, ланцюги
Асоціація	Уміння визначати співпадіння деяких ознак у різних соціальних об'єктів, що дає можливість виробляти нетрадиційні рішення
Удосконалення	Усунення недоліків соціальних конструкцій в цілях їх удосконалення
Ідеалізація	Наділення реальних соціальних об'єктів нереальними властивостями та вивчення їх як ідеальних
Перенесення властивостей ("фокальних" об'єктів)	Поміщення конструйованого соціального об'єкта в "фокус" уваги та перенесення на нього властивостей або функцій кількох довільно обраних соціальних об'єктів
Пошук несподіваного ракурсу	Розгляд конструйованого соціального об'єкта з незвичних і несподіваних позицій, що часто приводить до нового та оригінального конструктивного рішення
Спрощення	Спрощення складного соціального явища, щоб краще зрозуміти його структуру та більш повно уявляти склад його елементів
Видалення зайвого	Виявлення у соціальній конструкції таких елементів, структур або функцій, без яких можна обійтися, та їх видалення, не наносячи шкоди конструкції (приводить до її впорядкування та більш чіткої організації)
Метод "мудрість творця"	Пошук вищого смислу та вищої гармонії соціальної конструкції
Екстремалізація	Уявне поміщення соціальної конструкції в екстремальні умови та їх посилення до тих пір, поки конструкція витримує. Це своєрідне екстремальне експериментування

1	2
Метафоризація	Пошук метафори, що характеризує соціальну конструкцію, та детальне її втілення. Метафоризований образ конструкції часто виявляється не тільки могутнім джерелом нових конструкторських рішень, але є рушієм інтелектуальної активності проєктувальників
Пошук помилок	Аналіз усіх аспектів соціальної конструкції в цілях виявлення в ній помилок
Метод спроб і помилок	Стихійний спосіб створення соціальної конструкції з відкиданням безуспішних спроб вирішення проблем шляхом закріплення успішних. Схема цього методу така: створюємо дещо, допускаючи помилки, перевіряємо та виправляємо конструкцію

Необхідно розглянути **стадії роботи** проєктної групи над соціальними проєктами.

I стадія – підготовка до роботи над проєктом. Метою цієї стадії є перевірка знань і умінь команди, необхідних для соціально-значущої діяльності, формування уявлень про сучасний стан і перспективи розвитку села, району, міста, області. У ході бесіди актуалізується інформація про структуру органів державної та місцевої влади, проводиться аналіз поточної ситуації на розглядуваній території; обговорюються питання впливу громадськості, засобів масової інформації на політику адміністрації.

Підсумком роботи на цій стадії повинні стати чітко сформовані уявлення членів проєктної групи про діяльність різних гілок влади, сферу їх відповідальності, специфіку роботи та повноваження законодавчих органів: набуття навичок ділового спілкування, аналізу різнорідних матеріалів (статистики, ЗМІ, нормативних актів та ін.).

II стадія – вибір проблеми. На цій стадії членам проєктної групи належить детально проаналізувати широкий спектр питань, які є значущими для розглядуваної території та потребують вирішення. З метою співвіднесення своїх уявлень про актуальні проблеми конкретної території, соціального шару або вікової групи можливе проведення соціологічного дослідження респондентів: чому саме ця проблема набула особливої актуальності; який вплив спричиняє вона на навколишній соціальний простір; чому проблема, визнана особливо гострою, до сих пір залишалася не вирішеною?

Підсумком роботи на цій стадії має стати чітке розуміння обраної проблеми, над якою буде працювати проектна група. Формується загальне уявлення про роботу над проектом, його етапами. Команди розмежуються на мікрогрупи, вирішуються певні організаційні питання.

III стадія – збирання інформації. У рамках цієї стадії належить зібрати та проаналізувати досить різномірний спектр інформації щодо обраної проблеми шляхом:

вивчення правової інформативної бази;

проведення соціологічних досліджень серед різних категорій населення з приводу розглядуваного питання;

збирання та вивчення матеріалів засобів масової інформації;

установлення взаємодії з компетентними фахівцями для отримання зваженої, аналітичної інформації про стан справ з цього конкретного питання.

Підсумком роботи повинна стати всеосяжна, доступна інформація з проблеми, яка складе основу наступної стадії роботи над проектом.

IV стадія – розроблення власного варіанту вирішення проблеми.

Головним завданням цього етапу діяльності є оброблення та систематизація отриманого матеріалу та розподіл його за відповідними розділами проекту. Це трудомісткий етап роботи: треба не тільки формалізувати процес розроблення проекту, але і визначити, яким чином можна зрушити з "мертвої точки" невирішену проблему.

V стадія – реалізація плану дій команди. На даній стадії члени проектної групи повинні реалізувати на практиці свою версію вирішення проблеми. З цією метою можливе проведення всіляких акцій (письмові звернення до виконавчих і законодавчих органів; передавання своїх пропозицій в засоби масової інформації, громадські організації; підключення до цієї роботи ресурсів комерційних структур і різних фондів і т.д.).

VI стадія – оформлення портфоліо та додатків соціального проекту, що складаються з двох розділів: папки документів і презентації на електронному носії.

Папка документів включає: юридичну документацію, статистичні дані, графіки, діаграми, фотографії, малюнки, матеріали ЗМІ, результати соціологічних опитувань, інші матеріали; відображає основні етапи роботи команди в логічному та хронологічному аспектах.

Матеріали в папці та на мультимедіа розподіляють за чотирма основними розділами проекту:

- актуальність і важливість даної проблеми для селища, міста, району, регіону;
- збирання і аналіз інформації з проблеми;
- програма дій, яку пропонує команда;
- реалізація плану дій команди.

У ході підготовки усного виступу використовують матеріали портфоліо, фото- та відеоматеріали. На цій стадії проводиться відбір матеріалу для усного виступу, організуються тренувальні вправи з ораторського мистецтва, складається сценарій виступу, відпрацьовується вміння відповідати на запитання опонентів.

VII стадія – рефлексія. Головна мета цього етапу – аналіз членами проектною групи стадій підготовки проекту та його презентація. Здійснюється розбір виконаної роботи, відбувається оцінювання вкладу мікрогруп і окремих учасників, виявляються вади проекту, обговорюються шляхи їх виправлення. За підсумками можливе проведення анкетування учасників з приводу їх ставлення щодо готовності до презентації проекту.

7.3. Соціальна відповідальність у підприємницькій діяльності

У міжнародному соціально-економічному середовищі вважається, що *принцип соціальної відповідальності є невід'ємною частиною успішної бізнес-стратегії*, яка зміцнює репутацію компанії, допомагає боротися з кризовими ситуаціями, приваблює клієнтів та утримує працівників.

Сучасне розуміння концепції соціальної відповідальності бізнесу сформувалось у другій половині ХХ ст. як показник "зрілості" бізнесу в розвинених країнах. На той час лише деякі провідні компанії могли стверджувати, що вони дійсно впроваджують принципи соціальної відповідальності у свою діяльність. Розглядаючи поняття у більш широкому сенсі – як відповідальність підприємців за виготовлення якісної продукції та надання якісних послуг, за сплату у повному обсязі податків, відповідальність бізнесу перед соціумом – можна стверджувати, що концепція має більш глибоке коріння.

Деякі аргументи "за" та "проти" інтеграції соціальної відповідальності у стратегії розвитку компаній наведено в табл. 7.5.

Аргументи "за" та "проти" впровадження соціальної відповідальності

Аргументи "за"	Аргументи "проти"
Сприяє підвищенню конкурентоздатності компанії, зростанню продуктивності праці, підвищенню якості продукції	Відмова від постійної максимізації прибутку
Позитивно впливає на капіталізацію компаній, насамперед за рахунок збільшення вартості її нематеріальних активів – таких, як бренд, імідж, репутація	Додаткові витрати на проведення соціальної активності
Існує позитивний взаємозв'язок між фінансовими показниками діяльності корпорації і масштабами їх соціально відповідальної діяльності	Можливе розмивання основних цілей бізнесу
Сприяє підвищенню стабільності розвитку компанії і мінімізації ризиків, пов'язаних зі страйками робітників, протестами населення, конфліктами з владними структурами	Невдоволення деяких груп стейкхолдерів
Сприяє зростанню соціального капіталу компанії у вигляді партнерських відносин зі всіма стейкхолдерами	
Допомагає оптимізації операційних процесів і зменшенню виробничих витрат	
Впливає на підвищення продажів і лояльність споживачів	
Сприяє покращенню доступу до капіталів та лояльності інвесторів	

Можна стверджувати, що, хоча існують досить суттєві аргументи "проти" впровадження принципів соціальної відповідальності, аргументи "за" є більш переконливими та надають можливість бізнесу покращувати свої фінансові результати, посилювати свої конкурентні позиції, зміцнювати прихильність клієнтів до себе, посилювати свою стабільність на ринку та мінімізувати можливі ризики.

Наявні розбіжності у сприйнятті ідеї соціальної відповідальності знайшли своє відображення у великій кількості наукових підходів щодо її сутності, ролі та значення (рис. 7.2).

Відповідно до Меморандуму про соціальну відповідальність бізнесу в Україні **соціальна відповідальність бізнесу** – це відповідальне ставлення будь-якої компанії до: свого продукту або послуги, споживачів, працівників, партнерів; активна соціальна позиція компанії, яка полягає у: гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем [46].

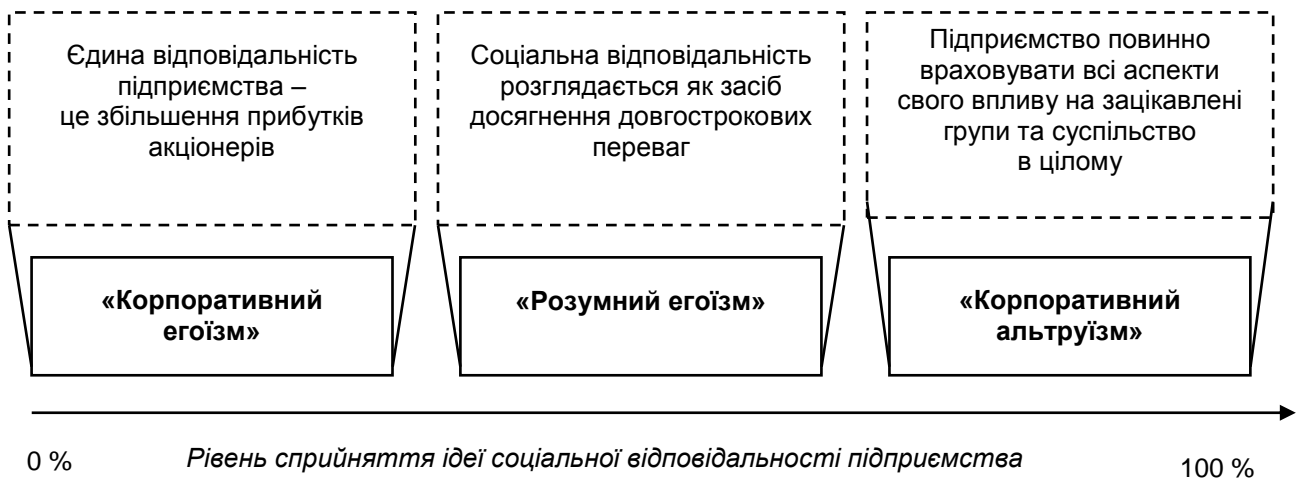

Рис. 7.2. Наукові підходи до розуміння соціальної відповідальності підприємства

Соціальна відповідальність підприємницької діяльності стосується багатьох сфер. Це: виробництво якісної продукції (послуг); охорона навколишнього середовища шляхом упровадження ресурсо- та енергоощадних технологій, зменшення шкідливих викидів; упровадження спеціальних програм щодо захисту довкілля; створення належних умов та оплати праці; інвестиції в розвиток людського капіталу; побудова стосунків із зацікавленими сторонами на основі чесності, відкритості; впровадження етичних норм і цінностей.

Література: [5, 6, 12, 39, 46, 65, 113, 127].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Відмінності між соціальним підприємництвом, благодійними організаціями та традиційним бізнесом. Приклади.
2. Позитивні ефекти від діяльності соціальних підприємств.
3. Характеристика основних методів соціального проектування та конструювання.
4. Наукові підходи до розуміння соціальної відповідальності підприємства.
5. Соціальна відповідальність соціального підприємництва.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте сутність та основні ознаки соціального підприємства.
2. Визначте критерії, що характеризують соціальні підприємства.
3. Які основні сфери діяльності соціального підприємництва?
4. Опишіть зміст соціального проектування. Які базові принципи соціального проектування ви знаєте?
5. Вкажіть спрямованість соціальних проектів.
6. Опишіть класифікацію соціальних проектів.
7. Яка структура соціального проекту?
8. Визначте стадії роботи проектної групи над соціальними проектами.

Тестові завдання

1. До позитивних ефектів від діяльності соціальних підприємств слід віднести:

- а) допомогу в подоланні соціальної ізоляції;
- б) залучення громадян до участі у соціальних ініціативах на волонтерських засадах;
- в) подолання точки беззбитковості для малоприбуткових підприємств;
- г) зниження навантаження на місцеві бюджети у вирішенні соціальних проблем.

2. До основних ознак соціального підприємства відносять:

- а) двоєдину спрямованість;
- б) інноваційний соціальний вплив;
- в) можливість економії на масштабах виробництва;
- г) соціальну віддачу.

3. Соціальне проектування – це:

- а) специфічна діяльність, пов'язана з науково обґрунтованим визначенням варіантів розвитку соціальних процесів і явищ і з цілеспрямованими докорінними змінами конкретних соціальних інститутів;
- б) науково-теоретична та практична діяльність зі створення проектів розвитку соціальних систем, інститутів, об'єктів на основі соціального передбачення, прогнозування та планування їх соціальних якостей і властивостей;

- в) визначення варіантів розвитку та вибір оптимального з урахуванням ресурсів, часу та соціальних сил, які здатні забезпечити їх реалізацію;
- г) обґрунтоване припущення про майбутній стан суспільних явищ або про явища та події, не відомі в розглядуваний час, але які піддаються виявленню.

4. За масштабами соціальні проекти розподіляються на:

- а) мікропроекти;
- б) малі проекти;
- в) мегапроекти;
- г) просторові проекти.

5. Наукові підходи до розуміння соціальної відповідальності підприємства – це:

- а) "соціальний альтруїзм";
- б) "корпоративний егоїзм";
- в) "розумний егоїзм";
- г) "корпоративний альтруїзм".

Тема 8. Пенсійна система та пенсійне забезпечення в Україні

Мета – опрацювання підходів щодо реформування системи державного та недержавного пенсійного забезпечення.

Основні питання

8.1. Пенсійне забезпечення в Україні. Фінансовий стан Пенсійного фонду.

8.2. Види пенсій як соціально-економічні категорії та критерії їх призначення.

8.3. Змістовність і завдання реформування пенсійної системи в Україні.

8.4. Зарубіжний досвід пенсійного забезпечення населення.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, пенсійний фонд, види пенсій, реформування пенсійної системи.

8.1. Пенсійне забезпечення в Україні. Фінансовий стан Пенсійного фонду

Сучасна пенсійна система України є результатом еволюційної трансформації інституту пенсійного забезпечення, який сформувався після здобуття незалежності на початку 90-х р. ХХ ст. Вона базується на солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яка, в свою чергу, побудована на механізмі пенсійного страхування, що передбачає персоніфікований розподіл через суспільні страхові фонди надходжень від працездатної частини населення на користь пенсіонерів. *Джерелом коштів для фінансування пенсій є Пенсійний фонд, який формується на основі страхових внесків підприємств та громадян [61].*

Пенсійне забезпечення є однією з основних гарантій матеріального забезпечення непрацездатних громадян. Для непрацездатних пенсіонерів пенсія фактично стає основним джерелом їх існування. Відповідно до ст. 46 Конституції України пенсія має забезпечувати рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. На жаль, сьогоденні реалії такі, що ця вимога Конституції України не дотримується державою.

В Україні нормативно-правовою основою пенсійного забезпечення є Конституція України, міжнародні угоди з двадцятьма однією країною світу та понад двадцять законів України та підзаконних актів до них. Базове законодавство пенсійного страхування спирається на закони України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" [77], "Про недержавне пенсійне забезпечення" [89], "Про пенсійне забезпечення" [95] та інші.

Сьогодні в Україні діє понад п'ятдесят нормативних актів, що регулюють питання пенсійного забезпечення. Більш того, існує кілька систем нарахування трудових пенсій за віком. Так, крім загальної системи призначення пенсій за віком, встановленої Законом "Про пенсійне забезпечення", працюють також спеціальні системи для окремих категорій громадян (військовослужбовців, чорнобильців, науковців).

Ще кілька років тому в середньому з кожної зарплати українці "на пенсії" віддавали 37 %. З 2016 р. ставку єдиного соціального внеску (ЄСВ, 82,5 % від якого йде до Пенсійного фонду) скоротили до 22 % від зарплати. Як визнають у Мінсоцполітиці та в Пенсійному фонді, таке рішення призвело до різкого зростання дефіциту. Якщо у 2015 р. на пенсії

не вистачило близько 80 млрд грн, то вже в 2016 р. з державної скарбниці довелося компенсувати дефіцит у 145 млрд. Щоб ввести в Україні накопичувальний рівень пенсійної системи, доведеться додатково з зарплати щомісяця стягувати від 3 до 7 %, говориться в Проекті законопроекту про запуск другого рівня пенсійної системи [42].

Отже, наразі українці віддають "на пенсії" 18,5 % від своєї зарплати. Мінімальний внесок до ПФ – 704 грн, а мінімальна пенсія – 1 624 грн (2019 р.). Головна проблема чинної системи – співвідношення платників податку до пенсіонерів – один до одного, при цьому багато роботодавців платять ЄСВ з мінімальної зарплати [90].

В Україні 26 млн працездатних осіб, із них офіційно працюють 16 млн. При цьому пенсії в Україні отримують майже 12 млн осіб. Крім того, лівова частина роботодавців податки платить тільки з мінімального розміру заробітної плати, а решту суми доплачує співробітникам "в конверті". В результаті склався дефіцит ПФ – понад 140 млрд грн, 70 % українців "на заслуженому відпочинку" живуть на мінімальну пенсію [42].

У Законі України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" зазначено, що **пенсія** – це щомісячна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого законодавством пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у законодавчо визначених випадках [77].

Мінімальна пенсія – це державна соціальна гарантія, розмір якої визначається законом.

Пенсійна система – це сукупність правових, організаційних і фінансово-економічних інститутів і норм, що ставлять на меті надання громадянам, які не працюють, матеріального забезпечення у вигляді пенсії, а також реалізацію заходів щодо компенсації громадянам заробітку (доходу) [9].

Поняття пенсійного забезпечення не ідентичне за значенням поняттю пенсійної системи [9].

Пенсійне забезпечення – це державна система правових, організаційно-адміністративних та економічних заходів щодо захисту громадян унаслідок настання старості, інвалідності або втрати годувальника. За допомогою цієї системи саме *забезпечуються* (а не встановлюються) умови обчислення і виплати пенсій залежно від зроблених у період трудової

діяльності обов'язкових чи добровільних пенсійних внесків. Необхідно зауважити, що в накопичувальних пенсійних системах, крім іншого, враховується тривалість страхового стажу (тобто тривалість часу нагромадження страхових внесків), що суттєво впливає на розмір пенсій [9].

Суб'єктами пенсійної системи та пенсійного забезпечення виступають: держава; члени суспільства, які працюють; підприємства й організації, що відраховують пенсійні внески; пенсіонери – члени суспільства, які не працюють [9].

Аналізуючи пенсійну систему конкретної держави, необхідно враховувати *ступінь зрілості системи*. Якщо чисельність молодих платників внесків переважає над одержувачами виплат, пенсійну систему вважають *молодою*. Зі зміною цього співвідношення на користь отримувачів пенсії система стає *зрілою*. Кількісним показником, який визначає рівень зрілості пенсійної системи, є *коефіцієнт залежності*, який показує чисельність пенсіонерів, що припадають на одного платника. За статистикою, нині в Норвегії на кожного пенсіонера працює 2,5 особи. Вже в найближчі десятиліття, за песимістичними прогнозами, це співвідношення сягне пропорції 1 пенсіонер на 1,5 працівника. Пенсійна система України наближається до критичного значення – коефіцієнт залежності дорівнює 1,0. Тому постає питання, яким чином формулювати орієнтири для відносин між поколіннями, щоб уникнути несправедливого тягаря для майбутніх поколінь.

Існує два основних демографічних чинники, що викликають таку ситуацію:

- поступове зниження народжуваності – з 2,1 дитини на одну жінку на початку 1970-х рр. до приблизно 1,7 у 2014 р.;
- зростання тривалості життя, що, як очікується, збільшиться ще майже на п'ять років між 2000 і 2050 рр.

Принциповою проблемою будь-якої пенсійної системи є організація виплати пенсій. У солідарній пенсійній системі держава організовує, управляє і контролює умови, розміри і терміни виплати пенсій. В інших пенсійних системах розміри пенсій, терміни й умови їх виплати обумовлюються в договорі між працівником і страховим агентством.

Традиційно пенсійні системи спрямовані на виконання низки функцій, що включають захист доходів, згладжування споживання в старості,

перерозподіл доходів. *Пенсійне забезпечення виконує дві основні функції, що характеризують його загальні риси: розподільчу та відтворювальну.* Реалізуючи ці функції, необхідно погоджувати економічні інтереси працездатних членів суспільства, які створюють матеріальні блага, і непрацездатних [9].

Крім цього, пенсійне забезпечення реалізує свої внутрішні, специфічні функції. До них належать:

- розрахунок тривалості трудового стажу працівника;
- облік і розподіл накопичувальних пенсійних внесків;
- оформлення виплати пенсій;
- зберігання і доставка грошових коштів та ін. [9].

Виходячи з такого трактування функцій пенсійного забезпечення держава будує свою політику та приймає законодавчі акти, які б об'єктивно регулювали соціальну систему в цілому та пенсійне забезпечення зокрема з метою забезпечення соціальної політики та економічної стабільності в державі.

Інша особливість пенсійного забезпечення полягає в тому, що воно значно впливає на процес відтворення робочої сили. Відбувається абсолютно природний процес, коли на зміну поколінням працівників, які йдуть на відпочинок, приходять молоді фахівці, які володіють сучасними навичками та професійними якостями [9]. Якщо система пенсійного забезпечення приваблива, то вона стимулює процес зміни поколінь. Якщо ж пенсійна система неприваблива, то процес зміни поколінь працівників проходить повільно, болісно.

Ефективна сучасна система пенсійного забезпечення наочно демонструє, наскільки прямим є зв'язок між доходами працівників і розмірами їх пенсій. Тому у процесі розширеного відтворення робочої сили сучасне пенсійне забезпечення функціонує як реальна суспільна потреба. Його економічна та матеріальна база постійно оновлюється за рахунок зростання трудового потенціалу суспільства. Це, у свою чергу, збільшує можливості суспільства щодо задовільнення матеріальних потреб непрацездатного населення.

У сучасних умовах пенсійне забезпечення має будуватися на принципах, які регулюють весь процес формування пенсійного забезпечення [118].

Принцип загальності пенсійного забезпечення. Цей принцип означає, що право на пенсійне забезпечення має загальне коло осіб і законодавством не передбачене будь-яких обмежень у праві на отримання

пенсійного забезпечення за ознаками раси, статі, політичних поглядів, релігійних чи інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками. Загальність пенсійного забезпечення проявляється у наданні громадянам матеріального забезпечення в разі повної або часткової втрати працездатності незалежно від її причин (віку, хвороби, трудового каліцтва чи професійного захворювання).

Принцип доступності умов виникнення права на пенсійне забезпечення. Як відомо, пенсійний вік в Україні до недавнього часу був одним з найнижчих серед інших держав. Вимоги до тривалості страхового стажу для виникнення права на різні види пенсійного забезпечення були також доступними. Разом з тим у зв'язку з проведенням пенсійної реформи та прийняттям Закону України "Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи", згідно з яким для призначення пенсії за віком у повному обсязі українське законодавство вимагає наявності 35 років страхового стажу для чоловіків і 30 років такого стажу у жінок. Таким чином, нівелюється принцип доступності. Законодавчі зміни негативно вплинули на реалізацію принципу доступності також за наявності спеціального страхового стажу та на виникнення права на пенсію з інвалідності, де пенсійний стаж зріс майже втричі.

Принцип багатотомності видів пенсійного забезпечення. Він полягає у тому, що пенсійну систему України складає як загальнообов'язкове державне, так і добровільне недержавне пенсійне забезпечення. У солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування передбачено виплату таких страхових пенсій: за віком, з інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника. Виплачується також державна пенсія за вислугу років. Для певних категорій осіб, визначених законом, може призначатися додаткова пенсія – за особливі заслуги перед Україною. У загальнообов'язковій накопичувальній пенсійній системі передбачаються довічна пенсія з установленим періодом, довічна обумовлена пенсія, довічна пенсія подружжя, одноразова виплата.

Принцип диференціації умов пенсійного забезпечення. Цей принцип полягає в тому, що умови призначення пенсійного забезпечення неоднакові та залежать від певних підстав:

а) від стажу роботи;

б) від виду, сфери, характеру й умов трудової діяльності та її тривалості (пенсії за віком на пільгових умовах працівникам, які працювали за Списком № 1 і № 2; пенсії за вислугу років);

в) з причини настання інвалідності чи смерті (настання інвалідності чи смерті особи внаслідок трудового каліцтва, професійного захворювання);

г) від правового статусу особи (передбачені різні вимоги до пенсійного віку та страхового стажу для осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, учасникам та інвалідам війни, членам сімей загиблих військовослужбовців, багатодітним матерям, інвалідам по зору I групи та деяким іншим особам).

Розміри пенсійного забезпечення також диференціюються залежно від:

а) виду, сфери характеру діяльності (деяким категоріям працівників передбачається підвищений розмір пенсій);

б) тривалості страхового стажу (вислуги років);

в) розміру заробітку, з якого нараховується пенсія;

г) тяжкості інвалідності;

д) суми внесків до Накопичувального фонду, недержавних пенсійних фондів та деяких інших обставин.

Неоднаковий і порядок призначення пенсійного забезпечення, оскільки (крім визначеного законом для загального кола осіб) для окремих категорій осіб спеціальними законами передбачений особливий порядок призначення пенсій (наприклад, для державних службовців, для військовослужбовців, народних депутатів, суддів, працівників прокуратури, МВС та інших категорій працівників).

Принцип права вибору пенсійного забезпечення. Українським законодавством передбачається, що у разі, якщо особа одночасно має право на кілька видів пенсій, вона має право обирати й отримувати лише один вид пенсії. Тобто в кожному із трьох рівнів системи пенсійного забезпечення застрахована особа може отримувати по одному виду пенсії.

Принцип здійснення пенсійного забезпечення на основі загальнообов'язкового державного та недержавного пенсійного страхування. Пенсійне законодавство України передбачає, що право на пенсійне забезпечення мають лише ті особи, які застраховані в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення. Також чітко встановлений перелік осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню та тих осіб, які можуть на добровільних засадах приймати участь у цьому страхуванні. Особа має не лише підлягати пенсійному страхуванню, а і сплачувати

(або за неї мають сплачуватися) страхові внески, оскільки пенсійне забезпечення здійснюється лише за умови сплати страхових внесків і наявності, як правило, страхового стажу певної тривалості.

Принцип здійснення пенсійного забезпечення за рахунок коштів цільових фондів (Пенсійного фонду, Накопичувального фонду, Фонду соціального страхування від нещасних випадків, недержавних пенсійних фондів) **або Державного бюджету**. Реформування системи пенсійного забезпечення України та запровадження трьох її рівнів призвело до звільнення держави від виплати деяких видів пенсій та розмежування джерел фінансування пенсійного забезпечення.

Так, Пенсійний фонд фінансує виплату страхових пенсій, що передбачені солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування: пенсії за віком; пенсії з інвалідності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства); пенсії у зв'язку із втратою годувальника, якщо смерть годувальника не пов'язана з трудовим каліцтвом чи професійним захворюванням.

За рахунок коштів Фонду соціального страхування від нещасних випадків фінансується виплата пенсії з інвалідності та пенсії у зв'язку із втратою годувальника, якщо інвалідність або смерть особи пов'язані з нещасним випадком на виробництві чи професійним захворюванням.

У разі запровадження другого рівня – накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування – виплата пенсій (довічної пенсії з установленим періодом, довічної обумовленої пенсії, довічної пенсії подружжя, одноразової виплати) буде здійснюватися за рахунок коштів, які акумулюватимуться в Накопичувальному фонді.

Система недержавного пенсійного забезпечення передбачає виплату пенсій (пенсії на визначений термін, довічної пенсії, одноразової пенсійної виплати) недержавними пенсійними фондами. І тільки виплата пенсії за вислугу років та пенсії за особливі заслуги перед Україною фінансуються за рахунок Державного бюджету.

Принцип охорони та захисту прав громадян на пенсійне забезпечення. Цей принцип знаходить відображення в багатьох вітчизняних нормативно-правових актах. Так, він закріплений у ст. 46 Конституції України, відповідно до якої держава гарантує пенсійне забезпечення у разі

повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел пенсійного забезпечення на рівні, що не може бути нижчим від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Аналіз законодавчих і підзаконних актів дозволяє зробити висновок, що в Україні кожній особі, яка має право на пенсію, держава гарантує встановлені законом види та розміри пенсії. У разі порушення пенсійних прав кожен має право на їх поновлення в судовому порядку.

Пенсійні системи вдосконалюються в усьому світі, і в першу чергу – в країнах з високорозвиненими суспільними відносинами. У світовій практиці дедалі ширше застосовується багаторівнева система пенсійного забезпечення, яка має три складові:

перший рівень – **солідарна система**;

другий рівень – **обов'язкова накопичувальна система**;

третій рівень – **додаткова або добровільна накопичувальна система**.

Перший рівень пенсійної системи – **солідарна система** загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах солідарності, субсидування, здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування на умовах і в порядку, передбачених Законом України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування". У цій системі поточні пенсійні виплати пенсіонерам фінансуються за рахунок пенсійних внесків зайнятого населення та роботодавців до Пенсійного фонду України [77].

Солідарна пенсійна система передбачає забезпечення мінімальної та гарантованої пенсії, яка надається державою. Її метою є гарантування кожному громадянину отримання мінімального доходу після виходу на пенсію. Така система належить до соціального захисту. Кошти для фінансування пенсійних виплат мобілізуються до Пенсійного фонду України

шляхом обов'язкових відрахувань від заробітної плати громадян. Пенсія нараховується тільки за ті роки (місяці), коли працівник і підприємство, де працює працівник, фактично сплачували пенсійні внески із/на заробітну плату, розмір якої не менше мінімальної, встановленої урядом. Розрахунок величини пенсії проводиться не за трудовим, а за страховим стажем, тобто за період, коли громадянин виплачував обов'язкові платежі до Пенсійного фонду. Проте солідарна система забезпечує лише мінімальні виплати пенсіонерам. Як правило, вони досягають не більше 30 – 35 % від середнього доходу працівника, що він отримував до виходу на пенсію. Внесок до пенсійного фонду береться з єдиного соціального внеску (ЄСВ), який сплачує підприємство на заробітну плату працівника, а також сплачується працівником із заробітної плати. Ставка ЄСВ 22 % [7].

Другий рівень пенсійної системи – **обов'язкова накопичувальна система** загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному пенсійному фонді. Внески до цього Фонду обліковуються на персоніфікованих накопичувальних пенсійних рахунках осіб. За рахунок накопичених коштів фінансуються: оплата договорів страхування довічних пенсій і одноразові виплати застрахованим особам на умовах і в порядку, передбачених законом. Кошти Накопичувального пенсійного фонду інвестуються в економіку країни з метою отримання доходу. Усі накопичені кошти є власністю громадян, а виплати з Накопичувального фонду здійснюються додатково до загальнообов'язкових пенсійних виплат [11].

Третій рівень пенсійної системи – **додаткова або добровільна накопичувальна система**, базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами недержавних пенсійних виплат. Ці виплати є додатковими до пенсій з системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Вони виплачуються на умовах і в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Перший та другий рівні системи пенсійного забезпечення в Україні становлять систему загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; другий та третій рівні складають накопичувальну систему пенсійного забезпечення (систему недержавного пенсійного забезпечення) (рис. 8.1).

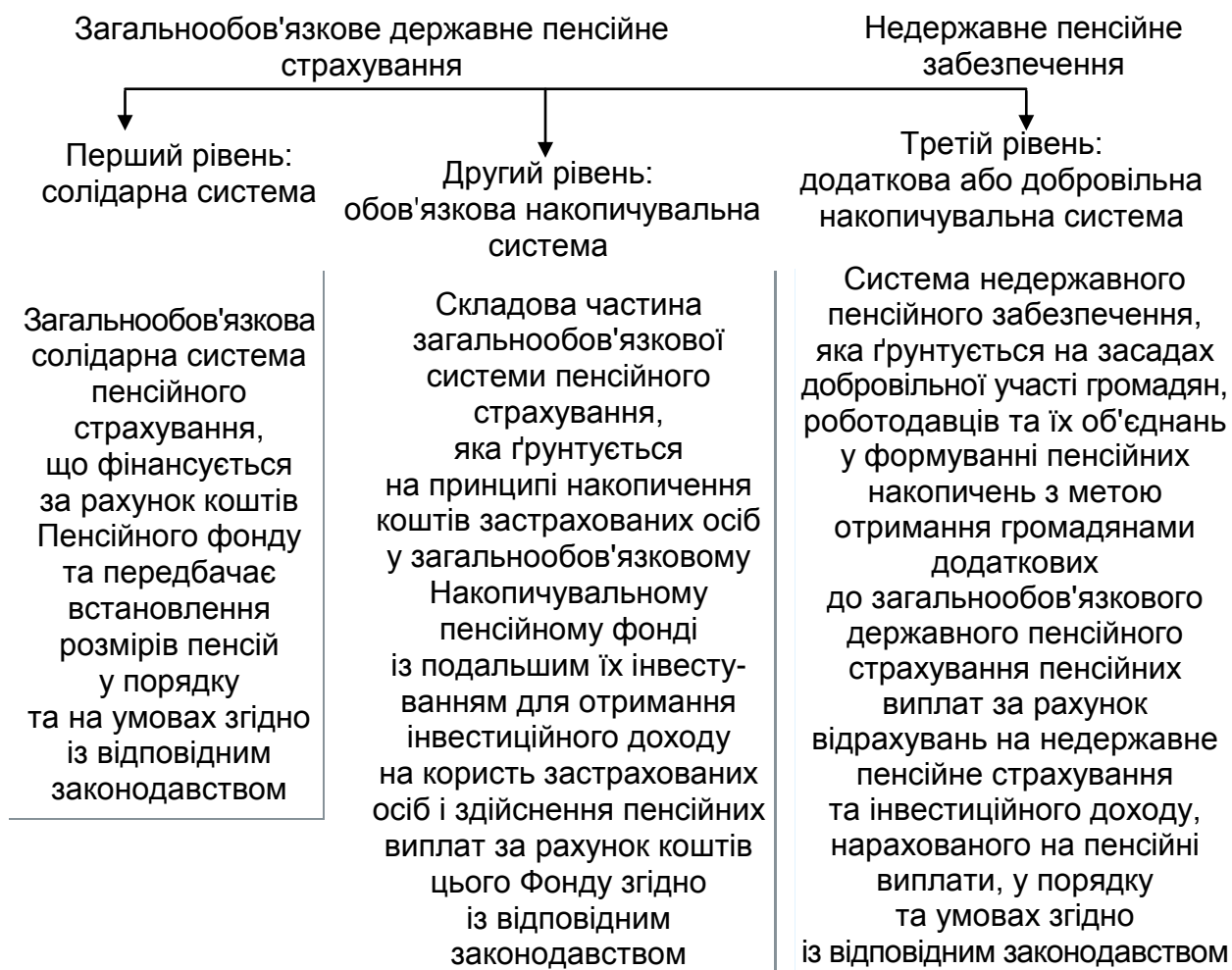

Рис. 8.1. Система пенсійного забезпечення в Україні [11]

Структурна характеристика пенсійного забезпечення дозволяє виявити джерела фінансування пенсій [9].

Державна солідарна пенсійна система має три джерела:

- відрахування із заробітної плати працівників;
- обов'язкове відрахування з фонду заробітної плати;
- державні дотації.

Накопичувальна пенсійна система має такі джерела фінансування:

- обов'язкові або добровільні внески працівників;
- доходи від інвестицій пенсійних накопичень.

Приватні накопичувальні пенсійні фонди формуються за рахунок:

- відрахувань у вигляді внесків працівників;
- відсотків від капіталізації внесків;
- перекидання коштів з інших фондів за бажанням працівника.

З 1.01.2004 р. в Україні запроваджено реформовану солідарну пенсійну систему та добровільну накопичувальну систему через недержавне пенсійне забезпечення. За нормами нового законодавства було: перераховано раніше призначені пенсії; запроваджено нову формулу обчислення пенсії; забезпечено виплату мінімальної пенсії за віком; здійснено заходи для розвитку недержавного пенсійного забезпечення, що є важливим чинником покращення пенсійного забезпечення громадян і прискорення соціально-економічного розвитку держави.

Незважаючи на певні зрушення в здійсненні пенсійних перетворень (поступове впровадження трирівневої системи), в Україні реформа розглядається як еволюційний і комплексний процес, який повинен відбуватися з урахуванням реальної соціально-економічної ситуації і реальних можливостей.

Засоби пенсійного забезпечення формуються за рахунок спеціальних позабюджетних фондів, метою яких є організація збирання коштів і фінансування виплат пенсій. Якщо ці фонди мають достатньо фінансових можливостей для забезпечення стабільного фінансування пенсійних виплат, то йдеться про *внутрішнє фінансове забезпечення пенсійного фонду*. Якщо для фінансування пенсійних виплат залучаються додаткові джерела, то можна говорити про *змішане фінансове забезпечення*.

Важливим елементом чинної пенсійної системи та центральним органом виконавчої влади, що здійснює управління фінансами пенсійного забезпечення, є Пенсійний фонд України. Пенсійний фонд України вивчає та аналізує ситуацію у сфері пенсійного забезпечення, проводить щорічні актуальні розрахунки, фінансовий аналіз наслідків функціонування системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. З цією метою здійснюються: прогноз фінансових потоків, оцінювання фінансових зобов'язань, довгостроковий прогноз стану та стабільності системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування [36].

Пенсійний фонд України є одним із центральних органів державної виконавчої влади, а його діяльність скеровується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики України. Пенсійний фонд України, входячи у систему органів виконавчої влади, забезпечує реалізацію політики держави з питань пенсійного забезпечення та ведення персоніфікованого обліку надходжень від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. За своєю сутністю Пенсійний фонд України, як будь-який інший державний орган, є складною системою [36].

Основними завданнями Пенсійного фонду України є:

участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування;

збирання та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення; забезпечення повного та своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій та інших соціальних виплат, що здійснюються з коштів Пенсійного фонду України;

ефективне використання коштів Пенсійного фонду України; здійснення в межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів Пенсійного фонду України.

Бюджет Пенсійного фонду України формується за рахунок:

збору на обов'язкове державне пенсійне страхування, що сплачується підприємствами, установами, організаціями та фізичними особами в порядку, визначеному законодавством;

коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів;

добровільних внесків підприємств, установ, організацій та громадян;

сум пені, фінансових санкцій, штрафів, передбачених за порушення порядку сплати збору на обов'язкове державне пенсійне страхування;

банківських кредитів;

інших не заборонених законодавством надходжень.

Кошти Пенсійного фонду України спрямовуються на:

фінансування виплати державних пенсій та інших соціальних виплат, які згідно з законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України (в тому числі громадянам, які виїхали на постійне місце проживання за кордон);

погашення банківських кредитів і відсотків за їх використання;

створення та функціонування системи персоніфікованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування;

утримання центрального апарату й органів Пенсійного фонду України, розвиток їх матеріально-технічної бази;

організацію роз'яснювальної роботи серед населення та здійснення інших заходів відповідно до завдань Пенсійного фонду України.

Зокрема, в Пенсійному фонді України створена сучасна інформаційна система – **система персоніфікованого обліку внесків (СПОВ)**. У цій системі накопичуються відомості про заробіток, дохід, внески та стаж застрахованих осіб (у тому числі з урахуванням умов праці, що дають право на пільгове пенсійне забезпечення). З виходом людини на пенсію

ці точні відомості будуть враховані, результатом чого буде відхід від політики "зрівнялівки" – кожний отримає пенсію відповідно до його внесків до Пенсійного фонду. В обчисленні пенсії будуть враховуватись ті періоди (місяці), за які до Пенсійного фонду надійшли страхові внески відповідно до фактичних витрат на зарплату. Розроблена та впроваджена в Пенсійному фонді України інформаційна система персоніфікованого обліку відомостей щодо застрахованих осіб посідає ключове місце в системі пенсійного страхування держави [24].

Результати проведеного аналізу динаміки основних показників діяльності Пенсійного фонду України за 2014 – 2017 рр. свідчать про тенденцію до скорочення чисельності пенсіонерів і частки видатків Пенсійного фонду України у ВВП країни (табл. 8.1) [27].

Таблиця 8.1

Динаміка показників діяльності Пенсійного фонду України

Показники	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Чисельність пенсіонерів, тис. осіб	13 533	12 147	12 296	11 939
Частка видатків Пенсійного фонду України у ВВП, %	15,3	13,4	11,2	9,9
Видатки Пенсійного фонду України, всього, млн грн	243 477,9	265 667,8	253 448,6	283 168,5

За розрахунками, щорічне скорочення кількості пенсіонерів за розглядуваний період становило 463,3 тис. осіб, темп скорочення відношення видатків ПФУ до ВВП країни – 1,84 %. Водночас спостерігається нарощування видатків Пенсійного фонду країни на 16,3 %, що зумовлено цілою низкою чинників, основним з яких є підвищення розміру пенсій [27].

Основними напрямками модернізації діяльності Пенсійного фонду України як одного з ключових завдань реформування пенсійної системи країни є: підвищення продуктивності та якості обслуговування у сфері пенсійного забезпечення; впровадження новітніх технологій адміністрування в Пенсійному фонді; зміцнення та модернізація його інформаційних ресурсів і технічної бази; підвищення ефективності системи управління; перехід на електронний документообіг.

Для забезпечення ефективної діяльності Пенсійного фонду України поряд з успішною роботою з упровадження новітніх інформаційних технологій та сервісів слід переглянути підходи до формування кадрової політики фонду на базі створення додаткової мотивації у працівників підвищувати професійну компетентність до відповідного для роботи з цими технологіями рівня. Поряд з оновленням технічного та програмного забезпечення першочергову увагу слід приділити створенню комплексної системи захисту даних, особливо з огляду на підвищення небезпеки порушення кіберпростору країни. Реалізація завдань щодо створення ринкових елементів обслуговувальної інфраструктури (центрів надання адміністративних послуг та агентських пунктів обслуговування) потребує об'єднання зусиль Пенсійного фонду України та органів центральної та місцевої державної влади [27].

8.2. Види пенсій як соціально-економічні категорії та критерії їх призначення

Пенсія – це державна виплата, яку надають з пенсійного фонду для матеріального забезпечення непрацездатних громадян у зв'язку з їх минулою трудовою чи іншою суспільно корисною діяльністю в розмірах, як правило, зіставних з минулим заробітком пенсіонера [95].

Суб'єктом пенсійного забезпечення є особа, визнана непрацездатною за віком, за медичними показниками (інвалідність), а також у зв'язку з виконанням інших, крім роботи, соціальних функцій (догляд за інвалідом I групи, дитиною-інвалідом, престарілими).

Пенсійне забезпечення громадян України регулює Закон України "Про пенсійне забезпечення" [95].

Характерні **рис**и пенсії:

пенсія – це платіж, що проводиться державою у грошовому вираженні. Існуюча сьогодні практика видачі пенсії товарами чи послугами є вимушеною тимчасовою акцією держави у перехідний період;

указані платежі здійснюються регулярно, тобто періодично, у встановлені законом строки. Чинне законодавство передбачає щомісячну виплату пенсій;

кошти на виплату пенсій виділяються із спеціально створених для цього джерел (страхових фондів, державного бюджету);

розмір щомісячної пенсії залежить від трудового стажу, заробітку, умов праці. Після проведення пенсійної реформи розмір пенсії залежатиме від тривалості страхового стажу та заробітку, з якого сплачуються внески;

пенсія призначається лише тоді, коли настає передбачений законом страховий випадок (досягнення певного віку, інвалідність, смерть годувальника);

участь громадян у створенні страхових фондів, з яких виплачується пенсія;

коло осіб, які мають право на пенсію, точно окреслене в Законі та розширеному тлумаченню не підлягає. До нього належать непрацездатні громадяни, а також іноземці й особи без громадянства, котрі на законних підставах проживають на території України;

порядок призначення та виплати пенсій регламентується нормативним актом найвищої юридичної сили – законом [11].

Загальними умовами пенсійного забезпечення громадян є:

настання відповідного соціального ризику: досягнення загального чи спеціального пенсійного віку; настання інвалідності внаслідок загального захворювання (травми, не пов'язаної з виробництвом чи з дитинства); втрата годувальника;

наявність у особи необхідного страхового стажу.

Базовою величиною для обчислення розміру пенсій виступає заробітна плата особи. Важливою умовою для призначення пенсії є пенсійний страховий стаж. Таким вважається період, протягом якого особа підлягала загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню чи щомісяця сплачувала страхові внески у сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок [92].

На фінансовий актив пенсійного фонду претендують різні *категорії непрацездатних*, яких за їхнім трудовим внеском можна розподілити на три групи:

I група – працівники, які продуктивно відпрацювали необхідний трудовий стаж і дожили до пенсійного віку;

II група – працівники, які втратили свою працездатність у процесі своєї діяльності;

III група – особи, які не працювали з різних причин (діти, які втратили годувальників, інваліди з дитинства) [9].

Спільним між ними є те, що всі вони потребують пенсійного забезпечення. Відмінності між ними полягають у тому, що представник кожної групи має різний рівень пенсійного забезпечення. Кожна група непрацездатних повинна отримати від суспільства те, що обумовлюється законом, а саме:

– працівники *першої групи* практично зберігають можливість повноцінно жити, задовільнюючи необхідні потреби. За бажанням вони можуть продовжити трудову діяльність, одночасно отримуючи пенсійні виплати;

– представникам *другої групи* необхідно задовольнити свої життєві потреби з урахуванням частки їхньої участі у трудовій діяльності. Але специфіка цієї групи полягає в тому, що існують винуватці (підприємства та організації), через яких вони стали інвалідами. Суспільство повинне компенсувати певну частку витрат, щоб інваліди могли придбати на ці кошти ліки, отримати санаторне лікування, протезне обслуговування та ін.;

– представники *третьої групи* мають право на соціальну пенсію на умовах, що визначаються в законі. Розміри їхніх пенсій визначено на рівні мінімальних виплат, що змінюються залежно від рівня заробітної плати та пенсії [9].

В умовах планово-адміністративної економіки організація матеріальної підтримки зазначених категорій населення забезпечувалася за рахунок дотацій з державного бюджету. Розвиток ринкових відносин вимагав більш чіткої організації діяльності із соціального та пенсійного забезпечення нужденних осіб. Ринок змусив по-новому визначити соціальний статус нужденних і відшукати нові форми розв'язання суперечностей між категоріями нужденних осіб залежно від економічних можливостей держави.

Важливим інструментом в акумулюванні та перерозподілі грошових коштів між різними категоріями населення є різного роду фонди, які виступають як самостійні фінансові або громадські структури [9].

За Законом "Про пенсійне забезпечення" признаються такі трудові пенсії:

- 1) за віком;
- 2) з інвалідності;
- 3) у разі втрати годувальника;
- 4) за вислугу років [95].

Пенсія за віком признається за двох умов – досягнення конкретного віку та наявності на цей час необхідного стажу.

Розглянемо умови призначення **пенсії за віком** [95].

1. Починаючи з 1.01.2018 р. право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років мають особи за наявності страхового стажу:

- з 1 січня 2018 року до 31 грудня 2018 року – не менше 25 років;
- з 1 січня 2019 року до 31 грудня 2019 року – не менше 26 років;
- з 1 січня 2020 року до 31 грудня 2020 року – не менше 27 років;
- з 1 січня 2021 року до 31 грудня 2021 року – не менше 28 років;
- з 1 січня 2022 року до 31 грудня 2022 року – не менше 29 років;
- з 1 січня 2023 року до 31 грудня 2023 року – не менше 30 років;
- з 1 січня 2024 року до 31 грудня 2024 року – не менше 31 року;
- з 1 січня 2025 року до 31 грудня 2025 року – не менше 32 років;
- з 1 січня 2026 року до 31 грудня 2026 року – не менше 33 років;
- з 1 січня 2027 року до 31 грудня 2027 року – не менше 34 років;
- починаючи з 1.01.2028 р. – не менше 35 років.

2. Починаючи з 1.01.2018 р. у разі відсутності, страхового стажу право на призначення пенсії за віком після досягнення 63 років мають особи за наявності страхового стажу:

- по 31 грудня 2018 року – від 15 до 25 років;
- з 1 січня 2019 року до 31 грудня 2019 року – від 16 до 26 років;
- з 1 січня 2020 року до 31 грудня 2020 року – від 17 до 27 років;
- з 1 січня 2021 року до 31 грудня 2021 року – від 18 до 28 років;
- з 1 січня 2022 року до 31 грудня 2022 року – від 19 до 29 років;
- з 1 січня 2023 року до 31 грудня 2023 року – від 20 до 30 років;
- з 1 січня 2024 року до 31 грудня 2024 року – від 21 до 31 року;
- з 1 січня 2025 року до 31 грудня 2025 року – від 22 до 32 років;
- з 1 січня 2026 року до 31 грудня 2026 року – від 23 до 33 років;
- з 1 січня 2027 року до 31 грудня 2027 року – від 24 до 34 років;
- починаючи 1.01.2028 р. – від 25 до 35 років.

3. Починаючи з 1.01.2019 р. у разі відсутності, страхового стажу право на призначення пенсії за віком мають особи після досягнення 65 років за наявності страхового стажу:

- з 1 січня 2019 року до 31 грудня 2019 року – від 15 до 16 років;
- з 1 січня 2020 року до 31 грудня 2020 року – від 15 до 17 років;
- з 1 січня 2021 року до 31 грудня 2021 року – від 15 до 18 років;
- з 1 січня 2022 року до 31 грудня 2022 року – від 15 до 19 років;
- з 1 січня 2023 року до 31 грудня 2023 року – від 15 до 20 років;
- з 1 січня 2024 року до 31 грудня 2024 року – від 15 до 21 року;

з 1 січня 2025 року до 31 грудня 2025 року – від 15 до 22 років;
з 1 січня 2026 року до 31 грудня 2026 року – від 15 до 23 років;
з 1 січня 2027 року до 31 грудня 2027 року – від 15 до 24 років;
починаючи з 1.01.2028 р. – від 15 до 25 років.

4. Починаючи з 1.01.2018 р. у разі відсутності, необхідного страхового стажу на дату досягнення віку пенсія за віком може бути призначена після набуття особою страхового стажу.

5. Починаючи з 1.01.2028 р., у разі наявності 40 і більше календарних років страхового стажу, пенсія за віком призначається незалежно від віку.

Розмір пенсії за віком визначається за формулою:

$$П = Зп \times Кс, \quad (8.1)$$

де П – розмір пенсії, у грн;

Зп – заробітна плата (дохід) застрахованої особи, визначена відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", з якої обчислюється пенсія, у грн;

Кс – коефіцієнт страхового стажу застрахованої особи, визначений відповідно до Закону "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування" [77].

Максимальний розмір пенсії (з урахуванням надбавок, підвищень, додаткової пенсії, цільової грошової допомоги, пенсії за особливі заслуги перед Україною, індексації та інших доплат до пенсії, встановлених законодавством, крім доплати до надбавок окремим категоріям осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною) не може перевищувати десяти прожиткових мінімумів, установлених для осіб, які втратили працездатність [77].

Мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі визначеного законом прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1 % розміру пенсії [77].

З 1.01.2018 р. для осіб, які досягли віку 65 років, мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі 40 % мінімальної заробітної плати,

визначеної законом про Державний бюджет України на відповідний рік, але не менше визначеного законом прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

За наявності страхового стажу меншої тривалості, ніж передбачено законом, мінімальний розмір пенсії за віком встановлюється у розмірі, пропорційному до наявного страхового стажу, виходячи з визначеного законом прожиткового мінімуму, встановленого для осіб, які втратили працездатність.

Розглянемо умови надання **пенсії з інвалідності** в солідарній системі.

Пенсія з інвалідності – це така пенсія, яку призначають особі на тривалий час чи постійно у зв'язку з виявленням у неї певної хвороби та визнанням інвалідності I, II чи III групи [11].

Пенсії з інвалідності призначаються в разі настання інвалідності, що спричинила повну або часткову втрату здоров'я, внаслідок:

трудового каліцтва або професійного захворювання;

загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства).

Пенсії з інвалідності внаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання призначають незалежно від стажу роботи. Пенсії з інвалідності внаслідок загального захворювання призначають за наявності стажу роботи на час настання інвалідності.

Розмір пенсії з інвалідності залежить від групи інвалідності та призначається в таких розмірах: особам з інвалідністю I групи – 100 % пенсії за віком; особам з інвалідністю II групи – 90 % пенсії за віком; особам з інвалідністю III групи – 50 % пенсії за віком.

Пенсія з інвалідності призначається на весь термін установаження інвалідності. Особам з інвалідністю, які досягли пенсійного віку, пенсії з інвалідності призначаються довічно. Повторний огляд цих осіб з інвалідністю провадиться тільки за їх заявою.

Пенсія в разі втрати годувальника – це пенсія, яка встановлюється непрацездатним членам сім'ї в разі смерті їх годувальника.

Утрата годувальника – це його смерть, відсутність з невідомих причин чи зникнення безвісти.

Пенсія в разі втрати годувальника має загальні риси, характерні для інших видів пенсій, однак має і свої особливості. По-перше, можливість пенсійного забезпечення непрацездатних членів сім'ї здебільшого залежить від того, чи мав годувальник право на пенсію з інвалідності. Таким чином, право на пенсію в разі втрати годувальника походить від права на пенсію з інвалідності годувальника.

Особа, яка претендує на пенсію, повинна бути членом сім'ї годувальника; бути непрацездатною; бути утриманцем годувальника [77].

Утриманцем вважається член сім'ї, який за життя померлого перебував на його повному утриманні або отримував від годувальника допомогу, що була для нього постійним і основним джерелом існування.

До членів сім'ї, які мають право на пенсію в разі втрати годувальника, належать:

особи, що перебувають у шлюбі (чоловік або жінка);

близькі родичі (батьки, діти, онуки, дід, бабуся, брати й сестри);

особи, прирівняні до близьких родичів (усиновителі, усиновлені) тощо.

Сім'ї годувальника, який помер унаслідок трудового каліцтва чи професійного захворювання, пенсію призначають незалежно від стажу роботи годувальника.

Пенсія у зв'язку зі втратою годувальника призначається в розмірі: на одного непрацездатного члена сім'ї – 50 % пенсії за віком померлого годувальника; на двох і більше непрацездатних членів сім'ї – 100 % пенсії за віком померлого годувальника, що розподіляється між ними рівними частками [77].

На всіх членів сім'ї, які мають право на пенсію у зв'язку зі втратою годувальника, призначається одна спільна пенсія. На вимогу члена сім'ї із загальної суми пенсії виділяється його частка, яка виплачується окремо.

Пенсія за вислугу років – це пенсія, що призначається довічно за наявності певного спеціального стажу (вислуги років) [11].

Підставою для пенсійного забезпечення за вислугу років є зайнятість окремих категорій громадян на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності або придатності до праці раніше настання відповідного віку, що дає право на пенсію за віком [11].

Пенсія за вислугу років передбачає наявність певного стажу, а в деяких випадках – і віку та призначається довічно. Таку пенсію може отримувати обмежена категорія громадян [11].

Пенсії обчислюють із середньомісячного заробітку, отриманого перед припиненням роботи, яка дає право на пенсію за вислугу років.

За рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування, що обліковуються на накопичувальних пенсійних рахунках Накопичувального фонду або на індивідуальних пенсійних рахунках у відповідних недержавних пенсійних фондах (суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення), здійснюються такі пенсійні виплати, як довічні пенсії і одноразова виплата.

8.3. Змістовність і завдання реформування пенсійної системи в Україні

Розбалансованість пенсійної системи призвела до зниження рівня життя пенсіонерів, втрати довіри громадян до власної держави та катастрофічного рівня дефіциту Пенсійного фонду (рис. 8.2) [107].

Вагомість першого чинника очевидна: упродовж 2010 – 2050 рр. кількість пенсіонерів в Україні збільшиться на 0,9 млн осіб (майже весь цей приріст буде забезпечений збільшенням кількості пенсіонерів за віком) і досягне 14,6 млн осіб. Тобто кількість пенсіонерів на чверть перебільшуватиме кількість платників пенсійних внесків.

Рис. 8.2. Основні чинники незадовільного функціонування української пенсійної системи

Разом з тим, негативний екологічний стан довкілля та вплив різноманітних шкідливих чинників, сприяє скороченню у населення робочих якостей, погіршує їх стан здоров'я і, врешті, призводить до передчасної смерті. Звідси, невтішний демографічний прогноз. Результати досліджень міжнародних фінансових організацій свідчать, що темпи скорочення населення України є найвищими в Європі. У зв'язку з низькою народжуваністю швидко змінюється віковий склад населення – зростає частка осіб середнього та похилого віку. Протягом останніх десяти років населення України скоротилося на 8,6 % – з 46,7 млн до 42,7 млн осіб. За прогнозом Інституту демографії і соціальних досліджень НАН України в 2050 р. кількість населення сягне 36 млн, проте ООН називає більш песимістичну цифру – 26 млн [107].

Макроекономічний стан держави – не менш важливий чинник, який впливає на стан пенсійної системи. Низькі показники функціонування державного механізму та жорсткість сучасної економічної системи не дозволяють забезпечувати належним чином високий рівень життя населення. Найчастіше громадяни України скаржаться на різке погіршення ситуації стосовно цін і тарифів. Як наслідок, темпи росту заробітних плат, пенсій та інших адресних соціальних виплат є меншими, ніж реальне зростання цін на основні види продовольства, промислові товари, житлово-комунальні послуги.

Проблема наявності тіньового сектора є надзвичайно актуальною для вітчизняної економіки, адже через ухилення від сплати податків з'являється надвисокий дефіцит коштів у державному бюджеті, що призводить до урізання соціальних програм, зменшення видатків на потреби суспільства.

Відповідно до розрахунків Міністерства економічного розвитку та торгівлі України обсяг тіньової економіки в Україні останні п'ять років перебуває у діапазоні від 34 до 41 % ВВП [107].

Ще одним важливим чинником є значна тінізація виплат працівникам. Вона полягає в тому, що роботодавці, виплачуючи заробітну плату, приховують її від оподаткування, не сплачуючи внесків до фондів соціального страхування. Це пов'язано насамперед із великим "соціальним навантаженням" на трудові виплати. Роботодавцям не вигідно виплачувати заробітну плату легально, оскільки вони несуть значні додаткові витрати, пов'язані з соціальним страхуванням своїх працівників. Працівникам, зважаючи на низький рівень заробітних плат, вигідніше отримувати вищу

заробітну плату нелегально, ніж набагато нижчу, але легальну. Відтак виплата працівникам зарплат нелегально, без оподаткування і перерахування внесків до фондів соціального страхування, є надзвичайно поширеною практикою в Україні.

Високий рівень тінізації оплати праці пояснюється:

значним розривом між вартістю трудових ресурсів для роботодавця та фактичною сумою, яку працюючий отримує за свою працю;

толерантним ставленням працюючих до практики виплати неофіційних заробітних плат і, відповідно, позбавлення їх гарантій щодо пенсійного та соціального забезпечення;

відчуттям невідповідності сплачених податків і внесків якості державних послуг, що призводить до необхідності значних додаткових витрат з боку населення з метою отримання цих послуг на належному рівні;

відчуттям несправедливості системи розподілу пенсій, пов'язаної з наявністю великої кількості спеціальних, професійних, особливих і пільгових професійних режимів;

наявністю механізмів, які забезпечують легке та дешеве вилучення коштів підприємств у позалегальний сектор економіки з метою виплати тіньових заробітних плат;

фактичною безкарністю порушень у сфері оплати праці.

Трудова міграція є однією з ключових проблем України. Згідно із результатами загальнонаціонального соціологічного моніторингу, що забезпечується Інститутом соціології НАН України в межах проекту "Україна на порозі XXI століття", досвіду тимчасової трудової міграції за кордон набули члени 16,4 % українських сімей. На основі досліджень, здійснених центрами зайнятості низки областей за дорученням Міністерства праці та соціальної політики України, було зроблено висновок, що загальні обсяги трудової міграції в Україні у 2015 р. сягають більше 0,5 млн осіб [107].

Дані офіційної статистики навіть приблизно не відображають дійсні масштаби трудової міграції за кордон. За різними оцінками, трудовими мігрантами є від двох до семи млн громадян України. Це складає, відповідно, від 4,7 до 16,4 % від чисельності всього населення, або від 7 до 24,6 % економічно активного населення працездатного віку.

Отже, можна говорити про міграцію з України чверті активного населення працездатного віку. Проте прийняття Закону України "Про зовнішню трудову міграцію", який набрав чинності 01.01.2016 р., дає надію, що ситуація у цій сфері зміниться на краще.

Варто зазначити, що на першому етапі пенсійної реформи (2002 – 2010 рр.) недостатньо проводилася масово-роз'яснювальна робота з громадянами. Це призвело до зниження довіри до запланованих реформ і зростання негативної оцінки самого терміну "реформи". За результатами опитування, профінансованого Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), метою якого було визначити ставлення громадян України до питань пенсійного забезпечення та пенсійного віку, більшість громадян України не володіє достатньою інформацією щодо змін, упроваджуваних у пенсійній системі, починаючи з 2004 р. Відтак підтримка реформи населенням є недостатньо активною. Існує сильний супротив підвищенню пенсійного віку, і мало респондентів підтримує ідею щодо встановлення обмежень пенсійних виплат. Це стосується респондентів усіх вікових груп і рівнів освіти [107].

Населення має низький рівень довіри до приватних фінансових установ, які відіграватимуть ключову роль при функціонуванні другого рівня пенсійної системи. Громадяни недостатньо поінформовані щодо діяльності недержавних пенсійних фондів і скептично ставляться до результатів їхньої роботи. Отже, у світлі реформування пенсійної системи є потреба в проведенні заходів щодо удосконалення та спрощення механізму функціонування та забезпечення зрозумілості пенсійної системи для громадян і роботодавців.

Наразі, окрім демографічних чинників, які викликають кризовий стан солідарної пенсійної системи в Україні, існують також економічні чинники, які проявляються насамперед під час фінансово-економічних криз. Незважаючи на досить значні внески до Пенсійного фонду, коштів не вистачає (табл. 8.2) [107].

Таблиця 8.2

Основні показники, що характеризують стан пенсійної системи України протягом 2010 – 2015 років [107]

Показники	Роки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
1	2	3	4	5	6	7
Населення, млн осіб	46,0	45,8	45,6	45,5	45,4	42,8
Кількість пенсіонерів, млн осіб	13,7	13,7	13,8	13,6	13,5	13,6
Пенсіонерів, % від населення	29,8	30,0	30,0	29,9	29,8	31,8
Пенсійні виплати, % ВВП	17,7	15,8	16,6	17,2	18,3	

1	2	3	4	5	6	7
Середня пенсія, грн	999,0	1121,8	1253,3	1407,7	1526,1	1670
Середня заробітна плата, грн	2239	2370,5	2752,9	2979,5	3148	3455
Співвідношення між мінімальною та середньою пенсіями, %	72,4	71,3	70,4	66,8	64,3	62,2
Дефіцит бюджету ПФУ, млрд грн	26,6	30,1	26,2	21,8	19,0	19,0
Співвідношення між мінімальною пенсією і середньою заробітною платою, %	32,3	33,7	31,5	30,1	31,1	32,0

Вкрай важливою є стабілізація фінансового стану Пенсійного фонду України та впровадження другого рівня пенсійної системи. Це дозволить диверсифікувати джерела отримання доходів з досягненням пенсійного віку, послабити в подальшому вплив демографічного чинника на стан солідарної пенсійної системи. Разом з тим варто враховувати, що запровадження обов'язкової накопичувальної системи – витратний захід, і він залишатиметься таким досить тривалий період. Джерелом перекриття недонадходження коштів унаслідок того, що частина їх акумулюватиметься вже на індивідуальних рахунках у людей, може бути державний бюджет, який, скоріше за все, не потягне таких видатків. Крім того, накопичувальні елементи системи вразливі до фінансових та економічних криз, тому їх слід вводити лише на фоні зростання ринку [104].

Вихід із кризової ситуації пенсійної системи України тільки один – здійснення пенсійної реформи. В умовах, за яких українські пенсіонери опинилися на межі виживання, метою такої реформи є відновлення соціальної справедливості пенсійного забезпечення та диференціація пенсії в прямій залежності від тривалості стажу та рівня заробітку людини. Наступним етапом на цьому шляху стане осучаснення пенсій для нинішніх пенсіонерів. Це буде не разовим підняттям пенсій: механізм осучаснення закріплено в законопроекті як обов'язковий щорічний захід у прозорому режимі з чіткою прив'язкою до показників зростання середньої заробітної плати та рівня інфляції. Стратегічним завданням пенсійної реформи є усунення диспропорцій у самій програмі пенсійного забезпечення, створення системи, яка поверне довіру людей до держави, та досягнення бездефіцитності бюджету Пенсійного фонду протягом десяти років [104].

У 2016 р. загальний дефіцит бюджету Пенсійного фонду становив 145 млрд грн, власні надходження – 112 млрд грн. У 2017 р. дефіцит Фонду становить 141, а власні надходження – 142 млрд грн. Для порівняння: на оборону держава витрачає 134 млрд грн, а на дотації Пенсійного фонду – 141 млрд грн [104].

Сьогодні співвідношення працівників (платників ЄСВ) і пенсіонерів досягло критичного рівня, і це зумовлено не тільки демографічними проблемами. В Україні сьогодні 12 млн пенсіонерів. Водночас із 26 млн осіб працездатного віку офіційно зайнятими вважають 16 млн; 2 млн людей – офіційно безробітні; про зайнятість 8 млн осіб немає офіційної інформації. І навіть із цих 16 млн працівників соціальний внесок сплачують лише 10,5 млн осіб. Ще 1,5 млн, отримує від держави соціальну допомогу. Отже, на одного пенсіонера фактично припадає один платник ЄСВ. Водночас у Польщі за таких самих демографічних показників внески сплачує 22 млн людей [104].

Такий стан пенсійної системи зумовив дефіцит ресурсів навіть на виплату тих пенсій у мінімальному розмірі, які передбачено сьогодні.

Окремо варто звернути увагу на зменшення розміру ставки ЄСВ, що не привело до очікуваного збільшення надходжень. Навіть більше, цей крок спричинив зменшення надходжень від сплати єдиного соціального внеску в Пенсійний фонд, що вилилось у стрімке зростання його дефіциту [104].

Проблеми пенсійної системи України мають системний характер, саме тому Уряд вибрав комплексний підхід до їх розв'язання. Першим кроком стала відв'язка мінімальної заробітної плати від прожиткового мінімуму, підвищення розміру мінімального заробітку до рівня 3 200 грн [91]. Завдяки підвищенню рівня мінімальної зарплати збільшилися власні надходження в бюджет Пенсійного фонду. Водночас було внесено зміни в трудове законодавство, що посилило відповідальність недобросовісних роботодавців, які порушували законні права своїх працівників, не оформлюючи їх офіційно.

Останнім часом надходження Пенсійного фонду зросли. Це означає, що в розпорядженні уряду з'явився ресурс для здійснення наступного кроку пенсійної реформи – осучаснення пенсій. Зміни стосуватимуться всіх – як нинішніх пенсіонерів, так і молодого покоління. Кожен громадянин матиме право брати участь у пенсійній програмі – це добровільний вибір кожного [104].

Зміни для осіб, які вже вийшли на пенсію:

здійснення осучаснення пенсій за прозорою формулою на основі сучасних економічних показників (розмір середньої заробітної плати та рівень інфляції);

осучаснення пенсій в автоматичному режимі.

Уряд бере на себе зобов'язання здійснювати щорічне осучаснення пенсій з прив'язкою до рівня зростання середньої заробітної плати й рівня інфляції – відтепер збільшення пенсій не здійснюватимуть у ручному режимі; скасування 15-відсоткового податку для пенсіонерів, що працюють, і забезпечення їм пенсійної виплати в розмірі 100 % [104].

Зміни для осіб, які планують вийти на пенсію:

повернення довіри до держави через встановлення прозорих та єдиних загальних правил:

розмір пенсії залежатиме тільки від тривалості страхового стажу та розміру сплачених внесків;

надання можливості вибирати вік виходу на пенсію, продовжуючи працювати та збільшуючи розмір пенсії з кожним відкладеним роком;

зарахування трудового стажу (до 2000 р.) до страхового – періоди трудового та страхового стажу є рівнозначними під час нарахування пенсій;

мотивування до офіційного працевлаштування – збільшення ролі стажу в пенсійному забезпеченні стимулюватиме працівників відстоювати власні права на чесну працю та соціальний захист [104].

Метою реформування пенсійної системи є забезпечення належного рівня життя людей похилого віку на засадах соціальної справедливості, гармонізації відносин між поколіннями та сприяння економічному зростанню. Пенсійна реформа має здійснюватися на системних засадах, перевірених досвідом інших країн та адаптованих до українських умов.

Пенсійну реформу слід проводитися за трьома **напрямами**: реформування солідарної системи, створення обов'язкової накопичувальної системи та розвиток добровільної накопичувальної системи.

Солідарна система має запобігати бідності серед осіб похилого віку через перерозподіл частини коштів Пенсійного фонду в інтересах громадян, які отримували низькі доходи.

Сутність реформування солідарної системи полягає в забезпеченні, з одного боку, базових принципів соціальної рівності, однакового для всіх захисту від бідності в похилому віці, поступового підвищення розмірів пенсій відповідно до державних соціальних гарантій, а з іншого – в ліквідації соціальних відмінностей.

Основною метою запровадження **накопичувальної пенсійної системи** є підвищення розміру пенсій за рахунок доходу, отриманого від інвестування частини пенсійних внесків громадян. Пенсійні кошти мають накопичуватись як шляхом обов'язкового пенсійного страхування, так і шляхом створенням добровільних пенсійних заощаджень.

Обов'язкова накопичувальна система має таку *структуру*:

– *накопичувальний фонд*. Він не має власних органів управління та персоналу;

– *тендерна рада*, що створюється для прийняття рішень за результатами проведення тендерів для вибору радника з інвестиційних питань, компаній з управління активами, банківської установи зберігача, аудитора фонду, організацій з доставки пенсій тощо;

– *радник з інвестиційних питань*;

– *компанія з управління активами Накопичувального фонду*;

– *банківська установа* – зберігач активів Накопичувального фонду;

– *страхові організації*, що здійснюють страхування довічних пенсій [11].

Основні завдання запровадження обов'язкової накопичувальної системи: підвищення рівня пенсій за рахунок отримання інвестиційного доходу; посилення залежності розміру пенсії від пенсійних внесків роботодавців і найманих працівників;

забезпечення права успадкування коштів пенсійних внесків спадкоємцями у разі передчасної смерті застрахованої особи;

формування на основі пенсійних внесків інвестиційного капіталу;

розосередження ризиків фінансування виплати пенсій між солідарною і обов'язковою накопичувальною системами;

удосконалення управління системою пенсійного забезпечення за рахунок передання недержавним компаніям функції управління активами Накопичувального пенсійного фонду;

створення дієвих механізмів захисту майнових прав та інтересів застрахованих осіб [3].

Добровільна (додаткова) накопичувальна система ґрунтується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами додаткових до загальнообов'язкового державного пенсійного страхування пенсійних виплат. Виплати здійснюються за рахунок відрахувань на недержавне пенсійне забезпечення та інвестиційного доходу, нарахованого на них у порядку та на умовах, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення. Кожен громадянин повинен мати

можливість обрати ту форму заощаджень, якій він довіряє найбільше. Тому право здійснення добровільного пенсійного забезпечення необхідно надавати не тільки пенсійним фондам, а й банкам та небанківським фінансовим установам.

Основні завдання запровадження добровільної (додаткової) накопичувальної системи:

формування законодавчої та нормативної бази для створення і функціонування недержавних пенсійних фондів;

залучення до створення пенсійних фондів банків і небанківських фінансових установ;

сприяння накопиченню добровільних пенсійних заощаджень громадян у банках і небанківських фінансових установах;

створення професійних і корпоративних пенсійних фондів, які акумулювали б кошти для виплати пільгових пенсій;

запровадження обов'язкової сплати додаткових пенсійних внесків за рахунок коштів роботодавців на підприємствах з шкідливими умовами праці;

визначення пенсій залежно від накопиченої суми пенсійних внесків та інвестиційного доходу;

чітке визначення вимог і критеріїв, пов'язаних із заснуванням недержавних пенсійних фондів; управління ними та їхніми активами;

розмежування пенсійних коштів та інших активів банків і небанківських фінансових установ, які обслуговують пенсійні програми;

заборона виконання однією юридичною особою функцій накопичення та зберігання пенсійних активів і управління ними;

забезпечення для вкладників інформаційної відкритості пенсійних коштів діяльності недержавних пенсійних фондів, банків і небанківських фінансових установ, які обслуговують пенсійні програми.

Таким чином, запобігти поглибленню кризи пенсійної системи країни й одночасно створити передумови для швидкого та стійкого економічного зростання можна тільки через поетапний перехід від загальної розподільчої системи, побудованої на принципі "солідарності поколінь", до змішаної системи, в якій значну роль відіграють накопичувальні елементи фінансування пенсій. Формування значних пенсійних накопичень дозволяє обмежити фінансову залежність пенсійної системи від співвідношення між працівниками та пенсіонерами і тим самим істотно підвищити її стійкість перед несприятливими демографічними змінами [11].

Формування трирівневої пенсійної системи передбачає обов'язкову наявність системи як державного, так і недержавного страхування.

Для вирішення існуючих проблем в пенсійній системі необхідно:

забезпечити рівноправність громадян у пенсійній системі шляхом запровадження єдиних правил призначення пенсій, вирішення проблеми пільгового пенсійного забезпечення. Більші пенсії повинні сплачуватись тим, хто заробляв більше та сплачував вищі внески впродовж усього робочого стажу. Це повинно збільшити мотивацію до сплати внесків і ліквідувати уникнення їх сплати;

привести програми добровільного пенсійного забезпечення, діяльність яких регулюється окремим законодавчим актом, у відповідність до вимог Закону України "Про недержавне пенсійне забезпечення";

сформувати ефективну та надійну систему недержавного пенсійного забезпечення за рахунок розширення напрямів інвестування пенсійних активів за сприятливих умов на фондовому ринку та макроекономічної стабільності;

законодавчо унеможливити корупційну складову в роботі НПФ за рахунок посилення кримінальної відповідальності з метою зниження ризиків розкрадання пенсійних внесків вкладників;

уніфікувати порядок оцінювання пенсійних активів і визначення розміру пенсійних накопичень у системі недержавного пенсійного забезпечення та обов'язковій накопичувальній пенсійній системі, впровадження щоденного розрахунку чистої вартості пенсійних активів і щоденного розрахунку вартості одиниці пенсійних внесків (активів) за єдиною методикою;

вирішити проблему мінімального та максимального розміру солідарної пенсії і скасувати прив'язку його до прожиткового мінімуму, зміни якого значно впливають на пенсійні виплати;

підвищити рівень суспільної обізнаності стосовно пенсійної реформи шляхом проведення ефективної інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення, роботодавців, профспілок, об'єднань громадян і юридичних осіб (зокрема щодо переваг і ризиків функціонування накопичувальної системи пенсійного забезпечення), а також забезпечити стабільне фінансування таких заходів [47].

8.4. Зарубіжний досвід пенсійного забезпечення населення

Провідні країни світу у контексті програми "Цілі тисячоліття", що містить перелік цінностей та принципів, яких мають дотримуватися члени ООН (солідарність і спільний обов'язок щодо управління глобальним економічним і соціальним розвитком, викорінення злиденності, захисту вразливих

верств), здійснюють пенсійне реформування, використовуючи різні моделі побудови пенсійних систем. З початку 80-х рр. минулого століття проблеми реформування пенсійної системи постали практично перед усіма державами світу. У 1981 р. пенсійну реформу було проведено у Чилі. Протягом 90-х рр. XX ст. пенсійні реформи були проведені у країнах з розвинутою ринковою економікою: в Німеччині та Італії (1992 р.), у Франції (1993 р.), у Великобританії (1994 р.), у США (1995 р.), в наступні роки – в багатьох інших країнах світу. Дослідники передбачають, що вже до 2030 р. навантаження пенсіонерів на працююче населення в розвинених країнах майже подвоїться [107].

Зараз провідні країни світу стоять на порозі демографічної трансформації. У країнах з високою народжуваністю за 1945 – 1965 рр. були компенсовані наслідки демографічного спаду часів Другої світової війни. Проте постала серйозна проблема старіння: люди, які народилися в цей період, сьогодні досягають пенсійного віку. За прогнозами ООН, до 2050 р. співвідношення населення працездатного до населення пенсійного віку (понад 65 років) у розвинених країнах в середньому знизиться з 4,5 до 2,2, а в окремих країнах буде ще більшим: в Японії – 1,5; у Франції – 1,4; в Німеччині – 1,2; в Італії – нижчим 1. Це означає, що людей, які одержуватимуть пенсію, буде більше, ніж платників пенсійних внесків (табл. 8.3).

Таблиця 8.3

Основні показники пенсійної системи деяких країн світу [107]

Країни	Вік виходу на пенсію (вік виходу на пенсію в майбутньому), роки		Характеристика пенсійної системи
	чоловіки	жінки	
1	2	3	4
Австрія	65	60	Державна пенсія; накопичувальна професійна пенсійна система; приватна пенсійна система
Болгарія	63	59,5 (60)	Солідарна пенсійна система, накопичувальна пенсійна система, добровільне недержавне пенсійне забезпечення
Великобританія	65 (68)	60 (68)	Базова державна пенсія, додаткова державна пенсія і пенсійні заощадження населення

Закінчення табл. 8.3

1	2	3	4
Італія	62	57	Державна пенсія; накопичувальна професійна пенсійна система; приватна пенсійна система
Нідерланди	65	65	Соціальна пенсія (базова державна), пенсія роботодавця та індивідуальне пенсійне накопичення
Німеччина	65 (67)	65 (67)	Державна пенсія; накопичувальна професійна пенсійна система; приватна пенсійна система
Польща	65 (67)	60 (67)	Обов'язкова солідарна система; обов'язкова накопичувальна система; добровільне недержавне пенсійне забезпечення
Республіка Білорусь	60	55	Соціальна пенсія – пенсія, що виплачується за рахунок коштів державного бюджету особам, які не отримали права на пенсію в системі державного соціального (пенсійного) страхування; трудова (страхова) пенсія; додаткова недержавна пенсія
Республіка Казахстан	63	58	Поєднання солідарної і накопичувальної системи
Росія	60	55	Базова пенсія для всіх громадян, які мають мінімальний стаж роботи 5 років, гарантує держава; страхова та накопичувальна пенсія
США	65	65	Державна пенсія; приватна колективна за місцем роботи та приватна індивідуальна шляхом відкриття особистого пенсійного рахунку
Франція	60	60	Державна пенсія; накопичувальна професійна пенсійна система; приватна пенсійна система
Швеція	65	65	Національна базова пенсія з невеликим додатковим компонентом (національна додаткова пенсія), квазіобов'язкові професійні схеми, ануїтети страхових компаній; індивідуальні пенсійні ощадні рахунки та інші види приватних заощаджень
Японія	65	65	Базова пенсія (її виплачують усім громадянам з досягненням пенсійного віку незалежно від того, працювали вони чи ні) та трудова пенсія

Відмінною особливістю пенсійного забезпечення в західних країнах є те, що там одночасно існують кілька схем пенсійного забезпечення, які доповнюють одна одну, і на це є свої причини. Старіння населення і зменшення рівня народжуваності ставить під удар пенсійні системи в багатьох

країнах світу. Найгостріше ця проблема стоїть у найбагатших країнах нашої планети. Як підрахували експерти, у 2050 році майже третина населення держав – членів Організації з економічної співпраці та розвитку буде старшою шістдесяти років.

У 1997 р. Італія стала першою державою в історії, де кількість людей віком понад 60 років, перевищує кількість тих, кому немає двадцяти. Згодом лави суспільств Європи, населення яких стрімко старіє, поповнили Німеччина, Греція та Іспанія. Аналітики прогнозують: якщо західноєвропейські держави негайно не реформують дієвої державної системи пенсійного забезпечення, то їй просто загрожує крах. Згідно з поширеною західною практикою працівники сплачують частину своєї зарплатні державі, яка потім розподіляє ці гроші між пенсіонерами. В Європі найактивніше запроваджує приватну пенсійну схему Великобританія. Ще у 1980 рр. уряд цієї країни запровадив спеціальні податкові пільги для людей, які інвестуватимуть частину своїх надходжень у приватні пенсійні фонди [10].

Стисло загальну тенденцію реформування пенсійних систем Європейського Союзу можна охарактеризувати як перехід від солідарності поколінь до "автосолідарності", тобто солідарності з самим собою на всіх етапах трудового циклу – до самозабезпечення старості за мінімальної державної підтримки. Такий перехід цілком узгоджується з європейською концепцією "соціальної якості". Концепція передбачає формування "нового громадянина" – людини, яка займає активну життєву позицію, соціально відповідальної та економічно самодостатньої, здатної самостійно подбати про власний добробут і членів своєї сім'ї на різних стадіях життєвого циклу [10].

Сучасні пенсійні системи в більшості європейських країн базуються на трирівневих моделях, які включають солідарно-розподільчу із забезпеченням базового рівня пенсії та накопичувальну (обов'язкову та добровільну) схеми, що поєднуються в різних варіантах [10].

На першому рівні (солідарна система) пенсії виплачуються за рахунок коштів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, тобто солідарна система гарантує після виходу на пенсію мінімальний дохід кожному громадянину, навіть якщо він не накопичив достатньо коштів через обов'язкову накопичувальну систему.

Другий рівень – накопичувальна система загальнообов'язкового державного страхування заснована на принципах накопичення коштів застрахованих осіб у накопичувальному фонді. Цей рівень зводиться

до фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат. Формування накопичувальних фондів доповнює солідарну систему. У цьому випадку кошти акумулюються на персональному пенсійному рахунку, їх розмір залежить від рівня заробітної плати. Засобами з накопичувальних фондів можна скористатися лише після досягнення пенсійного віку.

Третім рівнем пенсійної системи в європейських країнах є **недержавне пенсійне** забезпечення. Воно засноване на принципах добровільної участі працівників, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень для отримання громадянами пенсійних виплат [10].

Слід зазначити, що вибір щодо накопичувальних схем у країнах ЄС досить широкий. За обов'язкового накопичувального компонента інвестування пенсійних коштів здійснюється, як правило, в державні цінні папери, досить надійні, але з невисоким рівнем доходності. У добровільному накопиченні варіантів значно більше: пайові інвестиційні фонди, цінні папери, банківські вклади, гра на біржі, придбання нерухомості та дорогоцінних металів тощо.

Розглянемо більш докладно пенсійні системи деяких європейських країн.

Пенсійна система **Великої Британії** має трирівневий характер. Перший рівень – це державна пенсія за старістю (базова пенсія, яка гарантується державою для всіх громадян); другий рівень – державна пенсія за вислугу років, яка залежить від стажу роботи та заробітної плати найманих працівників; третій рівень – недержавна довічна пенсія, яка виплачується з корпоративних пенсійних фондів або за індивідуальним пенсійним планом (так звана накопичувальна пенсія). Ставки індивідуальних пенсійних внесків збільшуються з віком від 17,5 % (для осіб молодше 35 років) до 40 % (для осіб старше 60 років). Роботодавцям, які створюють корпоративні пенсійні системи, держава надає податкові пільги. У середньому у британських пенсіонерів понад 40% загального розміру пенсії надходить з накопичувальної частини.

Пенсійна система **Німеччини** до останнього часу мала солідарно-розподільчий характер, але і вона в перспективі орієнтується на зменшення державної участі та підвищення приватної ініціативи самого працівника. Пенсія виплачується з 65 років за умови здійснення відрахувань протягом двадцяти п'яти років і з 63 років – протягом тридцяти п'яти років. Якщо внески

проводились протягом терміну меншого, ніж 25 років, виплата не проводиться. До 2020 р. максимальний розмір страхового внеску буде обмежений 20 %, до 2030 р. – піднятий до 22 %. Щоб запобігти його подальшому підвищенню, розмір пенсій доведеться скоротити з 70 % від рівня заробітної плати до 67%. Компенсувати це зниження передбачається саме за рахунок приватного страхування самими працівниками. Державна підтримка індивідуальних пенсійних накопичень буде здійснюватися за двома видами: прямі доплати до приватних договорів і зменшення оподаткованого розміру заробітної плати на величину, що перераховується в пенсійний фонд [10].

У **Данії** мінімальна пенсія забезпечується розподільчою системою, але всі працівники в обов'язковому порядку повинні брати участь у загальнодержавній накопичувальній програмі. Також є дві схеми, в основу яких закладені дані про персональні внески та спеціальні пенсійні ощадні схеми (2/3 внесків здійснюється роботодавцями та 1/3 – працівниками). Внески залежать не від заробітку, а від кількості відпрацьованих годин. Добровільними схемами недержавних пенсій користується приблизно 80 % зайнятих. Стандартний пенсійний вік у Данії 65 років. Для отримання державної пенсії в повному розмірі необхідно мати 40 років податкового резидентства. Якщо цей термін менше, то все одно можна розраховувати на пропорційні виплати. Мінімальний період податкового резидентства, що дає право на пенсію, становить 3 роки [10].

Пенсійна система **Нідерландів** має два основні рівні, що складаються з державної системи виплат за фіксованою ставкою і дохід-орієнтованих професійних планів. У цій країні накопичувальні програми мають галузевий характер і є обов'язковими для всіх працівників певної галузі. Угоди такого роду між роботодавцями та працівниками охоплюють більше 90 % усіх зайнятих. Управління здійснюється представниками роботодавців і працівників. Базова та накопичувальна пенсії виплачуються з 65 років.

Дворівнева пенсійна система **Фінляндії** складається з державної пенсії, яка залежить від рівня доходу, та низки встановлених законом дохідорієнтованих схем зі схожими правилами. Схеми для працівників приватного сектора частково авансовані, тоді як схеми для працівників державного сектора є розподільчими та фінансуються з резервних фондів. Державна пенсія підлягає перевірці на податкове резидентство (умов внесків це не стосується) і виключається зі складу пенсійного

доходу, що формується за дохід – орієнтованою схемою. І державна, і дохід-орієнтована пенсія виплачуються з 65 років. Пенсійна виплата орієнтується на середній заробіток за весь період трудової діяльності. Виплата в повному обсязі здійснюється за умови сорокарічного податкового резидентства з пропорційним коригуванням для менших періодів резидентства.

У **Франції** також діє дворівнева система з дохід-орієнтованою державною пенсією і обов'язковими недержавними пенсійними схемами, заснованими на системі балів. Передбачений мінімальний розмір пенсії для державної схеми. Для отримання державної пенсії в повному обсязі необхідні внески протягом 40 років. Стандартний пенсійний вік становить 65 років. Мінімальна пенсія вимагає таких самих умов, що й національна дохід-орієнтована схема.

Пенсійна система **Швеції** має три рівні: обов'язкову розподільчу, обов'язкову накопичувальну систему та додаткові професійні та індивідуальні заощадження на пенсію за старістю. Дохід-орієнтована складова заснована на системі умовно-накопичувальних рахунків. Існують невеликі обов'язкові внески до пенсійних систем із визначеним розміром або розраховані залежно від доходу. У країні широко поширені професійні пенсійні плани, що включають елементи встановлених виплат і встановлених внесків. Право на гарантовану пенсію у Швеції виникає після трирічного проживання в країні. Право на отримання максимальної пенсії виникає після 40 років проживання; за меншого терміну проживання розмір пенсії скорочується. Стандартний пенсійний вік для професійних пенсійних програм становить 65 років [10].

Варто зазначити, що для всіх країн Європейського Союзу одним із найболючіших питань пенсійної реформи є питання пенсійного віку, оскільки воно зачіпає інтереси відразу кількох поколінь теперішніх і майбутніх пенсіонерів. Як зазначають фахівці, загальна тенденція до підвищення пенсійного віку складається під впливом низки демографічних, економічних і соціальних чинників:

збільшення тривалості життя і його активного періоду;

обмеженість трудових ресурсів;

можливість використовувати професійний та інтелектуальний потенціал працівників старшого віку;

необхідність розширення бази платників внесків для збільшення пенсійного бюджету;

запобігання загрози поширення бідності серед осіб пенсійного віку;
згладжування розриву в рівні життя працюючих і пенсіонерів.

Необхідність і можливість підвищення пенсійного віку базується на демографічних показниках: в 27 країнах, що входять до ЄС, очікувана тривалість життя від народження підвищилася з 74,5 років у 2002 р. до 76,4 – в 2012 р. для чоловіків і з 80,9 років у 2002 р. до 82,4 років в 2012 р. для жінок. Причому, в половині країн, переважно з високим рівнем добробуту, очікувана тривалість життя від народження для всього населення в 2012 р. перевищувала 80 років. Питома вага населення у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення в 2012 р. перевищувала 20 %. Очікувана тривалість життя у віці 60 років перевищувала 20 років. Іншими словами, більше п'ятої частини населення країн Євросоюзу перебуває у віці 60 років і старше, і в найближчі двадцять років ця ситуація не покращиться.

Кожна країна встановлює пенсійний вік для своїх громадян залежно від власної демографічної ситуації, економічних можливостей і пріоритетів. Однак керівні органи ЄС ставлять питання про "гармонізацію" національних законодавств і встановлення єдиної планки пенсійного віку; згідно з рекомендацією Єврокомісії до 2060 р. його слід підняти до 70 років.

Обираючи темпи поетапного підвищення пенсійного віку, уряди країн "розтягують" горизонт реформи з огляду на економічну, демографічну, політичну та соціальну ситуацію.

Так, у Великобританії цей процес мають завершити до квітня 2020 р. У Нідерландах підвищили пенсійний вік спочатку до 65 років; далі у 2020 р. – до 66, а до 2025 р. – до 67 років. Німеччина планує розтягнути свою пенсійну реформу до 2030 р., але вирішити питання з підвищенням віку виходу на пенсію вже до 2019 р. Італія встановила єдиний для жінок і чоловіків підвищений пенсійний вік до 2018 р. У середньому загальний вік для європейських пенсіонерів – і чоловіків, і жінок – перебуває на рівні 67 років. Підвищення віку виходу на пенсію як практично обов'язковий елемент пенсійних реформ європейських країн ґрунтується не тільки на демографічних прогнозах збільшення тривалості життя, а і на припущенні, що його очікуваний приріст буде супроводжуватися збереженням якості життя [10].

Для нашої країни, як і для більшості країн Європи, старіння населення і, відповідно, підвищення демографічного навантаження є однією

з вагомих проблем. Процес старіння української нації характеризується стрімким зростанням кількості людей, яким виповнилося більше 60 років. За останні 20 років кількість осіб похилого віку в загальній структурі населення України збільшилася майже на 5 % і становила на початок 2016 р. 9,5 млн (близько 1/5 від загальної чисельності населення країни). Згідно з демографічним прогнозом до 2026 р. їх частка збільшиться до 25 %. У такій ситуації єдиним виходом є реформування пенсійної системи України, взявши за зразок європейську систему пенсійного страхування.

Слід зазначити, що реформування систем пенсійного забезпечення в окремих країнах Європи здійснювалося за таким напрямками:

- підвищення віку виходу на пенсію (чоловіки – 65 років, жінки – 60 років);
- збільшення терміну страхового стажу та періоду відрахувань до пенсійних фондів країни;
- зміна порядку індексації пенсійних виплат;
- стимулювання розвитку додаткових професійних накопичувальних пенсійних програм і схем індивідуального пенсійного страхування;
- збільшення розмірів страхових внесків і модернізація бази їх обчислення.

І хоча країни ЄС мають деякі відмінності в своїх пенсійних системах, у цілому слід зазначити, що реформування пенсійних систем не має кардинального характеру, а спрямоване на коригування існуючих негативних тенденцій. Пенсійні системи повинні відрізнятися певною стабільністю і змінюватися поступово, щоб у населення був час змінити свою стратегію відповідно до новел, які приносить реформа. Поступовість і обережність вжитих заходів пов'язані перш за все з тим, що будь-які різкі зміни в цій сфері можуть призвести до порушення сформованого соціального балансу між поколіннями, тому не знаходять широкої підтримки в суспільстві [10].

Пенсійна система США. У США система пенсійного забезпечення була введена в 1935 р. законом, який (з численними змінами) діє сьогодні. Система поширюється на постійно зайнятих найманих робітників і самозайнятих осіб. Отут функціонують як державна, так і приватна пенсійні системи. Завдяки цьому американці можуть забезпечити собі не одну, а три пенсії: державну, приватну колективну за місцем роботи та приватну індивідуальну шляхом відкриття особистого пенсійного рахунку.

Існують спеціальні системи пенсійного забезпечення для службовців на залізниці, федеральних службовців і більшості службовців органів влади

штатів і місцевих органів. Джерелом фінансування виступає фонд національного страхування, який входить у федеральний бюджет. Для отримання пенсії необхідно мати мінімальний страховий стаж, тобто сплатити страхові внески протягом 40 кварталів (10 років) [63].

Повний пенсійний вік для осіб, що народилися до 1938 р., складає 65 років. У зв'язку зі збільшенням тривалості життя (78 років) у закон про соціальне забезпечення були внесені зміни про поступове збільшення повного пенсійного віку до 67 років – для народжених у 1960 р. і молодших. Найбільш ранній вік виходу на пенсію в системі соціального забезпечення – 62 роки, однак розміри пенсії складуть менше повної пенсії на 5/9 % за кожен місяць до досягнення повного пенсійного віку. Зараз здійснюються заходи щодо збільшення пенсійного віку до 67 років [63].

Пенсії і допомоги людям похилого віку в США стартують від \$300 для осіб, які ні року не відробили на благо Штатів і не можуть претендувати на допомогу штату. Якщо є хоча б невеликий стаж і право на доплати, сума складе біля \$600. Рядові пенсії (накопичувальні з приватних пенсійних фондів, куди все життя потрібно відкладати частину зарплати) стартують від \$700 – 800. На таку пенсію можуть претендувати рядові наймані робітники (наприклад: секретарі, чия зарплата була порядку \$2,5 тис. у міс.). Інженери, IT-спеціалісти та інші із зарплатою біля \$8 тис. одержують пенсію біля \$1,5. Найбільше отримують пенсіонери-військові, держслужбовці, які були співробітниками авіакомпаній (від \$2 – 3 тис.) [70].

Розмір пенсії обчислюється, базуючись на середньому заробітку, що був отриманий застрахованим у віці від 22 до 62 років, за винятком 5 років з найменшим заробітком. Пенсія автоматично індексується виходячи з рівня вартості життя. Надбавки на утриманців виплачуються в розмірі 50 % пенсії за старості. Пенсіонери в США мають додаткові пільги: безкоштовну медичну допомогу, безкоштовні ліки, продовольчу допомогу; сплачують низьку квартплату (у межах 100 дол. на місяць). Пенсія з інвалідності призначається внаслідок загального захворювання, що виплачується не менше одного року чи довічно. Для отримання пенсії з інвалідності застрахована особа має платити страхові внески з 22 років і до встановлення інвалідності протягом не менше кварталу в рік, 20 кварталів (5 років) перед установами інвалідності та максимум протягом 10 років. Пенсія у зв'язку із втратою годувальника призначається вдові чи вдівцю або розлученій особі, яка перебувала в шлюбі не менше 10 років, у віці 65 років у розмірі 100 % пенсії за старістю померлого. Пенсія у зменшеному розмірі

може бути призначена таким особам у віці 60 – 64 років. Сиротам померлого виплачується 75 % його пенсії по старості кожному до досягнення 18 років (учням – до 19 років). Особам у похилому віці, які потребують допомоги, інвалідам можуть виплачуватися додаткові допомоги на основі перевірки доходів за окремою федеральною програмою додаткових гарантій доходів [63].

У Сполучених Штатах максимальна сума заробітної плати, з якої сплачуються пенсійні внески, зараз становить 106 800 дол. на рік. Якщо протягом року працівник працював лише на одного роботодавця, то такий працівник може звернутися до нього з проханням відшкодувати переплату. Якщо працівник працював на двох чи більше роботах, він може звернутися за відшкодуванням переплати максимальної суми внесків у своїй податковій декларації за цей рік або через місцевий орган податкової служби протягом двох років після кінця року, в якому таку заробітну плату було виплачено.

У **Японії** пенсія розподілена на дві частини: базову (її виплачують усім громадянам з досягненням пенсійного віку незалежно від того, працювали вони чи ні) та трудову. Друга частина виплачується тим, хто жив на зарплату. Суми на базову частину складаються з добровільних внесків майбутніх пенсіонерів. На формування трудової частини йдуть відрахування з місця роботи (половину оплачує працівник, половину – роботодавець). У середньостатистичній родині з двох пенсіонерів загальна сума пенсії складає 233 тисячі ієн на місяць – приблизно 60 % колишнього середньомісячного доходу [61].

Пенсійна реформа в Японії підняла планку пенсійного віку з 55 до 65 років. Середня пенсія складає близько 40 % від заробітної плати, а відрахування в пенсійний фонд – 17,4 % (вони вносяться нарівні працівником і роботодавцем). Непрацюючі дружини можуть робити внески в пенсійний фонд за місцем роботи чоловіка (характерна риса японського життя – численні заходи для соціального захисту непрацюючих членів родини, що отримують різні допомоги на підприємстві, де працює її глава). Демографічне старіння населення (Японія одна із "найстаріших" країн світу) зажадало чергового реформування пенсійного забезпечення. Намічено підвищення ставки пенсійних відрахувань до 18 %, (процес передбачається розтягти до 2020 р.) і зниження середнього розміру пенсій, що нараховуються до 50 % від заробітної плати. Однак досить високий рівень життя середньостатистичного японського пенсіонера

забезпечується не тільки за рахунок пенсії, виплачуваної з державного пенсійного фонду. За оцінками експертів, його нагромадження складають біля \$30 тис. [61].

Тенденція останніх років (а на це спрямовані реформи в більшості країн світу) – зменшити частку розподільних схем і збільшити накопичувальну сферу. Поштовхом до цього послужила демографічна ситуація, коли нації старіють і працюючій частині населення усе сутужніше годувати пенсіонерів. Сьогодні, наприклад, в Японії кожного пенсіонера утримують внесками четверо працюючих, а в 2050 р. – це буде 1,5 працівника. У США держуправління соціального забезпечення в 2018 р. повинне буде виплатити пенсіонерам більше, ніж надійде податків. Використовуючи подібного роду факти, уряди багатьох країн змінюють пенсійні схеми, змушуючи громадян відкривати індивідуальні накопичувальні рахунки. Іноді для цього використовується "батіг" (у виді погрози зменшити в майбутньому розміри державних пенсій), але частіше – "пряник" (нагромадження в пенсійних фондах у багатьох країнах звільняються від податків).

Таким чином, для нашої країни подальше вивчення досвіду європейських країн і вдалих конструктивних рішень буде корисним для застосування в процесі побудови та реформування власної пенсійної системи. Це дозволить уникнути негативних тенденцій, обумовлених соціально-економічними реаліями сучасного суспільства.

Література: [3, 7, 9 – 11, 24, 27, 36, 42, 47, 78, 89, 91, 95, 104, 107].

Практична частина

Питання для обговорення

1. Чи була необхідна пенсійна реформа в Україні? Які позитивні та негативні результати було отримано в результаті проведення пенсійної реформи?
2. Яка модель пенсійної системи найбільш ефективна для України з урахуванням дослідження міжнародного досвіду пенсійного забезпечення?
3. Яким чином на пенсійне реформування впливають глобальні тенденції, які спостерігаються щодо питання старіння населення світу?

4. Які головні тенденції має сучасна політика пенсійного реформування в Євросоюзі? Як потрібно використовувати їх досвід в Україні?
5. Яким чином на сучасну пенсійну систему впливає ситуація на ринку праці України та неформальна зайнятість?

Запитання для самоконтролю

1. Характеристика сучасної пенсійної системи України.
2. Законодавство про пенсійне забезпечення.
3. Роль, функції та завдання Пенсійного фонду України.
4. Види пенсій і критерії їх призначення.
5. Державне пенсійне страхування, його сутність.
6. Принципи загальнообов'язкового пенсійного страхування.
7. Сутність трирівневої пенсійної системи.
8. Європейська пенсійна система, її особливості.
9. Американська пенсійна система, її недоліки.
10. Японська пенсійна система, її характеристика.

Тестові завдання

1. Скільки відсотків складає ставка єдиного соціального внеску:
 - а) 37 %;
 - б) 12 %;
 - в) 22 %;
 - г) 82,5 %?

2. Яке співвідношення в Україні працездатних осіб, які платять ЄСВ, і пенсіонерів:
 - а) 2 : 1;
 - б) 1 : 2;
 - в) 1 : 1;
 - г) 1 : 4?

3. Хто виступає суб'єктами пенсійної системи та пенсійного забезпечення:
 - а) Кабінет Міністрів України;
 - б) держава;

- в) члени суспільства, які працюють;
- г) Пенсійний фонд;
- д) підприємства та організації, що відраховують пенсійні внески;
- е) пенсіонери – члени суспільства, які не працюють?

4. Який принцип полягає в тому, що умови призначення пенсійного забезпечення неоднакові та залежать від певних підстав:

- а) принцип охорони та захисту прав громадян на пенсійне забезпечення;
- б) принцип загальності пенсійного забезпечення;
- в) принцип доступності умов виникнення права на пенсійне забезпечення;
- г) принцип права вибору пенсійного забезпечення;
- д) принцип диференціації умов пенсійного забезпечення?

5. Із скількох рівнів складається пенсійна система України:

- а) з одного;
- б) з двох;
- в) з трьох;
- г) з чотирьох?

Рекомендована література

1. Андрущенко В. П. Філософія політики : корот. енцикл. словн. / В. П. Андрущенко. – Київ : Знання України, 2002. – 670 с.
2. Баластрик Л. О. Сучасний стан та проблеми зайнятості населення України / Л. О. Баластрик, О. В. Прушківська // Вісник Запорізького нац. ун. – 2012. – № 3 (15). – С. 102–106.
3. Балтачєєва Н. А. Теорія та практика формування і реалізації соціальної політики в Україні : монографія / Н. А. Балтачєєва. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 433 с.
4. Бандур С. І. Ринок праці в Україні: ключові проблеми та шляхи їх розв'язання / С. І. Бандур, О. О. Кучинська // Бюлетень Ін-ту підготовки кадрів держ. служби зайнятості України. – 2003. – № 1. – С. 3–7.
5. Безпалько О. В. Соціальне проектування: навч. посіб. / О. В. Безпалько. – Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; Ін-т психології та соц. педагогіки, 2010. – 127 с.
6. Бобиль В. Розвиток малого та середнього підприємництва як складова соціально-економічної стабільності сучасної України // Україна: аспекти праці. – 2008. – № 3. – С. 35–38.
7. Бренер А. В. Аналіз сучасного стану пенсійного забезпечення України з 2010-2015 рр. [Електронний ресурс] / А. В. Бренер, Ю. О. Набатова // Ефективна економіка. – 2015. – № 5. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_5_22.
8. Булавинець В. М. Нерівність доходів населення в Україні: чинники та сучасний стан [Електронний ресурс] / В. М. Булавинець, О. І. Заклекта // Ефективна економіка. – 2017. – № 11. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5870>.
9. Буряченко О. Є. Сутність поняття пенсійного забезпечення в науковому дискурсі [Електронний ресурс] / О. Є. Буряченко // Теорія та практика державного управління. – 2015. – Вип. 2. – С. 90–97. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu_2015_2_16.
10. Вишневська О. А. Пенсійна реформа: зарубіжний досвід для України [Електронний ресурс] / О. А. Вишневська // Аспекти публічного управління. – 2016. – № 8. – С. 42–48. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2016_8_7.
11. Гончарова С. Ю. Соціальна політика : навч. посіб. / С. Ю. Гончарова, І. П. Отенко. – Харків : Вид. ХДЕУ, 2003. – 200 с.

12. Гончарова С. Ю. Соціальне підприємництво: сутність, ознаки та місце у діяльності сучасних домогосподарств / С. Ю. Гончарова, І. В. Буряк, А. Б. Гончаров // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Економічні науки". – 2017. – № 27/2. – 125–130.
13. Григорьева И. А. Социальная политика в 90-х годах : модели и приоритеты / И. А. Григорьева. – Санкт-Петербург : Образование – Культура, 1997. – 38 с.
14. Гриненко А. М. Соціальна політика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / А. М. Гриненко. – Київ : КНЕУ, 2003. – 309 с.
15. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносини : підручник / О. А. Грішнова. – 3-тє вид., випр. і допов. – Київ : Т-во "Знання" КОО, 2007. – 559 с.
16. Грішнова О. А. Людський розвиток : навч. посіб. / О. А. Грішнова. – Київ : КНЕУ, 2006. – 308 с.
17. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.
18. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрану.
19. Державний класифікатор соціальних стандартів та нормативів : Наказ Міністерства праці та соціальної політики України № 293 від 17.06.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article%3Bjsessionid=1FDDE5452BFC118769744A9A7F1F8F83?art_id=38239&cat_id=102037.
20. Диха М. В. Стратегічне планування соціально-економічного розвитку країни : еволюційно-історичний аспект і сучасні реалії [Електронний ресурс] / М. В. Диха // Економіка України. – 2014. – № 7. – С. 82–93. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2014_7_7.
21. Доходи та умови життя [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
22. Євростат [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-reports/-/KS-TF-18-002?inheritRedirect=true&redirect=%2Feurostat%2Fpublications%2Fstatistical-reports>. – Назва з екрану.
23. Єлагін В. П. Соціальна політика. Теоретико-методологічні та концептуальні підходи : підручник / В. П. Єлагін. – Харків : Магістр, 2010. – 400 с.

24. Жмурко І. В. Шляхи вдосконалення функціонування системи пенсійного страхування сільського населення / І. В. Жмурко // Економіка. Управління. Інновації. – 2014. – № 1. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2014_1_38.
25. Зайнятість та безробіття [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
26. Зюзін В. О. Теоретичні засади фінансового забезпечення реалізації соціальних програм в Україні та світі [Електронний ресурс] / В. О. Зюзін // Економічний вісник університету. – 2017. – Вип. 33 (1). – С. 327–335. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2017_33%281%29__40.
27. Калашнікова Т. В. Модернізація діяльності пенсійного фонду України: стан та перспективи [Текст] / Т. В. Калашнікова, О. М. Калашніков // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2017. – № 19. – С. 398–401.
28. Коваленко О. М. Соціальна економіка : конспект лекцій для студентів напряму 6.030505 "Управління персоналом та економіка праці" галузі знань 0305 "Економіка і підприємництво" денної форми навчання / О. М. Коваленко, Л. В. Мазник. – Київ : НУХТ, 2013. – 170 с.
29. Кодекс законів про працю України : Закон України № 322-VIII від 10.12.1971 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
30. Кожура Л. О. Адміністративно-правовий захист бездомних осіб і безпритульних дітей : автореф. дис ... канд. юр. наук : спец. 12.00.07 "Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / Л. О. Кожура. – Київ : Б. в., 2013. – 18 с.
31. Колісник Г. М. Соціально-економічна ефективність підтримки підприємництва та його функції в сучасних умовах господарювання / Г. М. Колісник, Н. М. Андріїв // Науковий вісник НЛТУ України. – 2013. – Вип. 23.13. – С. 259–268.
32. Комплексний демографічний прогноз на період до 2050 р. [Електронний ресурс] / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с. – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/11669>.
33. Конституція України / укл. В. Кузнецов. – Харків : Фактор, 2006. – 132 с.
34. Концепція Загальнодержавної програми "Здоров'я – 2020: український вимір": розпорядження КМУ від 31.10.2011 р. // Урядовий кур'єр. – 23.11.2011. – № 218.

35. Копенгагенська декларація про соціальний розвиток від 01.01.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_505.

36. Кравченко І. О. До питання організаційної побудови пенсійного фонду України [Електронний ресурс] / І. О. Кравченко // Актуальні проблеми права : теорія і практика. – 2013. – № 27. – С. 292–300. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/app_2013_27_41.

37. Кривоконь Н. І. Соціально-психологічні особливості розвитку соціальних послуг людям похилого віку [Електронний ресурс] / Н. І. Кривоконь // Проблеми сучасної психології. Зб. праць К-ПНУ імені І. Огієнка, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. – №7. – 512 с. – Режим доступу : <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/9695/2>.

38. Кудринська Г. І. Самозайнятість як тип економічної поведінки : автореф. дис. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.04 "Спеціальні та галузеві соціології" / Г. І. Кудринська. – Харків : Б. в., 2009. – 21 с.

39. Курбатов В. И. Социальное проектирование : учеб. пособ. / В. И. Курбатов, О. В. Курбатова. – Ростов-на-Дону : Фенікс, 2001. – 416 с.

40. Ламбаева И. А. Социальная работа за рубежом : учеб. пособ / И. А. Ламбаева. – Москва : Изд-во ВСГТУ, 2000. – 112 с.

41. Лескіна І. Є. До питання гендерної рівності у законодавстві України / І. Є. Лескіна // Проблеми реалізації принципу верховенства права: теоретичні і практичні аспекти. – Київ, 2012. – 180 с.

42. Литвин О. Скільки "коштує" пенсія в Україні та інших країнах [Електронний ресурс] / О. Литвин. – Режим доступу : <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/skolko-stoit-pensiya-v-ukraine-i-v-raznyh-stranah-i-cto-mozhet-izmenitsya-1047146.html>.

43. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз : монографія / за ред. Е. М. Лібанової. – Київ : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 328 с.

44. Малюга Л. С. Види соціального захисту осіб з особливими потребами / Л. С. Малюга // Правове забезпечення соціальної сфери, 2014. – № 35. – С. 256–257.

45. Медвідь А. О. Соціальний захист бездомних осіб і безпритульних дітей: автореф. дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.05 "Трудове право, право соціального забезпечення" / А. О. Медвідь. – Одеса : Б. в., 2015. – 20 с.

46. Меморандум про соціальну відповідальність бізнесу в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua/news/2005-11-30/26424>.

47. Михальченко Г. Г. Особливості реформування пенсійної системи України в існуючих соціально-економічних умовах [Електронний ресурс] / Г. Г. Михальченко // Соціально-трудова відносина : теорія та практика. – 2016. – № 2. – С. 39–45. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/stvttp_2016_2_8.

48. Михненко А. Світові моделі соціальної політики: уроки для України / А. Михненко, Н. Щур // Вісник НАДУ. – 2011. – № 23. – С. 219–226.

49. Мінімальна заробітна плата серед країн світу та в Україні (динаміка та географія 2005-2015 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://infolight.org.ua/content/minimalna-zarobitna-plata-sered-krayin-svitu-ta-v-ukrayini-dynamika-ta-geografiya-2005-2015-rr>. – Назва з екрану.

50. Міністерство екології та природних ресурсів України. – Режим доступу : <https://menr.gov.ua>.

51. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу : <http://www.minregion.gov.ua>.

52. Міністерство культури України. – Режим доступу : <http://mincult.kmu.gov.ua/control>.

53. Міністерство освіти і науки України. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/ua>.

54. Міністерство охорони здоров'я України. – Режим доступу : <http://moz.gov.ua>.

55. Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – Режим доступу : <http://www.minregion.gov.ua>.

56. Міністерство соціальної політики України. – Режим доступу : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=146301&cat_id=146273.

57. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Київ : НІСД, 2011. – 432 с. – Режим доступу : http://document.ua/modernizacija_ukrayini_nash_strategichnij_vibir_doc53248.html.

58. Моніторинг соціальних процесів в Україні / К. Бондар та ін.; за ред. К. Бондар. – Київ : Знання, 1999. – 122 с.

59. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України (1990 – 2001 роки). – Київ : Фінанси, 2001. – 212 с.

60. Омельченко Т. В. Правове регулювання праці жінок в аспекті забезпечення гендерної рівності : автореф. дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.05 "Трудове право, право соціального забезпечення" / Т. В. Омельченко. – Київ : Б. в., 2012. – 19 с.

61. Офіційний веб-сайт Пенсійного фонду України. – Режим доступу : www.pfu.gov.ua.

62. Павлова В. О. Біженці як правова фігура в сьогodenній політиці України / В. О. Павлова // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 53. – С. 218–224.

63. Пенсійна система США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pfu.gov.ua>.

64. Пікалова Г. А. Управління системою соціального захисту населення в умовах трансформаційної економіки : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.09.01 "Демографія, економіка праці, соціальна економіка та політика" / Г. А. Пікалова. – Донецький нац. ун. – Донецьк : 2003. – 20 с.

65. Плышевский В. Г. Прогнозирование, проектирование и моделирование в социальной работе / В. Г. Плышевский. – Москва : Социально-технологический ин-т МГУС, 2001. – 95с.

66. Правила Манделы. Минимальные стандартные правила ООН в отношении обращения с заключенными / под ред. А. Г. Иванова. – Москва : Информа-М, 2015. – 40 с.

67. Праця України у 2014 році / Держкомстат України. – Київ : Держаналітінформ, 2014. – 343 с.

68. Приятельчук А. О. Соціальна безпека в контексті управління розвитком суспільних відносин / А. О. Приятельчук, О. М. Іщенко // Альманах "Філософські проблеми гуманітарних наук". – Київ : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2010. – № 19. – С. 135–140.

69. Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії : Закон України № 2017-III від 05.10.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.498>.

70. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України № 2017-III від 05.10.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14>.

71. Про Державний бюджет України на 2019 рік Закон України № 2629-VIII від 23.11.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19>.

72. Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України № 2811-XII від 21.11.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>.

73. Про державну підтримку малого підприємництва : Закон України N 2063-III від 19.10.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2063-14>.

74. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України № 1768-III від 1.01. 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1768-14>.

75. Про додаткові заходи щодо посилення соціального захисту багатодітних і неповних сімей : Указ Президента України N 1396/2000 р. від 30.09.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1396/2000>.

76. Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок : Закон України № 2017-III від 05.10.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>.

77. Про Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України № 1058–IV зі змінами від 9.07.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

78. Про Загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України № 46-67 від 14.01.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14>.

79. Про зайнятість населення : Закон України № 5067-VI від 5.07.2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.

80. Про затвердження Методики визначення прожиткового мінімуму (від 03.02.2017 р. № 178/147/31) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0347-00>.

81. Про затвердження Методики комплексної оцінки бідності (від 18.05.2017 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1785-12>.

82. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (від 29.10.2013 р. № 1277) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME131588.html.

83. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи : Закон України 8.07.2011 р. від № 3668-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.

84. Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи: Закон України № 3668–VI від 08.07.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

85. Про заходи щодо поліпшення становища багатодітних сімей : Указ Президента України N 1460/99 від 12.11.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kuchma.gov.ua>.

86. Про індексацію грошових доходів населення : Закон України № 1282-XII від 3.07.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gdo.kiev.ua/files/2002/10/445.htm>.

87. Про компенсацію громадянам втрати частини доходів у зв'язку з порушенням строків їх виплати : Закон України N 2050-III від 19.10.2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2050-14>.

88. Про межу малозабезпеченості : Закон України N 190/94-ВР від 04.10.1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2050-14>.

89. Про недержавне пенсійне забезпечення : Закон України № 1057-IV від 09.07.2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua>.

90. Про оплату праці. Закон України Закони України. – Том 8. – Київ : АТ "Книга", 1997. – С. 210 – 218.

91. Про основи національної безпеки України : Закон № 964-IV від 19.07.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12>.

92. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні : Закон України № 2017-III від 19.12.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

93. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України № № 1264-XII від 25.07.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.

94. Про охорону праці : Закон України № № 2694-XII від 14.10.1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12>.

95. Про пенсійне забезпечення : Закон України № 1788-XII від 05.11.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.

96. Про Положення про Пенсійний фонд України : указ Президента України від 06.04.2011 р. № 384/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

97. Про прожитковий мінімум : Закон України N 966-XIV від 15.07.1999 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.

98. Про соціальні підприємства : Проект Закону 2679-VIII від 07.02.2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc41?pf3511=54903>.

99. Про соціальні послуги : Закон України № 2671-VIII від 17.01.2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19>.

100. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України № 796-XII від 28.02.1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12>.

101. Про схвалення Стратегії подолання бідності (від 16.03.2016 р. № 161-р) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80>.

102. Програма економічних реформ "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" на 2010 – 2014 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/06/2/5102337>.

103. Процюк С. Л. Стратегічні напрями вдосконалення державної політики соціального захисту економічно активного населення / С. Л. Процюк // Теорія та практика державного управління, 2010. – № 2 (29). – С. 26–32.

104. Реформа стосується кожного [Електронний ресурс] // Пенсійний кур'єр <http://www.pfu.gov.ua/pfu/doccatalog/document?id=289866>.

105. Рибак С. О. Фінансове забезпечення модернізації соціального захисту населення [Електронний ресурс] / С. О. Рибак // Фінанси України. – 2013. – № 1. – С. 7–21. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fu_2013_1_3.

106. Розвиток підприємництва в регіоні / за заг. ред. В. М. Вакулєнка, М. К. Орлого. – Київ : Фенікс, 2010. – 214 с.

107. Рудик В. К. Стан реформування пенсійної системи в Україні [Електронний ресурс] / В. К. Рудик, В. С. Олексійко // Облік і фінанси. – 2016. – № 4. – С. 106–113. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Oif_apk_2016_4_15.
108. Семигіна Т. В. Соціальна політика економічно розвинутих країн в умовах глобалізації / Т. В. Семигіна // Магістеріум : Соціальна робота і охорона здоров'я. – 2004. – № 15. – С. 79–84.
109. Сиченко В. В. Принципи та методи соціального планування в державній соціальній політиці / В. В. Сиченко, О. О. Сиченко // Публічне управління та митне адміністрування. – 2016. – № 2. – С. 77–80. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamcudu_2016_2_13.
110. Скуратівський В. А. Соціальна економіка : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. – 2-ге вид., допов. та перероб. – Київ : Вид УАДУ, 2003. – 365 с.
111. Смирнов С. Н. Социальная политика / С. Н. Смирнов, Т. Ю. Сидорина. – Москва : ГУ ВШЭ, 2004. – 432 с.
112. Сопко Р. І. Становище людей похилого віку в Україні / Р. І. Сопко // Вісник Львівського ун-ту. – 2013. – № 7. – С. 298–304.
113. Социальная политика : учебник / под общ. ред. Н. А. Волгина. – Москва : Изд. "Экзамен", 2003. – 736 с.
114. Социология управления : ученик для бакалавров / В. И. Башмаков и др.; под. ред. В. И. Башмакова, В. Н. Князева, Р. В. Ленькова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва : Юрайт, 2013. – 360 с.
115. Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новікова та ін. за заг. ред. І. Ф. Гнибіденко. – Київ : КНЕУ, 2006. – 292 с.
116. Соціальна політика : конспект лекцій для студентів спеціальності 7.03050501, 8.03050501 "Управління персоналом та економіка праці" галузі знань 0305 "Економіка і підприємництво" денної форми навчання / уклад. : О. І. Драган, Л. Г. Цимбалюк. – Київ : НУХТ, 2012. – 116 с.
117. Соціальне підприємництво: від ідеї до суспільних змін : посіб. / Корнецький А. О., Гончарова М. А., Назарук В. Я. та ін.; за ред. Свинчук А. А. – Київ : ТОВ "ПІДПРИЄМСТВО "ВІ ЕН ЕЙ", 2017 – 188 с.
118. Стадник М. П. Принципи пенсійного забезпечення в Україні / М. П. Стадник // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 307–311.
119. Таволжанський О. В. Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі / О. В. Таволжанський. – Київ : Орел, 2015. – 188 с.

120. Терець В. М. Депопуляція та старіння населення у соціально-економічному контексті [Електронний ресурс] / В. М. Терець // Вісник Хмельницького нац. ун-ту. – 2009. – № 1. – 92 с. – Режим доступу : http://journals.khnu.km.ua/vestnik/pdf/ekon/2009_1/zmist.files/_22.pdf.
121. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика : підручник / Л. Ф. Удотова. – Київ : КНЕУ, 2002. – 376 с.
122. Україна : 10 років державотворення [Електронний ресурс] // Інформаційно-аналітичний матеріал. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/10/index.htm>.
123. Україна : Людський розвиток: Звіт ПРООН. – Київ : Б. в., 1998. – 232 с.
124. Україна 2016-2017 : ознаки прогресу та симптоми розчарування (аналітичні оцінки) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/uploads/article/2016-2017_Pidsumky.pdf.
125. Управління соціальним та гуманітарним розвитком : навч. посіб. 2 ч. / авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, Е. М. Лібанова та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського. – Київ : НАДУ, 2009. – Ч. 1. – 456 с.
126. Чічкань М. В. Соціальний захист інвалідів в контексті європейської інтеграції України / М. В. Чічкань // Захист прав людини – Європейський вимір України. – 2013. – № 445.– С. 296–299.
127. Шаповалова Т. Соціальне підприємництво і фандрейзинг : навч. посіб. / Т. Шаповалова. – Київ : МФСА, 2016. – 186 с.
128. Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика : навч. посіб. / Ягодка А. Г. – Київ : КНЕУ, 2000. – 212 с.
129. Esping-Andersen G. The three worlds of welfare capitalism / G. Esping-Andersen. – Princenton (N.J.) : Princeton Univ. Press, 1994. – 248 p.
130. List of countries by average wage [Electronic resource] // Wikipedia. – Access mode : https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_average_wage.
131. Social Enterprise fund. What is a Social Entrepreneur? [Electronic resource]. – Access mode : http://www.csef.ca/what_is_a_social_entrepreneur.php.

Додатки

Додаток А

Таблиця А.1

Професійні компетентності, які отримують студенти після вивчення навчальної дисципліни

Код компетентності	Назва компетентності	Складові компетентності
СЕ* 1	Здійснювати моніторинг і діагностику соціальної економіки та її інституційної бази	Усвідомлювати особливості формування та розвитку соціальної економіки держави, визначати пріоритети розвитку суспільства за допомогою інструментів державного регулювання з дотриманням принципів соціальної справедливості
		Здійснювати соціальний моніторинг з метою діагностики системи соціального захисту населення та його окремих категорій
		Планувати, формувати, здійснювати оцінювання ефективності заходів державної економіки щодо фінансування соціальної сфери й інфраструктури
СЕ 2	Здійснювати діагностику й оцінку ефективності заходів щодо захисту соціально населення	Здійснювати діагностику системи соціального захисту відповідно до вимог законодавства
		З'ясувати чинники та передумови виникнення соціально-трудова конфліктів та їх наслідки, розробляти шляхи їх врегулювання
		Здійснювати соціальну діагностику суспільства за допомогою соціально-економічних показників соціального розвитку та проводити аналіз процесів розшарування населення за рівнем доходів
		Здійснювати оцінювання ефективності пенсійного забезпечення населення

* Соціальна економіка

Довідкові матеріали до теми 1

(за даними Держкомстату [65])

Таблиця Б.1

Основні соціально-економічні показники розвитку України

Показники / роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Валовий внутрішній продукт (у фактичних цінах), млрд грн	1 120,6	1 349,2	1 459,1	1 522,7	1 586,9	1 988,5	2 383,2
у розрахунку на одну особу, грн	24 429	29 519	32 002	33 473	36 904	46 413	55 848
Доходи населення, млрд грн	1 101,2	1 266,8	1 457,91	1 548,71	1 516,81	1 735,91	2 002,41
Індекс споживчих цін (грудень до грудня попереднього року), %	109,1	104,6	99,8	100,5	124,9	143,3	112,4
Чисельність постійного населення (на кінець року), млн осіб	45,6	45,5	45,4	45,2	42,8	42,6	42,4
Природний приріст, скорочення населення, тис. осіб	-200,5	-162,0	-142,4	-158,7	-166,4	-183,0	-186,6
Кількість зайнятих, тис. осіб	20 266,0	20 324,2	20 354,3	20 404,1	18 073,35	16 443,2	16 276,9
Кількість безробітних (за методологією МОП), тис. осіб	1 785,6	1 732,7	1 657,2	1 576,5	1 847,65	1 654,7	1 678,2
Рівень безробіття (за методологією МОП), %	8,1	7,9	7,5	7,2	9,35	9,1	9,3
Середньомісячна номінальна заробітна плата, грн	2 239	2 633	3 026	3 265	3 480	4 195	5 183

Індекси основних соціально-економічних показників, %

Показники / роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Валовий внутрішній продукт (у цінах попереднього року)	104,1	105,4	100,2	100,0	93,4	90,2	102,3
у розрахунку на одну особу	104,5	105,8	100,4	100,3	93,7	90,6	102,7
Реальний наявний дохід населення	117,1	108,0	113,91	106,11	88,51	77,71	100,31
Чисельність постійного населення (на кінець року)	99,6	99,7	99,8	99,7	99,7	99,6	99,6
Кількість зайнятих	100,4	100,3	100,1	100,2	93,6	–	99,0
Кількість безробітних (за методологією МОП)	91,2	97,0	95,6	95,1	122,3	–	101,4
Середньомісячна заробітна плата:							
номінальна	120,0	117,6	114,9	107,9	106,0	120,5	123,6
реальна	110,2	108,7	114,4	108,2	93,5	79,8	109,0

Чисельність населення

Показники / роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Наявне населення, млн осіб	48,5	45,8	45,6	45,6	45,4	42,9	42,8	42,6
міське	32,6	31,5	31,4	31,4	31,3	29,7	29,6	29,5
сільське	15,9	14,3	14,2	14,2	14,1	13,2	13,2	13,1
Відсотків до всього населення								
міське	67,2	68,7	68,8	68,9	69,0	69,1	69,2	69,2
сільське	32,8	31,3	31,2	31,1	31,0	30,9	30,8	30,8
Постійне населення, млн осіб	48,2	45,6	45,5	45,4	45,2	42,8	42,6	42,4
чоловіки	22,3	21,0	21,0	21,0	20,9	19,8	19,7	19,6
жінки	25,9	24,6	24,5	24,4	24,3	23,0	22,9	22,8
Відсотків до всього населення:								
чоловіки	46,3	46,1	46,2	46,2	46,2	46,3	46,3	46,3
жінки	53,7	53,9	53,8	53,8	53,8	53,7	53,7	53,7

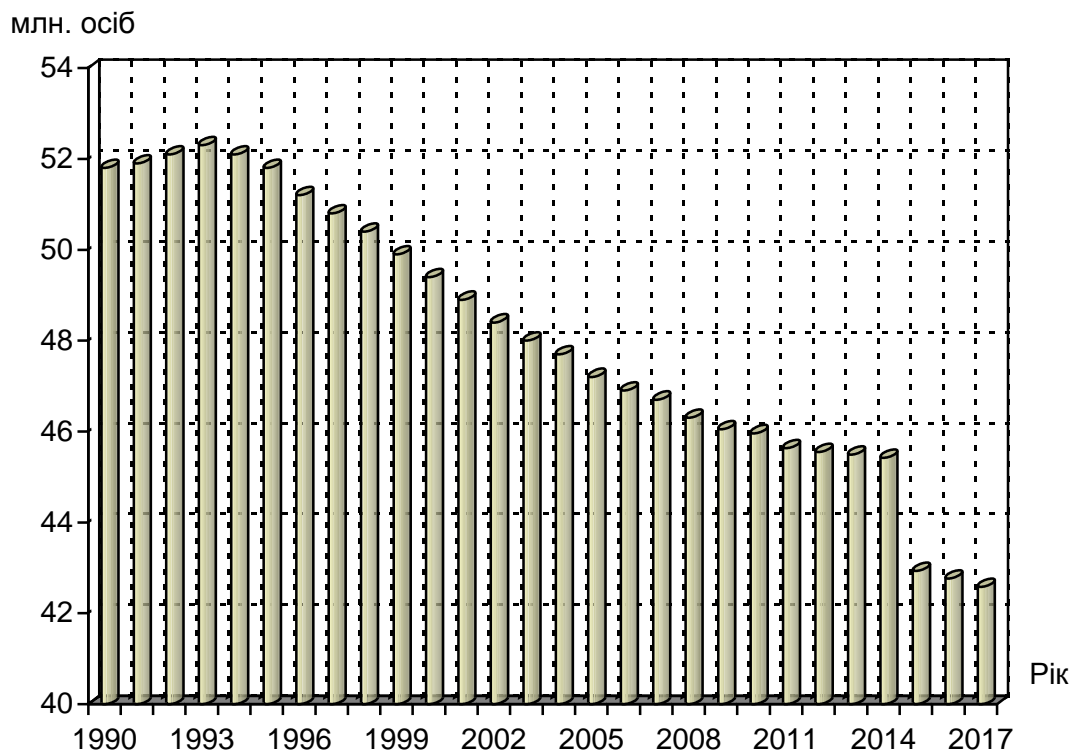

Рис. Б.1. Середньорічна чисельність населення України за 1990 – 2017 рр. (побудовано за даними Держкомстату [65])

Таблиця Б.4

**Середня очікувана тривалість життя від народження за статтю,
років**

Показники / роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Обидві статі	70,44	71,02	71,15	71,37	71,37	71,38
Чоловіки	65,28	65,98	66,11	66,34	66,25	66,37
Жінки	75,50	75,88	76,02	76,22	76,37	76,25

Таблиця Б.5

Природний та міграційний рух населення

Показники / роки	2014	2015	2016
Кількість живонароджених, тис. осіб	465,9	411,8	397,0
Кількість померлих, тис. осіб	632,3	594,8	583,6
Кількість померлих дітей у віці до одного року, осіб	3656	3318	2955
Природний приріст (скорочення) населення, тис. осіб	-166,4	-183,0	-186,6
Кількість шлюбів, тис. осіб	295,0	299,0	229,5
Кількість розлучень, тис. осіб	130,7	129,4	130,0
Кількість прибулих, тис. осіб	542,5	533,3	256,8
Кількість вибулих, тис. осіб	519,9	519,1	246,2
Міграційний приріст (скорочення) , тис. осіб	22,6	14,2	10,6

Захворюваність населення (за даними Міністерства охорони здоров'я)

Показ- ники / роки	Кількість уперше зареєстрованих випадків захворювань, тис.									
	всього	у тому числі:								
		новоутво- рення	хвороби нервової системи	хвороби системи кровообігу	хвороби органів дихання	хвороби шкіри та підшкірної клітковини	хвороби кістково-м'язової системи і сполучної тканини	хвороби сечо- статевої системи	уроджені аномалії	травми, отруєння та інші наслідки дії зовнішніх причин
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1992	33214	333	3 005	1 412	16 226	1 999	1 529	1 459	52	3 018
1993	33833	332	3 045	1 412	16 671	2 037	1 543	1 519	54	2 878
1994	31455	328	3 024	1 401	14 499	2 135	1 439	1 489	49	2 704
1995	32547	327	3 037	1 390	15 705	2 144	1 416	1 544	47	2 647
1996	30169	335	3 067	1 412	13 221	2 090	1 431	1 623	50	2 603
1997	31158	348	3 104	1 497	14 129	2 051	1 476	1 711	53	2 484
1998	31974	372	3 331	1 690	13 877	2 122	1 600	1 881	59	2 465
1999	32959	382	767	1 950	14 485	2 037	1 548	1 886	61	2 401
2000	33471	382	748	2 338	14 639	1 996	1 571	1 939	62	2 339
2001	33192	394	745	2 384	14 213	2 008	1 593	2 049	59	2 239
2002	32233	382	748	2 370	13 372	1 950	1 598	2 039	57	2 244
2003	32585	395	751	2 386	13 835	1 915	1 572	2 077	54	2 297

Продовження додатка Б

Закінчення табл. Б.6

279

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2004	32573	406	755	2 498	13 511	1 917	1 609	2 153	55	2 245
2005	32912	408	754	2 430	13 894	1 936	1 600	2 185	53	2 264
2006	32240	414	764	2 431	13 308	1 906	1 597	2 172	53	2 289
2007	32807	407	752	2 437	13 946	1 952	1 569	2 132	51	2 284
2008	32467	406	753	2 478	13 671	1 911	1 567	2 136	51	2 263
2009	33032	407	754	2 423	14 528	1 890	1 544	2 140	52	2 164
2010	33080	418	750	2 390	14 595	1 921	1 532	2 138	52	2 217
2011	32381	423	744	2 346	14 148	1 881	1 490	2 095	55	2 136
2012	31162	433	724	2 318	13 220	1 852	1 445	2 047	54	2 140
2013	31024	440	704	2 256	13 293	1 856	1 444	2 046	55	2 085
2014 ¹	26881	363	651	1 880	11 839	1 570	1 247	1 756	48	1 723
2015 ¹	26789	366	653	1 844	11 862	1 567	1 246	1 779	48	1 698
2016 ¹	27361	369	647	1 826	12 582	1 564	1 241	1 761	47	1 705

¹Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Таблиця Б.7

ВІЛ-інфіковані та хворі на СНІД в Україні

Показники / роки	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2010	2012	2013	2014	2015	2016
Кількість хворих з діагнозом, що встановлений уперше в житті												
тис. осіб	20,5	20,8	21,7	19,3	15,9	17,1	5,9	10,1	9,4	9,9	8,5	8,9
на 100 тис. населення	44,9	45,8	47,8	45,1	37,2	40,2	12,8	22,2	20,7	23,0	19,9	20,9
Кількість хворих, що перебували на обліку у медичних закладах, на кінець року												
тис. осіб	110,5	129,3	139,7	138,1	126,8	133,1	14,0	24,1	29,0	33,3	34,1	38,8
на 100 тис. населення	242,3	284,9	308,8	323,0	297,6	313,8	30,8	53,1	64,2	77,9	80,0	91,4

Таблиця Б.8

Показники економічної активності населення у віці 15 – 70 років

Показники / роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	9 місяців 2016 р.	9 місяців 2017 р.
	Рівень економічної активності населення, %	63,6	64,2	64,5	64,9	62,4	62,4	62,2	62,3
Рівень зайнятості населення, %	58,4	59,1	59,6	60,2	56,6	56,7	56,3	56,5	56,3
Рівень безробіття населення (за методологією МОП), %	8,2	8,0	7,6	7,3	9,3	9,1	9,3	9,2	9,4

Продовження додатка Б

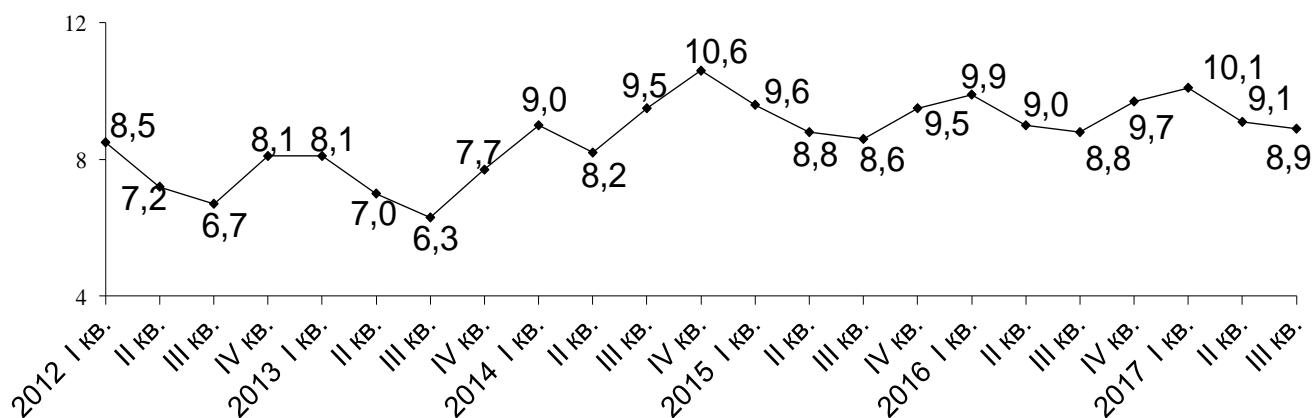

Рис. Б.2. Рівень безробіття населення віком 15 – 70 років
(у % до економічно активного населення відповідного віку)

Таблиця Б.9

Показники диференціації життєвого рівня населення

Показники / роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Чисельність населення із середньодушовими доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, млн осіб	3,6	3,2	3,8	3,5	3,2	2,5	1,5
у % до загальної чисельності населення	8,6	7,8	9,0	8,3	8,6	6,4	3,8
Середньорічний розмір законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу в місяць, грн)	843,2	914,1	1042,4	1113,7	1176,0	1227,3	1388,1

Таблиця Б.10

**Темпи зростання/зниження номінальної
та реальної заробітної плати, %**

Роки	Номінальна заробітна плата		Реальна заробітна плата	
	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року	до попереднього року	грудень до грудня попереднього року
2010	117,6	117,9	110,2	110,5
2011	117,7	116,2	108,7	111,0
2012	114,8	110,5	114,4	111,1
2013	107,9	107,2	108,2	106,7
2014	106,0	110,4	93,5	86,4
2015	120,5	130,4	79,8	90,1
2016	123,6	123,8	109,0	111,6

Таблиця Б.11

**Розподіл населення за рівнем середньодушових еквівалентних
загальних доходів у місяць, грн**

Показники / роки	2010	2011	2012	2013	2014 ¹	2015 ¹	2016 ¹
до 480,0	0,7	0,2	0,4	0,1	0,1	0,1	0,0
480,1 – 840,0	7,8	4,8	3,2	2,3	1,4	0,9	0,3
840,1 – 1200,0	25,9	18,8	12,6	9,1	7,9	4,8	1,6
1 200,1 – 1 560,0	27,2	26,7	23,8	21,2	19,2	11,3	5,0
1 560,1 – 1 920,0	16,5	20,0	21,2	21,9	23,1	18,2	11,5
1 920,1 – 2 280,0	21,9	29,5	14,5	16,6	16,5	17,6	16,0
2 280,1 – 2 640,0	9,3	10,5	11,7	15,9	16,4
2 640,1 – 3 000,0	5,6	6,8	7,8	11,4	13,6
3 000,1 – 3 360,0	3,1	4,3	4,6	6,7	10,0
3 360,1 – 3 720,0	2,1	2,0	2,5	4,4	7,9
понад 3 720,0	4,2	5,2	5,2	8,7	17,7

¹ без урахування зони проведення антитерористичної операції

Правопорушення в Україні

Роки	Усього виявлено злочинів ¹	Усього засуджено осіб ²	Кількість осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності (тис. осіб)	Кількість цивільних справ, розглянутих судами (з ухвалою рішення), (тис. справ) ²	Кількість пожеж ³
1990	369 809	104 199	6 515,9	379,2	х
1991	405 516	108 553	7 841,5	358,5	х
1992	480 478	115 260	9 723,9	364,0	х
1993	539 299	152 878	11 767,1	407,7	х
1994	572 147	174 959	15 997,7	399,2	х
1995	641 860	212 915	22 400,6	453,3	47 875
1996	617 262	242 124	14 950,9	550,1	46 824
1997	589 208	237 790	14 232,1	599,8	42 507
1998	575 982	232 598	13 330,7	744,2	41 294
1999	558 716	222 239	10 542,0	772,6	40 237
2000	567 795	230 903	9 395,4	911,4	37 596
2001	514 597	202 609	6 384,1	1 057,0	36 814
2002	460 389	194 212	6 472,4	1 166,4	41 794
2003	566 350	201 081	7 097,3	1 259,3	40 374
2004	527 812	204 794	7 013,7	1 457,5	49 654
2005	491 754	176 934	6 370,3	1 116,2	53 751
2006	428 149	160 865	7 677,9	1 322,3	51 432
2007	408 170	152 772	8 867,5	1 499,0	55 708
2008	390 162	146 858	9 874,9	1 680,2	49 838
2009	439 459	146 383	8 280,5	1 541,8	48 998
2010	505 371	168 774	8 854,1	2 193,3	64 743
2011	520 218	154 356	6 709,9	1 593,8	62 724
2012	447 147	162 881	4 621,1	1 278,2	73 405
2013	563 560	122 973	4 249,9	1 253,8	62 118
2014	529 139	102 170	2 657,0	980,5	70 592
2015	565 182	94 798	1 984,6	947,2	82 016
2016	592 604	76 217	2 183,6	751,2	75 323

¹ За даними Генеральної прокуратури України.² За даними Державної судової адміністрації України.³ За даними Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Кількість виявлених злочинів за окремими видами, тис.

Показники / роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Усього виявлено злочинів	505,4	520,2	447,1	563,6	529,1	565,2	592,6
у тому числі							
навмисні вбивства та замах на вбивство	2,4	2,5	2,1	2,0	4,9	3,2	1,8
навмисні тяжкі тілесні ушкодження	3,8	3,4	3,1	3,2	3,3	2,6	2,4
зґвалтування і спроби зґвалтування	0,6	0,6	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3
хуліганство	9,2	8,9	7,2	6,3	5,0	4,1	4,0
розбої	4,0	3,7	3,0	2,9	3,9	3,6	3,9
грабежі	23,3	23,0	19,7	22,7	20,5	22,1	27,2
вимагання	0,5	0,6	0,4	0,7	0,6	0,6	0,6

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Назарова Галина Валентинівна
Гончарова Світлана Юріївна
Сотнікова Юлія Володимирівна
Аграмакова Наталія Володимирівна

СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *Г. В. Назарова*

Відповідальний редактор *М. М. Оленич*

Редактор *Н. І. Ганцевич*

Коректор *Т. А. Маркова*

План 2018 р. Поз. № 30-ЕНП. Обсяг 285 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*